

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять дев'ятий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса,
Почесного громадянина Одеської області,
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 39

**Одеса
2026**

УДК 930.152.066

П 32

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: +38 050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
П 32 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 39. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2026. – 250с., іл.
ISBN 978-617-8814-00-7

УДК 930.152.066

*На 1-й ст. обкладинки – Картини С. Делане у Музеї сучасного
мистецтва.Париж (фото В Савченко).*

*На 2-й ст. обкладинки – план катакомб до статті Пронін К.,
Пронін В. Усатовські катакомби – «Гідромет» та ЗК-40.*

ISBN 978-617-8814-00-7

© Савченко В.А. 2026

Дорогі друзі!

Продовжуємо працювати! Світ побачив 39-ий випуск альманаху. Попри тривалі повітряні тривоги, вибухи та безсонні ночі, блекаути і сувору зиму, історики залишаються на своєму посту. Ретельно збирають, опрацьовують краєзнавчу спадщину, розплутуючи загадки минулого та фіксуючи буремну сучасність.

Особливого сенсу та актуальності набуває наукове осмислення регіональної спадщини в умовах сучасних викликів. Тому минулого випуску започаткували розділ «Україна у боротьбі». Цього разу він представлений статтею ветерана війни, історика Артема Филипенка «Гібридний» етап російсько-української війни на Чорному морі: від анексії Криму до широкомасштабного вторгнення (2014-2022рр.). Впевнений: збереження та популяризація локальної історії є невід'ємною складовою національної стійкості та культурної безперервності.

Не розчарують наших читачів та краєзнавчу спільноту і нові матеріали традиційних розділів – «Одеські старожитності», «Степи Лукомор'я», «Край в епоху диктатур», «Обличчя земляків», які представлять непересічні, унікальні для історії краю матеріали. Дуже цікаве дослідження отримали з Чехії від письменника Євгена Деменка, який відкриває для нас карколомні долі видатних митців з одеськими коріннями («Одеське коріння Соні Делоне. Доля батька»). Тож, розширюємо географічні межі!

Приємно, що наша наукова родина поповнюється. Вітаємо у спільноті дослідників молодого вченого, викладача Чорноморського ліцею Євгена Джумигу, що представив у альманах дослідження «Вплив Першої світової війни на умови праці та рівень доходів населення Одеси».

І, звісно, щира вдячність нашим корифеям і визнаним науковим авторитетам – професорам та докторам історичних наук Миколі Михайлуці, Тарасу Гончаруку, Ігорю Сапожникову, відомому одеському краєзнавцю Андрію Карпеченкову та усьому потужному авторському колективу 39-го випуску альманаху, який творить і досліджує під незмінною орудою керманича наукового краєзнавства Півдня України, професора Віктора Савченка. «Південь-Захід. Одесика»

і надалі залишиться простором для діалогу поколінь, демократичним фаховим майданчиком для осмислення історії, культури та суспільних процесів Півдня України, платформою для наукового пошуку та інтелектуальної спільноти, що сприяє розумінню минулого задля відповідального творення майбутнього.

*Почесний громадянин м. Одеса
та Одеської області,*

Сергій Гриневецький.

Зміст випуску 39

Вступне слово С. Р. Гриневецького	5
<u>Україна у боротьбі</u>	
Филипенко А. «Гібридний» етап російсько-української війни на Чорному морі: від анексії Криму до широкомасштабного вторгнення (2014-2022 рр.).....	8
<u>«Україна дипломатична»</u>	
Левчук В. Одеська область в міжнародних культурних зв'язках України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.	28
<u>«Степи Лукомор'я»</u>	
Сапожников І., Аргатюк С. Кам'яний намогильний хрест запорожця неподалік Одеси: локалізація та інтерпретації	51
Гришков А. Історик Леонід Анастасійович Смоленський: слідами легенди.....	63
Гук Н., Хозяїнова К. Церковне життя у Маяках в 1920-х рр.	69
Пронін К., Пронін В. Усатовські катакомби – «Гідромет» та ЗК-40.....	81
<u>«Одеські старожитності»</u>	
Карпеченков А. Дослідження трьох-п'яти поверхових кутових будівель «старої» (ХІХ – поч. ХХ ст.) Архітектури історичного центру Одеси, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO: основні підходи та попередні результати	101
Марущак Я. Одеський проект в контексті модерних європейських принципів управління.....	112
Джумига Є. Вплив Першої світової війни на умови праці та рівень доходів населення Одеси (липень 1914 - лютий 1917).....	122
Гончарук Т. Рекламна замітка про українські наливки на шпальтах газети «Одесский вестник» 1839 року.	140
<u>«Край в епоху диктатур»</u>	
Бажан О., Золотарьов В. Перший начальник Одеського губерньського відділу ДПУ (Семен Семенович Дукельський)	144
<u>«Обличчя земляків»</u>	
Деменок Є. Одеське коріння Соні Делоне. Доля батька.	175
Цибульська В., Савкова Л. Пам'яті професора М. Г. Соколяньського (1939–2025).....	193
<u>«Одеса нашого покоління»</u>	
Михайлуца М. Водний і міленіум: квантитативні характеристики університетського життя	200
Савченко В. Шлях (есе зі схованок пам'яті історика).....	212

«Україна у боротьбі»

*Артем Филипенко, начальник майстерні Науково-дослідного
центру Збройних Сил України «Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил Національного Університету
«Одеська морська академія», головний старшина*

«ГІБРИДНИЙ» ЕТАП РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ЧОРНОМУ МОРІ: ВІД АНЕКСІЇ КРИМУ ДО ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ (2014 – 2022 рр.)

Російсько-українська війна залишається наймасштабнішим конвенційним конфліктом в світі. Водночас в рамках самої війни чітко виділяються два етапи. Перший з них розпочався 20 лютого 2014 р. Саме ця дата, згідно Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» від 15 вересня 2015 р. № 685-VIII є датою початку тимчасової окупації Криму [1]. В рамках зазначеного етапу була здійснена окупація території Автономної Республіки Крим російськими військами, а згодом – російська агресія на Сході України, внаслідок якої під російською окупацією опинилися окремі райони Донецької та Луганської областей.

Другий етап розпочався 24 лютого 2022 р. широкомасштабним вторгненням російської федерації в Україну і триває на момент написання статті. Масштаб бойових дій, людських втрат та руйнувань від час другого етапу призвели до того, що поняття «російсько-українська війна» у суспільній свідомості, а у деяких випадках і у оцінках політиків та експертів почала асоціюватися власне з ним, в той час як період з 20 лютого 2014 р. по 24 лютого 2022 р. опинився у «тіні». Це стосується і війни на Чорному та Азовському морях, де Сили оборони України починаючи з кінця 2022 р. зуміли, за рахунок ведення асиметричних бойових дій, завдати втрат різнорідному корабельному угрупованню РФ і змінити стратегічну ситуацію на користь України.

Проте, значення першого етапу російсько-української війни з огляду на подальший розвиток подій ніяким чином не може бути недооцінене і позбавлене уваги дослідників. Саме на цьому етапі війни

російською федерацією був задіяний широкий арсенал бойових дій, які отримали назву «гібридних». Концепція «гібридної» війни набула популярності після початку російської агресії в Україні і означала такий спосіб ведення війни, який поєднує традиційні військові дії із застосування конвенційних військ з нетрадиційними методами (використання у бойових діях проксі, кібервійна, пропаганда, економічний тиск, підтримка сепаратизму, тероризм) для досягнення політичних цілей, часто залишаючись у «сірій зоні» міжнародного права. Головна мета «гібридної» війни — підірвати державу зсередини через створення внутрішніх конфліктів та дезінформацію, впливаючи на суспільство та уряд. Важливо зауважити, що в рамках «гібридного» етапу російсько-української війни протистояння, у тому числі, збройне, здійснювалося не лише на суші, в рамках Антитерористичної операції (з 30 квітня 2018 р. – Операції об'єднаних сил), але й на морі. Дослідження цього етапу війни на морі дозволяє вирішити кілька завдань: – показати агресивний характер російської політики на Чорному та Азовському морях; – з'ясувати методи «гібридної» війни, яку вела російська федерація проти України; – висвітлити роль, яку відіграли Військово-Морські Сили Збройних Сил України (далі ВМС ЗС України) та Державна прикордонна служба України (далі ДПСУ) у протистоянні російській агресії на Чорному та Азовському морях.

Внаслідок окупації Криму збройні Сили України зазнали значних втрат, що негативно вплинуло на обороноздатність країни. Особливо вагомих втрат зазнали ВМС ЗС України, які втратили понад 80% корабельного складу, захопленого російськими окупантами і 83% особового складу, які відмовились виходити на материкову Україну, а також облаштовані місця базування, значну кількість найбільш боєздатного корабельного складу та авіаційного парку, майже всі запаси флотського озброєння, військової та спеціальної техніки, матеріальних і мобілізаційних резервів тощо [2, с.32].

Окупація рф Криму також завдала значних збитків економіці України і створила низку ризиків та загроз. Головною економічною втратою України через анексію Криму слід вважати перехід під російський контроль газовидобування на чорноморському шельфі. Найбільш значною втратою активів є перехід під російський контроль українських державних компаній «Чорноморнафтогаз», «Укртрансгаз» та 17 родовищ Чорноморського шельфу, з яких 11 є газовими,

4 – газоконденсатними і 2 – нафтовими [3, с.206]. Втрачені, зокрема, берегова виробнича база забезпечення морських робіт та облаштування морських родовищ, спеціалізований порт «Чорноморськ» із судноремонтним комплексом і ділянкою підводно-технічних робіт, технологічний флот із 23 одиниць плавзасобів, 10 морських газовидобувних стаціонарних платформ і блок-кондукторів із розміщенням на них технологічним обладнанням, засобами контролю та зв'язку, і головне – 4 самопідйомні свердлові установки – «Сиваш», «Таврида», «Петро Годованець» та «Незалежність» [3, с.210].

Також було втрачено Євпаторійський, Керченський, Ялтинський, Феодосійський, Севастопольський морські торговельні порти, частка яких у загальному обсязі перероблених морськими портами України вантажів у 2013 р. складала в середньому близько 10% (у 2013 р. – 7,6%), при цьому порт Феодосія посідав друге місце в Україні за обсягами перевалки нафти і нафтопродуктів. Згідно з наказом Міністерства інфраструктури України «Про закриття морських портів» від 16.06.2014 №255, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 24.06.2014 за №690/25467, порти Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта та Євпаторія було закрито. Постановою Кабінету Міністрів України «Про тимчасове закриття морських рибних портів» від 6.04.2016 №263 було закрито Керченський та Севастопольський морські рибні порти [4, с.112]. При цьому російська федерація окупувала не тільки Автономну Республіку Крим та місто Севастополь, а й внутрішні морські води і територіальне море України, територію виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглий до узбережжя континентальний шельф України. За оцінками експертів, загальна площа українських морських зон, окупованих РФ у 2014 р., орієнтовно дорівнювала 100000 кв. км з 137000 кв.км, які належать Україні [4, с.112].

Окупація територіальних вод та виключної (морської) економічної зони розширило оперативний простір для чорноморського флоту рф, який наблизився до провідних портів України – Одеси, Чорноморська та Південного. Це збільшило вразливість приморських територій України до агресивних дій з боку рф. На відміну від Чорного моря, Азовське море та Керченська протока відповідно до Договору між Україною та російською федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р.

(ратифікований Законом України від 23 квітня 2004 р. №1682-IV) «історично є внутрішніми водами України і російської федерації».

Після анексії Криму російська федерація переглянула основні стратегічні документи, які визначають морську політику держави. 17 червня 2015 р. Указом президента рф була затверджена нова редакція Морської доктрини рф, в якій в якості основи національної морської політики на Чорному та Азовському морях було визначено «прискорене відновлення та всебічне зміцнення стратегічних позицій російської федерації, підтримання миру та стабільності у регіоні». Задля цього мали бути забезпечені встановлення на основі норм міжнародного морського права сприятливого для рф міжнародного правового режиму Чорного та Азовського морів, порядку використання водних біологічних ресурсів, розвідки та експлуатації родовищ вуглеводнів, прокладання та експлуатації підводних трубопроводів, міжнародно-правове регулювання режиму та порядку використання Керченської протоки, вдосконалення складу та структури сил (військ) чорноморського флоту, розвиток їхньої інфраструктури в Криму та на узбережжі Краснодарського краю, забезпечення транспортної доступності Криму, розвиток суднобудівного та судноремонтного комплексу регіону з урахуванням потенціалу суднобудівних та судноремонтних підприємств Криму.

20 липня 2017 р. Президентом рф видано Указ №327 «Про затвердження основ державної політики рф в області військово-морської діяльності на період до 2020 р.», в якій визначені «нові небезпеки та загрози національній безпеці рф у Світовому океані», серед яких «наявність територіальних претензій іноземних держав до рф по відношенню до приморських територій і акваторій, щодо них акваторій». Таким чином анексія Криму отримала належне віддзеркалення в стратегічних документах рф, які визначили ключові напрями інтеграції Криму до складу рф та посилення його мілітаризації. Завдяки своєму вигідному географічному положенню окупація Криму давала рф можливість домінувати на Чорному морі, забезпечувало проекцію сили на Середземноморський регіон, а також здійснювати «гібридний» тиск на Україну з метою досягнення стратегічної мети – включити Україну в сферу свого впливу. Для цього використовувалися політичні, військові, економічні та інформаційні інструменти.

Одним з ключових інструментів економічного тиску стало будівництво Керченського мосту. Його спорудження дозволяло рф

вирішити кілька стратегічних завдань: – забезпечення транспортної доступності Криму, в першу чергу, з огляду на логістичні потреби військового угруповання, яке планувалося розташувати на півострові; – обмеження судноплавства через Керченську протоку для суден, які слідують до українських портів Азовського моря Маріуполя та Бердянська і, як наслідок, здійснення тиску на економіку Донецької та Запорізької областей; – посилення військового контролю над режимом судноплавства через Керченську протоку.

У травні 2018 р. відбулося відкриття автомобільного мосту через Керченську протоку, а у грудні 2019 р. – залізничного. Його спорудження мало негативні наслідки для економіки Донецької та Запорізької областей. Українські порти Азовського моря втратили можливість приймати судна з глибокою осадкою (понад 8 м) та значними надводними габаритами (вище 33 м над ватерлінією). Частка Маріупольського морського порту та Бердянського морського порту в загальних обсягах переробки вантажів морськими портами України скоротилася з 6,7 % у 2017 р. до 5,7 % у 2018 р. та 5,3 % у 2019 р. Загалом унаслідок російської агресії втрати вантажопотоку портів Азовського узбережжя України з урахуванням скорочення обсягів переробки вантажів Маріупольським і Бердянським морськими портами у 2014-2015 рр. та у 2018 р. майже 7 млн т на рік [5, с.20].

15 травня 2018 р. в Керчі було створено 115 окрему бригаду спеціального призначення Національної гвардії рф (Росгвардії), призначенням якої була охорона Керченського мосту. Наприкінці листопада 2019 р. формування бригади було завершено. До складу цієї бригади увійшли: 39-й морський загін – в/ч 6942, м. Керч, з чотирма катерами проєкту 21980 «Грачонок», полк військ національної гвардії рф, а також оперативні, спеціальні і патрульні підрозділи. Крім того, до охорони Керченського мосту були залучені: Керченський загін прикордонних сторожових кораблів ПСКР Берегової охорони Прикордонної служби ФСБ рф; Темрюкський загін ПСКР Берегової охорони рф; 184 бригада кораблів охорони водного району (ОВР) Чорноморського флоту рф, постійна дислокація – Новоросійськ (ротація); 68 бригада кораблів ОВР ЧФ, постійна дислокація – Севастополь (ротація); винищувачі Су-27 і протичовновий літак Іл-38 (регулярне патрулювання); зенітно-ракетні комплекси ППО С-400 «Тріумф» і «Панцир-С1» [6]. Наприкінці жовтня 2019 р. з метою забезпечення безпеки мосту рф встановила заборонену

зону для плавання всіх плавзасобів поблизу мосту через Керченську протоку – уздовж всього мосту, окрім суднохідного проходу під арками.

Після анексії Криму російське командування почало перетворювати півостров на плацдарм для подальшої військової агресії. У березні-квітні 2014 р. в Криму було розгорнуто російські берегові ракетні комплекси (БРК) «Бастіон», які оснащені протикорабельними ракетами П-800 «Онікс» і призначені для ураження не тільки надводних кораблів різних класів і типів, але і наземних цілей. Також рф перебазувала з району Каспійського моря в Севастополь БРК «Бал», який був введений до складу до складу новосформованої 15-ї окремої берегової ракетної бригади. БРК «Бал» призначений для контролю територіальних вод і представляє собою мобільну систему, що несе протикорабельні ракети (ПКР) типу Х-35/Х-35Е і Х-35У/Х-35УЕ в транспортно-пускових контейнерах (ТПК). Дальність ураження ракетою Х-35Е складає 120 км, а ракетою Х-35У – 260 км [7].

У травні-червні 2018 р., за даними моніторингової групи «Майдану закордонних справ», біля Феодосії було розгорнуто ешелоновану систему протиповітряної оборони (ППО), яка включали в себе мобільні системи С-400 «Тріумф» (дальній ешелон) та «Панцир – С1М» (ближній ешелон) [8, с.62]. У травні 2015 р. секретар РНБО України Олександр Турчинов повідомив, що росія доставила на півострів 10 одиниць оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М», які розміщуються в районі селища Щолкіне (мис Казантип) та Красноперекопська [9].

В серпні 2014 р. було повідомлено про створення в анексованому Криму Центру матеріально-технічного забезпечення чорноморського флоту, завданням якого було своєчасно та в повному обсязі забезпечувати сили флоту, авіації, берегових військ та інших з'єднань та військових частин усім необхідним при вирішенні покладених на них завдань [10]. Відповідно до заяви в липні 2015 р. командувача Чорноморським флотом рф адмірала Олександра Вітко, на території Криму було сформоване самодостатнє міжвидове угруповання, яке функціонально включало в себе три основних компоненти – сухопутний, повітряний та морський. Як відзначили експерти Центру досліджень армії, конверсії і роззброєння (ЦДАКР), це дозволило рф «проводити комплексні військові операції на Південно-Західному стратегічному напрямку рф, який охоплює акваторії Азовського та Чорного морів, прибережні території та відповідний повітряний простір, а також у дальній

операційній зоні – Середземному морі» [7]. Наземний компонент міжвидового угруповання складався з морської піхоти (810-та окрема бригада морської піхоти, місце дислокації – м.Севастополь), берегова оборона чф рф (126-та окрема бригада берегової оборони, сформована на базі залишків 36-ї окремої бригади берегової оборони ЗС України, які перейшли на бік противника з дислокацією у м.Сімферополь), берегові ракетно-артилерійські війська, частини Повітрянодесантних військ, сили та засоби ППО (31 дивізія протиповітряної оборони 4 армії ВПС і ППО частини якої розміщені в Севастополі, Феодосії та Євпаторії) [7]. До морського компоненту угруповання належали надводні та підводні сили чф рф, на озброєння яких надходили нові сучасні зразки кораблів. Вже у 2015 р. за даними, наведеними адміралом О. Вітко, чф

рф отримав понад 200 одиниць нових зразків озброєння і військової техніки, близько 40 різних кораблів і суден, три дизель-електричні підводні човни класу «Варшавянка», два малі ракетні кораблі, 10 бойових катерів, 20 суден і катерів допоміжного флоту, понад 30 літальних апаратів, у тому числі винищувачі Су-30СМ, безпілотники та 140 одиниць автобронетанкової техніки [11]. У Севастополі була створена 30 дивізія надводних кораблів, до складу увійшли корабельні з'єднання чф, що базувались на півострові до його анексії росією [7]. В повітряному компоненті на додаток до існуючої морської авіації чф рф (43 окремий морський штурмовий авіаційний полк (Саки) та 318 окремий змішаний авіаційний полк (Каца) в Криму було створено нове авіаційне з'єднання – 27 змішану авіаційну дивізію у складі трьох різнорідних полків (37 змішаний морський авіаційний полк (Гвардійське), 38 винищувальний авіаційний полк (Бельбек), 39 вертолітний полк (Джанкой). Вказане авіаційне угруповання, як зазначали експерти ЦДАКР було «здатне виконувати бойові завдання на всю глибину Чорноморського регіону, а також здійснювати підтримку російських військ з повітря на півночі Криму» [7]. На озброєння повітряного компоненту надійшли нові винищувачі Су-30СМ, модернізовані Су-27СМ та фронтові бомбардувальники Су-24М, штурмовики Су-25СМ. Крім того, до складу 39 вертолітного полку – вертольоти типу Ка-52, Мі-28Н та Мі-8АМТШ [7].

За п'ять років окупації Криму рф вдалося суттєво наростити міжвидове військове угруповання. Станом на 2018 р. воно складало понад 32 тис. військовослужбовців (у 2013 – 12 тис. осіб), 40 танків (у 2013 – жодного), 680 бронетранспортерів (проти 92 у 2013), 174 артилерійських систем (у 2013 – 24 одиниці), 113 літаків (проти 22 у 2013). Якщо у 2013 р. особовий склад російських військовослужбовців в Криму був бл. 12 тис. осіб, а в 2018 р. – понад 32 тис. військовослужбовців. У 2013 р. на території Криму не було жодного танка рф, у 2018 р. їх стало 40; кількість бронетранспортерів зросла від 92 одиниць у 2013 р. до 680 у 2018, артилерійських систем – від 24 одиниць до 174; літаків РФ – від 22 до 113. Також протягом трьох років на півострові з'явилося інше озброєння, якого не було до анексії, зокрема, 8 кораблів і підводних човнів, які мали на своєму оснащенні крилаті ракети морського базування «Калібр» (сумарно спроможних здійснити залп 52 крилатими ракетами, дальність ураження – від 1,5 до 2,5 тис. км) [12]. Так, протягом 2016-2018 рр. Чорноморський флот рф

поповнився кораблями, здатними нести крилаті ракет «Калібр» (крім ракетного крейсера «Москва»): – 3 ракетних фрегати проєкту 11356 «Адмірал Григорович», «Адмірал Ессен» та «Адмірал Макаров»; – 6 підводних човнів проєкту 636.3: «Новоросійськ», «Ростов-на-Дону», «Старий Оскол», «Краснодар», «Великий Новгород» та «Колпино»; – 4 малі ракетні кораблі проєкту 21631 «Буян-М»: «Грайворон», «Ингушетия», «Вышний Волочек» та «Орехово-Зуево». У 2014 р. були розпочаті ремонт модернізація підводного човна Б-871 «Алроса», який отримав на озброєння крилаті ракети «Калібр-ПЛ».

Таким чином, у відносно стислий термін російська федерація зуміла створити на Чорному морі потужне угруповання кораблів, здатних завдавати масований ракетний удар по об'єктах противника. Починаючи з 2014 р. на Чорному та Азовському морях кораблі чорноморського флоту та берегової охорони прикордонної служби фсб рф неодноразово здійснювали провокації по відношенню до територіальних вод України, українських кораблів та суден. Частина українського узбережжя Азовського моря була окупована росією, завдяки чому могла використовуватися в якості плацдарму для «гібридних» дій з боку російських проксі-угруповань (незаконних збройних формувань так званих «донецької народної республіки» та «луганської народної республіки»). Так, 31 серпня 2014 р. в районі Широке, ймовірно з берега, протитанковою керованою ракетою було уражено катер ДПСУ «Гриф», внаслідок чого загинуло двоє військовослужбовців, ще восьмеро отримали поранення поранені. Сам катер потонув. Катер «Калкан», який був поруч, отримав пошкодження, однак зміг дістатися своїм ходом на базу. 7 червня 2015 р. за 2 милі від Маріуполя, на невідомому об'єкті підірвався малий катер та затонув. При цьому загинуло двоє – командир катера та цивільний представник міської ради, який перебував на борту. В подальшому катер було піднято, відремонтовано та повернуто до строю.

3 червня 2015 р. український фрегат «Гетьман Сагайдачний» виявив у територіальних водах російський сторожовий корабель «Ладный», який вів розвідку. Російський корабель дрейфував на рекомендованому шляху руху цивільних суден, що становило загрозу безпеці судноплавства. Як повідомила прес-служба Міністерства оборони України: «З метою припинення зухвалої діяльності з боку корабля країни-агресора чергові сили флоту були приведені в підвищену ступінь готовності, в море додатково вийшли ракетний катер ВМС України «Прилуки»

та базовий тральщик «Генічеськ», в небо піднявся вертоліт Мі-14 морської авіаційної бригади. Державна прикордонна служба України також додатково направила в море корабель морської охорони «Миколаїв». Російський корабель «вели» радіотехнічні пости берегової системи спостереження». «Ладный» вдалося відігнати від берегів України [13].

Ще один інцидент стався 7 вересня 2016 р., коли українські прикордонники, які збирали інформацію про незаконну діяльність рф на шельфі Чорного моря поблизу Криму зіткнулися з проявами агресії з боку російських військових. Прикордонне судно «Поділля» йшло Каркінітською затокою між островом Джарилгач і чорноморським узбережжям Херсонської області, виконуючи завдання для збору доказів про факти захоплення об'єктів майна України й незаконної діяльності рф в районах Голіцинського й Одеського газових родовищ. На борту перебували співробітники українських державних відомств і НАК «Нафтогаз України. При наближенні до Голіцинського газоконденсатного родовища, розташованого на шельфі в 70 кілометрах на північний захід від селища Чорноморське, прикордонники з'ясували, що роботи на родовищі призупинені. Прикордонники помітили на платформі родовища приблизно п'ятьох озброєних людей, які займали позиції в напрямку «Поділля». Російські представники відмовилися відповідати на питання про те, яке підприємство проводить тут роботу.

Після наближення до самопідйомної бурової платформи «Таврида», яка після анексії Криму була встановлена російською стороною на Одеському родовищі, прикордонники з'ясували, що охорону платформи здійснювали сторожові кораблі (СКР) чф рф «Сметливый» і «Приазовье». Упродовж трьох годин проходження в цей район «Поділля» супроводжував СКР «Сметливый». В районі проведення видобутку бурової платформи «Сметливый» та «Приазовье» разом з літаком збройних сил рф в порушення загальновизнаних принципів, норм і правил міжнародного права здійснювали небезпечні маневри, чим перешкоджали законним діям прикордонного корабля. Після обстеження Одеського родовища судно «Поділля» вирушило до Одеси. Однак упродовж двох із половиною годин його супроводжував російський корабель «Сметливый». При підході до межі територіального моря на відстані 10 миль цей корабель був викликаний на 16 міжнародному каналі безпеки для проведення сеансу зв'язку з метою з'ясування його намірів. Під час спілкування з кораблем він повідомив, що нічого не порушує.

Але після того, як ми довели до його відома вимоги українського й міжнародного права, стало відомо, що цей корабель майже в 10 милях від межі територіального моря України ліг у дрейф і припинив рух [14].

Прикладом агресивних дій рф є інцидент, що стався 1 лютого 2017 р. Під час здійснення тренувального польоту у винятковій (морській) економічній зоні України, в районі Одеського газового родовища із раніше захоплених Росією бурових вишок, зі стрілецької зброї було обстріляно транспортний літак Військово-морських сил ЗСУ Ан-26. «Внаслідок обстрілу літака було завдано пошкодження. Екіпаж літака при цьому не постраждав, Ан-26 продовжив виконання польотного завдання». Крім того, екіпажом було виявлено і зафіксовано роботу радіолокаційної станції рф в активному режимі, що зазвичай використовується для наведення ракет систем протиповітряної оборони. Після повернення літального апарату на аеродром під час зовнішнього огляду повітряного корабля виявлено 3-см кульовий отвір – наслідки обстрілу літака зі стрілецької зброї [15]. Російські окупанти, отримавши контроль над Кримом, розпочали реалізацію заходів, спрямованих на створення перешкод судноплавству в північній частині Чорного моря та завдання шкоди економічним суб'єктам України.

25 березня 2018 р. в Азовському морі українські прикордонники зупинили судно «Норд» під прапором рф за порушення Порядку виїзду з тимчасово окупованої території України – закритого для судноплавства порту Керч. 10 членів екіпажу – мешканців Керчі мали при собі паспорти громадян росії, видані після анексії Криму, які не визнаються Україною. Прокуратура АРК відкрила кримінальне провадження, на судно було накладено арешт [16].

Законні дії українських прикордонників викликали реакцію з боку російських окупантів, які почали здійснювати тиск на українських рибалок, а також розпочали блокаду Азовського моря. 4 травня 2018 р. російські прикордонники затримали українське риболовецьке судно «ЯМК-0041» з п'ятьма членами екіпажу біля мису Тарханкут за нібито «незаконний промисел камбали-калкани у виключній економічній зоні РФ». У Держприкордонслужбі України заявили, що судно «ЯМК-0041» мало необхідні дозволи на вилов риби в межах територіального моря, або 12-мильної морської зони. Капітану українського судна висунули обвинувачення у браконьєрстві і помістили у слідчий ізолятор Сімферополя [16]. 27 серпня 2018 р. російські

прикордонники затримали біля берегів окупованого Криму українське судно «ЯОД-2105» (порт приписки Вилкове, катер базується на причалі №33 смт. Вилкове Кілійського району Одеської області) нібито «за незаконний видобуток морських ресурсів» [16]. Також російські війська розпочали необгрунтовану перевірку суден, що заходили в Азовське море. Перевірки здійснювалися з травня до жовтня 2018 р. За цей період катери берегової охорони Прикордонної служби ФСБ РФ затримували під час руху в Азовському морі 110 суден [17].

У зв'язку з загостренням ситуації на Азовському морі, 6 вересня 2018 р. Рада національної безпеки та оборони України прийняла рішення про

посилення військово-морської присутності в регіоні та створення там корабельно-катерного угруповання ВМС з відповідною базою, об'єктами тилу та забезпечення. У вересні 2018 р. по суші з використанням трейлерів з Одеси до Бердянська були доставлені 2 малих броньованих артилерійських катерів (МБАК) «Лубни» (Р-178) та «Кременчук» (Р-179). 20 вересня 2018 р. з порту Одеси у напрямку Маріуполя вийшли морський буксир А830 «Корець» та пошуково-рятувальне судно А500 «Донбас», які досягли мети, пройшовши через Керченську протоку, що викликало негативну реакцію росії. Перехід кораблів супроводжувався провокативними діями російського прикордонного катеру типу «Мангуст», для припинення яких були задіяні МБАК «Лубни» та «Кременчук». Після того, як катери ВМС ЗСУ почали здійснювати супровід суден, затримання суден безпосередньо в Азовському морі припинилися. Проте, продовжилися затримки суден при проході їх Керченською протокою. За даними моніторингової групи редакції Black Sea News та «Інституту Чорноморських стратегічних досліджень» з липня 2018 р. до грудня 2019 р. включно рф штучно утримувала на якірній стоянці в Керченській протоці на шляху до Маріуполя та Бердянська 1079 суден. З боку Азовського моря за цей період 1060 суден, які прямували з Маріуполя та Бердянська, були змушені довше звичайного очікувати дозволу на проходження Керченською протокою на якірній стоянці [17].

Дослідники стверджують, що з липня 2018 р. до грудня 2019 р. включно Росія створила перешкоди вільному судноплавству в українські порти Азовського моря і при прямуванні з цих портів 2249 суднам. Внаслідок блокади росією судноплавства в Азовському морі морегосподарському комплексу морській галузі України загалом було завдано збитків в обсягу близько 10 млрд гривень [18]. Російська блокада Азовського моря стала причиною найгострішого епізоду «гібридного» етапу російсько-української війни на морі, який отримав назву інцидент у Керченській протоці. 25 листопада 2018 р. група кораблів українського флоту у складі двох МБАК «Бердянськ» і «Нікополь» та рейдового буксиру «Яни Капу» мали здійснити плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. Українська сторона заздалегідь поінформувала про маршрут відповідно до міжнародних норм. Проте, російська сторона, ігноруючи Конвенцію ООН з морського права та Договір між Україною та рф про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки,

спочатку здійснила провокативні дії проти українських кораблів із залученням прикордонних кораблів та вертольотів, а згодом завдали ураження артилерійським вогнем, завдавши шкоди та поранивши українських моряків. Українські кораблі були захоплені, а моряки ув'язнені за звинуваченням у спробі незаконного перетину кордону.

Інцидент в Керченській протоці став першим випадком безпосередньої військової агресії рф проти України від початку війни. Після за пропозицією РНБО України, Верховна Рада запровадила у 10 областях України, прилеглих до рф та окупованого Придністровського регіону Республіки Молдова був запроваджений військовий стан тривалістю 30 діб. Україна також звернулася в ООН з вимогою негайно скликати засідання Ради Безпеки ООН. На українську вимогу було скликано засідання постійної ради ОБСЄ. 7 вересня 2019 р., в рамках обміну полоненими, усі 24 моряки повернулись в Україну, а 17 листопада рф повернула «Бердянськ», «Нікополь» і «Яни Капу». На той момент вдалося уникнути повномасштабної війни. Проте, інцидент в Керченській протоці показав, що рф не зупиниться перед відвертими агресивними діями.

Провокації проти українських кораблів тривали. У ніч з 14 на 15 квітня 2021 р. відбувся інцидент в Азовському морі між трьома малими броньованими катерами «Гюрза-М» ВМС України та п'ятьма катерами і кораблем Берегової охорони Прикордонної служби ФСБ рф. Інцидент відбувся у 25 милях від Керченської протоки, коли катери ВМС ЗС України виконували супровід цивільних суден. З боку рф дії коригував корабель Берегової охорони ФСБ рф N734, за його командами катери ФСБ виконували узгоджені провокаційні маневри щодо МБАКів. Для зупинення провокації, українські моряки попередили про готовність застосувати бортове озброєння. Інцидент обійшовся без жодних втрат для нашого флоту, усі катери ВМС України успішно повернулись назад до гавані [19]. Російські окупаційні війська здійснювали і інші інструменти створення перешкод судноплавству і тиску на морську галузь України. Так, у червні 2019 р., група «Інформаційний спротив» (ІС) повідомила, що об'єкти цивільної інфраструктури в північно-західній частині Чорного моря, зокрема захоплені рф українські вишки для видобутку нафти та газу на Чорноморському шельфі, були переобладнані на військові об'єкти для забезпечення контролю над захопленими активами з використанням військової сили. Зокрема,

на бурові платформи були закуплені і встановлені системи спостереження за надводною обстановкою типу «Нева-БС». Подібне розміщення систем і конфігурація точок розташування бурових платформ забезпечують агресору практично повний контроль за трафіком комерційних суден і військових кораблів, які прямують у порти України. Як зазначалося у повідомленні: «Можна говорити про блокаду морського сполучення з використанням об'єктів цивільної інфраструктури. Така стратегія Кремля покликана послабити ефект присутності військового контингенту НАТО в Чорному морі». Також рф поставила на чергування установку гідроакустичного контролю за підводною обстановкою: за 61 км від мису Тарханкут на об'єктах МСП-4 Голіцинського родовища, за 72 км від цього ж мису на МСП-17 Штормового родовища, за 66 км на північний схід від острова Зміїний на БК-2 Одеського родовища. В ІС зазначили, що рф реалізує наступальну стратегію економічної і військової ізоляції регіону в Чорному морі і формує таким чином полігон для відпрацювання придушення економічної свободи навігації та торгового мореплавання загалом [20].

Поряд із відверто агресивними діями російських окупантів по відношенню до українських кораблів, застосовувалися і інші форми впливу, зокрема, застосування GPS-спуфінгу. GPS-спуфінг – це надсилання сигналів перешкод, які імітують сигнал NAVSTAR GPS з метою ввести в оману приймачі GPS таким чином, щоб вони отримали неправильну інформацію про місцезнаходження. В червні 2017 р. в Чорному морі було зафіксовано кілька випадків, коли судна повідомляли про те, що вони знаходяться не у відкритому морі, а на суші. Неурядова організація Resilient Navigation and Timing Foundation залучила компанію Windward Ltd., лідера у галузі морських даних та аналітики, для розслідування інцидентів. Використовуючи свої алгоритми для аналізу даних автоматичної ідентифікаційної системи (AIS) судів, експерти Windward виявили ще два випадки масових перешкод GPS у 2017 р., кожен із яких тривав кілька місяців [21].

Зареєстрована в США неурядова організація C4ADS у квітні 2019 р. опублікувала звіт, згідно з яким у період з лютого 2016 року по листопад 2018 р. було задокументовано 9983 випадки спуфінгу на десяти локаціях, внаслідок чого 1311 кораблям довелося скорегувати свій курс у російських водах. Це явище фіксувалося, зокрема, на території тимчасово окупованого Криму [22]. Застосування GPS-спуфінгу

в Чорному морі становило загрозу міжнародному судноплавству і, як з'ясувалося вже в період широкомасштабного вторгнення рф в Україну, випадки його застосування лише збільшилися. Ще одним інструментом створення перешкод судноплавству в північній частині Чорного моря стало проведення російським чорноморським флотом навчань, внаслідок чого ті чи інші райони оголошувалися небезпечними для судноплавства. Так, 18 травня 2018 р. у зв'язку із заходами бойової підготовки росія оголосила небезпечним район в Азовському морі, який вторгається у територіальне море України. Експерти розцінили цей крок, як «гібридний намір військового вторгнення» [23].

Масштабне перекриття п'яти районів під виглядом навчань у Чорному морі відбулося з 24 липня по 19 серпня 2019 р. Сумарна площа перекритих районів склала 118 570 кв. км, що складає понад чверті його загальної площі Чорного моря у 436 402 кв. км. Фактично зазначені райони перекривали звичні та рекомендовані міжнародні морські суднохідні шляхи до Болгарії, Грузії, Румунії та України, майже блокуючи морське сполучення з цим країнами [24]. Того ж року, перед початком навчань Sea Breeze 2019, Росія міжнародним приписом перекрила район, де мала розташовуватися одна з локацій міжнародних навчань.

За кілька днів до широкомасштабного вторгнення в Україну, рф оголосила про проведення маневрів на Чорному та Азовському морях з 13 по 19 лютого 2022 р. Для їх проведення рф планувала на цей період половину території Азовського моря, перекривши можливість відбуття з портів у Бердянську та Маріуполі суден до Чорного моря. У Чорному морі один з районів мав пролягати від мису Тарханкут в окупованому Кримському півострові і до 12 мильної зони біля Одещини, внаслідок чого мали бути перекриті міжнародні маршрути сполучення з українськими морськими портами. На період заявлених російських маневрів у Чорному морі будуть присутні шість великих десантних кораблів з Балтійського та Північного флотів ВМФ рф. Це «Петр Моргунов», «Георгий Победоносец», «Оленегорский горняк», «Королев», «Минск» та «Калининград», що вже прибули в регіон [25]. Згодом росія вирішила скасувати перекриття району Азовського моря на північ від Керченської протоки, залишивши в силі блокаду Чорного моря.

Зазначені навчання стали прелюдією російського широкомасштабного вторгнення в Україну, рішення щодо якого на той момент було вже

вирішено. Для дій на Чорному та Азовському морях РФ створила угруповання різнорідних ударних та морських десантних сил, до якого увійшли сили чорноморського флоту, каспійської флотилії південного військового округу, балтійського флоту, північного флоту, частини безпосереднього підпорядкування військово-морського флоту та міністерства оборони РФ, регіонального управління берегової охорони прикордонної служби ФСБ РФ. Вранці 24 лютого 2022 р. з початком широкомасштабного вторгнення «гібридний» етап російсько-української війни завершився.

Висновки. Гібридний період російсько-української війни на морі (20 лютого 2014 р. – 24 лютого 2022 р.) характеризується широким арсеналом інструментів, які застосувалися російською стороною з метою здійснення військово-політичного та економічного тиску на Україну. До інструментів військово-політичного тиску відносяться: захоплення українських військових кораблів та українського військового майна в Криму, напади на українські військові кораблі в Азовському морі з боку проросійських проксі-сил, провокативні дії російських військових кораблів та літаків по відношенню до українських кораблів та суден, напад на українські військові кораблі 25 листопада 2018 р., їх захоплення та полон українських моряків (інцидент у Керченській затоці), використання захоплених росіянами платформ для видобування нафти та газу у військових цілях.

До інструментів економічного тиску слід віднести: обмеження торговельного судноплавства в Азовському морі внаслідок побудови Керченського мосту, блокування Азовського моря шляхом затримки суден, що йдуть до портів Маріуполь та Бердянськ, блокування окремих районів Чорного моря для руху іноземних кораблів та державних суден інших країн на підставі проведення військових навчань, затримка українських рибальських суден, застосування GPS-спуфінгу. Водночас відбувалося суттєве посилення російської військової присутності на Чорному морі і мілітаризація Криму та його перетворення на форпост російської агресії проти України. Російські «гібридні» дії на морі здійснювалися за умов чисельної переваги російського чорноморського флоту над ВМС ЗС України, які зазнали значних втрат внаслідок окупації та анексії Криму. Українська сторона намагалася протистояти «гібридним» діям російської федерації переважно за допомогою міжнародно-правових та дипломатичних засобів. Незважаючи на чисельну та якісну перевагу противника, ВМС ЗС України

протягом зазначеного етапу виконували різноманітні бойові завдання, зокрема, протидію провокативних дій з боку російських військових кораблів, захист судноплавства, супровід суден, які прямували до портів Азовського моря. В цілому «гібридні» дії РФ свідчать про підготовку Росії до широкомасштабної конвенційної війни проти України і прагнення Росії забезпечити домінування на Чорному морі.

Література:

1. Верховна Рада визначила дату початку тимчасової окупації Криму. Українська правда. 15.09.2015. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/09/15/7081430/>

2. Доктрина. Військово-Морські Сили Збройних Сил України ВКП 7(3)-00(13).01 : затверджена Головнокомандувачем ЗС України 19 січня 2021 р. URL: https://ivms.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/doktryna_vijskovo-morski-syly-zbrojnyh-syl-ukrayiny.pdf

3. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.

4. Устименко Б. Агресія Російської Федерації в морських просторах України: політико правові заходи протидії. Політикус. №3. 2022. С.110-116.

5. Стратегічна ціна російської агресії для економіки України / Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Собкевич О.В. та ін. (за наук. ред. д.е.н. Я.А.Жаліла). К.: НІСД. 2022. 67 с.

6. (Не)Прогнозований шторм – від Маріуполя до Босфору. Морські ризики на 2020: Азовське море. BlackSeaNews. 12.01.2020. URL: <https://www.blackseanews.net/read/159386>

7. ЦДАКР виступив співорганізатором міжнародного форуму «Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці». ЦДАКР. 14.03.2016. URL: <https://cacds.org.ua/tsdakr-vystupyv-spivorhanizatorom-mizhnarodnoho-forumu-militaryzatsiya-okupovanoho-krymu-yak-zahroza-mizhnarodniy-bezpetsi/>

8. «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації». Під заг. ред. А.Клименка. Київ. 2018. 184 с.

9. Олександр Турчинов: Ядерна загроза з боку Росії – реальність. Рада національної безпеки і оборони України. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2144.html?PRINT>

10. Росія збільшує військову силу в окупованому Криму, – ЗМІ. LB.ua. 17.08.2014. URL: https://lb.ua/world/2014/08/17/276418_rossiya_narashchivaet_voennuyu_moshch.html

11. Чорноморський флот Росії в Криму посилено озброюється – командувач. Крим.Реалії. 29.01.2016. URL: <https://ua.krymr.com/a/news/27518931.html>

12. Мілітаризація Криму: за п'ять років росія збільшила кількість військових до 32 тисяч. Укрінформ. 24.04.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2448023-militarizacia-krimu-za-pat-rokiv-rosia-zbilsila-kilkist-vijskovih-do-32-tisac.html>

13. «Гетьман Сагайдачний» виявив російський корабель біля берегів України. LB.ua. 04.06.2015. URL: https://lb.ua/society/2015/06/04/307175getman_sagaydachniy_obnaruzhil.html

14. Затока розбрату: як Росія «охороняє» українські родовища газу. Крим. Реалії. 09.09.2016. URL: <https://ua.krymr.com/a/27977366.html>

15. Український літак обстріляли над морем із захоплених РФ вишок. Українська правда. 01.02.2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/02/01/7134135/>

16. 3 Криму повернулись семеро українських рибалок, затриманих прикордонниками РФ у Чорному морі – Денісова. Центр журналістських розслідувань. 30.10.2018. URL: <https://investigator.org.ua/ua/news-2/212206/>

17. Керченська протока та загрози Росії: до чого готуватися Україні. Крим. Реалії. 06.02.2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/kerchenska-protoka-i-zahroza-rosii-do-choho-hotuvatysia-ukraini/30421145.html>

18. Збитки від блокади Азовського моря сягнули десяти мільярдів – Омелян. ТСН. 03.02.2019. URL: <https://tsn.ua/groshi/zbitki-vid-blokadi-azovskogo-morya-dosyagli-10-milyardiv-omelyan-1290972.html>

19. Кораблі ФСБ РФ намагались спровокувати ВМСУ біля Керченської протоки: «Гюрзи-М» дали гідну відсіч. Defence Express. 15.04.2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/korabli_fsb_rf_namagalis_sprovokuvati_vmsu_bilja_kerchenskoji_protoki_gjurzi_m_dali_gidnu_vidsich-3428.html

20. РФ використовує «вишки Бойка» для радіотехнічної розвідки. Інтерфакс-Україна. 23.06.2019. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/595430.html>

21. GPS Spoofing Patterns Discovered. The Maritime Executive. 27.09.2017. URL: <https://maritime-executive.com/article/gps-spoofing-patterns-discovered>

22. Above us only stars: Exposing GPS spoofing in Russia and Syria. URL: <https://c4ads.org/wp-content/uploads/2022/05/AboveUsOnlyStars-Report.pdf>

23. Професіонали попереджають... День. 21.05.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/profesionaly-poperedzhayut>

24. Росія під виглядом навчань на місяць перекрила чверть Чорного моря. Центр журналістських розслідувань. 28.07.2019. URL: <https://investigator.org.ua/ua/news-2/218500/>

25. Росія перекриває Чорне та Азовське моря під видом навчань – ЗМІ. Слово і діло. 09.02.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/09/novyna/bezpeka/rosiya-perekryvaye-chorne-ta-azovske-morya-vydom-navchan-zmi>

Мал. 1: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2448023-militarizacia-krimu-za-pat-rokiv-rosia-zbilsila-kilkist-vijskovih-do-32-tisac.html>

Мал. 2. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D1%83_%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%86%D1%96

«Україна дипломатична»

Володимир Левчук,

заступник голови правління

Одеського обласного благодійного фонду

реабілітації дітей з інвалідністю «Майбутнє»

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ В МІЖНАРОДНИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ.

У статті розглядається процес становлення, розвитку, географія та сучасний стан міжнародних культурних зв'язків регіонів, міст Одеської області з містами-побратимами та партнерами. Аналізуються основні напрямки міжрегіональної, міжнародної діяльності й удосконалення муніципального співробітництва як складової культурної дипломатії. Автор розкриває особливості взаємодії в контексті історичних змін. Метою дослідження є з'ясування суті поняття культурної дипломатії та міжрегіонального, муніципального партнерства регіонів і міст Одеської області з закордонними побратимами і партнерами, аналіз практики міжнародного співробітництва завдяки членству та участі в роботі міжнародних організацій та міжнародних проєктах. Воно спрямоване на визначення основних форм, напрямів співпраці між регіонами, містами.

Міжнародне співробітництво поступово стає функцією місцевого самоврядування. В умовах незалежності новий імпульс отримали міжнародні зв'язки регіонів, міст, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. У сучасній науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку побратимського співробітництва не проведено. Проблема міжнародного співробітництва регіонів, міст як чинника культурної дипломатії є малодослідженою у науковій літературі та досить новою для сучасної України. Попри те, що міста України мають досить високий показник побратимських зв'язків (891 місто-побратим у 60 країнах світу), все ж відсутня чітка стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування щодо ефективного

ведення та розвитку співпраці із містами-побратимами, участі у спільних проєктах, діяльності міжнародних організацій [1].

Всі дослідження історії руху поріднених міст радянського періоду можна умовно розділити на дві групи. До першої групи належать роботи, в яких рух розглядається як одна з форм всесвітнього руху прихильників миру. Це дисертаційні роботи В. Зайцева, Є. Роя, А. Монько та інших і їх публікації з даної проблеми. В.Зайцевим здійснена характеристика руху поріднених міст в перше десятиліття його розвитку, він аналізує важливі аспекти міжнародної діяльності Всесвітньої федерації поріднених міст та Асоціації зі зв'язків радянських і зарубіжних міст, вказує на труднощі, з якими зіткнувся рух. Важливим є висновок дослідника про широкий, масовий, характер руху поріднених міст. Продовжив дослідження історії руху, його цілей, форм і методів діяльності, довівши до другої половини 1970-х рр. Е.Рой. На матеріалах Української РСР автор розглядав рух поріднених міст як форму міжнародної діяльності радянських трудящих, спрямованих на розвиток добросусідських відносин між Радянським Союзом та іншими країнами. Дослідник показав динаміку зростання руху з другої половини 1950-х до середини 1970-х рр. та зміну форм співпраці в межах цього руху.

Значною є група праць, в яких рух міст-побратимів розглядається лише як одна з форм співпраці між народами, здійснюваного Спільною радянських товариств дружби, до якого належала Асоціація зі зв'язків радянських і зарубіжних міст) «Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма», І. Кулініча і С. Віднянського «Киев и города-побратимы», стаття С. Віднянського, І. Кулініча, І. Мельникова, П. Соханя «Сотрудничество породнённых областей и городов Украинской ССР и братских стран социализма»). Безпосередньо Одеси стосуються брошури «Одесса-Марсель», «Одесса-Александрия», «Одесса-Варна. Фотокнига». Ці видання містять багатий фактичний матеріал про зв'язки між містами-побратимами, автори розкривають роль цих зв'язків в обміні досвідом ведення міського господарства, будівництва тощо. Однак, питання про специфіку цього руху, його відмінні риси у цих роботах не розглядається. Необхідно підкреслити, що міжнародні зв'язки міст-побратимів в радянський час розглядалися

як складова діяльності радянських товариств дружби та «широкий демократичний рух громадських організацій з метою боротьби за мир, підтримку національно-визвольних рухів, розвитку культурного співробітництва, дружби народів».

Основні тенденції розвитку партнерських і побратимських відносин між регіонами, містами України та інших держав світу стали активніше висвітлюватися у науковій й публіцистичній літературі. Найчастіше інформація про міжнародні зв'язки подається на інтернет-сайті Асоціації міст України та громад (АМУ). Окремі аспекти розвитку побратимських і партнерських зв'язків українських міст із містами інших держав висвітлено в роботах М. Баймуратова, В. Лажник, О. Богородецької, А. Стрижакової, С. Мерзлякової, О. Соскіна, С. Ковальчук, О. Кийкова та інших. Українські дослідники аналізують сучасний стан, географію, перспективи, проблеми розвитку муніципального партнерства. Актуальним залишається питання дослідження ключових проблем і можливостей для реалізації побратимських зв'язків на практиці міжрегіонального та муніципального співробітництва, що зумовило вибір теми дослідження.

Видатний політичний і державний діяч Німеччини, лауреат Нобелівської премії миру Віллі Брандт свого часу висловив думку: міжнародні відносини настільки важливі, що їх не можна віддавати на відкуп лише державним органам. Сьогодні вже стало нормою ділитися монополією державної дипломатії і сприяти зростанню і розвитку народної культурної дипломатії. Українські вчені тільки в останній час стали приділяти увагу цьому напрямку дипломатії: праці Ю. Луня, М. Ваховської, О. Розумної, А. Луценка, Г. Піскорської, А. Демичевої та ін. Культурна дипломатія або м'яка дипломатія у сучасних умовах відіграє у державній політиці важливу роль з огляду на вплив у питаннях національної безпеки та міжнародного іміджу. Культурна дипломатія розглядається як заснування та полегшення обмінів з метою вироблення переваг на довгий термін, або ж підтримка національних інтересів, побудови відносин або посилення соціокультурного розуміння [2]. Розумна О. вважає за необхідне виділити два важливих завдання культурної дипломатії. На зовнішньому напрямі – забезпечення іміджу держави й успішності її міжнародної політики; на внутрішньому – зміна парадигми культури

і реформування культурної політики, від чого залежить зміст і якість культурного продукту [3].

Необхідність у такому інструменті взаємозв'язку, як культурна дипломатія стала особливо актуальною в умовах нагальної потреби інформаційної протидії агресивній пропагандистській політиці російської федерації. При цьому система об'єктів культурної дипломатії включає кінематографію, музику, живопис, скульптуру, виставкову діяльність, наукові обміни, освітні програми, переклад літературних творів тощо. До суб'єктів культурної дипломатії, як правило, відносять органи державного управління, неурядові організації, громадські об'єднання, приватні особи, зацікавлені в міжкультурних контактах.

Розглянемо місце та роль у культурній дипломатії регіонального і муніципального співробітництва на прикладах Одеської області. Поріднення між містами, зазвичай, обумовлюється рядом причин, серед яких можуть виступати, наприклад, відповідність зовнішньополітичним інтересам держави, територіальна близькість, традиційні економічні чи культурні зв'язки між містами, певна мода на встановлення побратимства, стимулювання цього процесу з боку влади, престижність встановлення побратимства з певним містом (особливо для малих міст), особисті зв'язки між членами муніципалітетів (громади), що у подальшому трансформуються у поріднення (так звані «приватні контакти» локальних лідерів), випадкові причини поріднення міст. В.Зелінські стверджує, що вибір міст-побратимів є не випадковим процесом, він ґрунтується на низці критеріїв, в тому числі на історичних зв'язках, спільних економічних, культурних, рекреаційних, ідеологічних проблемах, аналогічних топонімах, і, певною мірою, географічною близькістю [4].

У сучасному світі більшість міст не є незалежними суб'єктами міжнародного права чи активними творцями власних стратегій. Проте, вони підтримують між собою активні зв'язки та розвивають співробітництво. Як зазначає С. Ковальчук, у науковій літературі немає згоди щодо визначення такого поняття, як «міжнародне співробітництво між містами», що робить використання цього терміну дещо неоднозначним.. Крім того, використовується безліч синонімів для характеристики цього явища (наприклад, муніципальне партнерство, міжнародне співробітництво муніципалітетів, децентралізоване

співробітництво, побратимство, партнерство між містами), які можуть додати плутанини. Одночасно це є віддзеркаленням багатства і різноманітності міжнародної діяльності міста [5]. Що стосується співробітництва із містами-побратимами, потрібно зазначити, що міста-побратими — два міста, розташовані в різних державах, між якими встановлено постійні дружні зв'язки для взаємного ознайомлення з життям, історією та культурою, для досягнення кращого взаєморозуміння, зміцнення співпраці та дружби між народами різних країн, а також для обміну досвідом у розв'язанні аналогічних проблем, що постають перед міськими органами управління та організаціями.

В роки незалежності муніципальне партнерство доповнилось таким новим напрямком як розвиток партнерських відносин – угоди про співпрацю або про наміри співробітництва між містами. У більшості випадків вони припускають тільки економічне співробітництво по низці спільних проєктів або по одному з них. Співпраця найчастіше полягає в освітній, культурній, соціальній та екологічній сфері. Міста-партнери пов'язані між собою менш стійкими та нерегулярними зв'язками, оскільки співробітництво менш масштабне і залежне від проєктів або від оперативності у прийнятті рішення про побратимство. Початок сучасного етапу побратимського руху трактується неоднозначно. Більшість вчених вважають, що співпраця між містами у формі побратимства в окремих країнах виникла ще на початку Другої світової війни. Перші міжнародні контакти жителів населених пунктів різних країн встановлені у 1940 р. між містами Фінляндії та Швеції. Шведські сусіди стали надавати допомогу фінським комунам у поліпшенні охорони здоров'я дітей. [6] В СРСР та РФ підтримують ідею, що саме їх міста були першими: у 1942 р. британське місто Ковентрі та Сталінград (нині Волгоград) стали містами-побратимами. Під час Другої світової війни таке співробітництво набуло характеру поріднення міст і радянські міста, у тому числі Одеса стояли біля витоків цього руху: до захисників міста приходили листи від жителів багатьох країн зі словами подяки і захоплення героїзмом одеситів. Так, у вересні 1941 р. надійшли листи від громадян Брістоля (Велика Британія), гарнізону фортеці Тобрук (Лівія), у серпні 1944 р. з Ванкувера (Канада). З 1940-х рр. у всьому світі почався процес встановлення мостів дружби.

З'являються основні принципи створення побратимських відносин: активний обмін думками, встановлюються теплі особисті стосунки, зміцнюється довіра один до одного і формується основа для довгострокових взаємовигідних відносин. Рік від року зростала кількість міст, з якими Одеса встановлювала контакти, але тільки у другій половині 1950-х рр. ці контакти стали переростати у постійні зв'язки. У 1956 р. відбувся обмін делегаціями між Одесою і Оулу (Фінляндія), а у серпні наступного року було укладено угоду про співпрацю та споріднення двох міст [7]. Після війни побратимський рух було організовано в формі низки міжнародних організацій які згодом урізноманітнюються. В США була створена у 1956 р. за ініціативою президента Д.Ейзенхауера Міжнародна організація міст-побратимів (Sister Cities International) з метою зміцнення миру і процвітання шляхом встановлення побратимських відносини між людьми з різних міст по всьому світу. Президент Д.Ейзенхауер вважав, що саме споріднені зв'язки різних міст дозволять їх мешканцям пізнати та зрозуміти один одного і обґрунтував свою думку тезою: «друзі не стріляють у друзів».

Міжнародний рух поріднених міст одержав своє організаційне та міжнародно-правове оформлення у 1957 р. у місті Екс-ле-Бен (Франція), де відбувся організаційний конгрес Всесвітньої федерації споріднених міст, яка пізніше дістала назву Всесвітньої федерації об'єднаних і споріднених міст (ВФОМ) – World Federation of United and Twinned Towns (UTO). У СРСР народна дипломатія, у тому числі рух споріднених міст, була обумовлена політичною волею радянського керівництва і підпорядкована більшою мірою зовнішньої політичної ситуації та була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 р. Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. У радянський період право самостійно вступати в міжнародне співробітництво в місцевих радах було відсутнім. Одеса, однією з десяти радянських міст, стає згідно з постановою ЦК Компартії України у 1962 р. членом Всесвітньої Федерації споріднених міст [8].

Основними формами співпраці міст-побратимів у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.. було листування між міською владою, обмін делегаціями міських і муніципальних властей, групами лекторів та фахівцями міського господарства. У 1960-ті рр.

починають практикуватися такі форми як обмін літературою, виставками, кінофільмами, записами радіопередач і статтями в газетах. Змінювалися не тільки форми співпраці, збільшувалося число делегацій, обсяг і масштаби проведених заходів. 1970-ті -1980-ті рр. характеризуються пошуком нових форм співпраці та їх поглибленням. Поряд з використанням традиційних (листування, обмін літературою, виставками, делегаціями), поширення набувають більш складні форми: проведення Днів і Тижнів дружби. Ці великі комплексні заходи включали в себе поїздки делегацій, артистів, спортсменів, організацію різних виставок, показ кінофільмів, виступи лекторів, журналістів тощо. Тільки у другій половині 1970-х рр. в Одесі були проведені Дні Оулу, Генуї, Марселя, Тиждень Генуї. Головна мета їх проведення – ознайомлення широкої громадськості з життям, культурою та економікою країн, обмін досвідом. Одночасно були організовані Дні Одеси в Оулу, Балтіморі, Варні, Тиждень Одеси в Генуї і Сегеді. На початок 1990-х рр. Одеса встановила побратимські відносини з 14 містами світу. Дружба між містами поступово стала переростати у зв'язки цілих областей, округів і повітів. У 1962 р. був укладений договір про дружбу між Одеською областю та Варненський округом Республіки Болгарії [9]. У 1965 р. дружба Одеси та Сегеда переросли у дружбу Одеської області з Чонградською Угорщини [10]. Констанцьський повіт Румунії поріднився з Одеською областю у 1974 р. [11].

Поява на політичній мапі Європи незалежної України кардинально змінила розвиток і підходи до міжрегіонального і муніципального співробітництва. Ліквідація державної монополії на культурну діяльність, децентралізація міжнародного культурного простору, поява значної кількості громадських організацій, приватних кампаній, які діють у площині культури та науки, інших факторів дала можливість на якісно новому рівні розвивати міжнародне співробітництво. В роки незалежності воно доповнилось такими новими напрямками як членство та участь в роботі міжнародних організацій, участь в міжнародних проектах, а побратимські зв'язки доповнились партнерськими відносинами – угоди про співпрацю або про наміри співпраці між містами. У більшості випадків вони припускають тільки економічне співробітництво по низці спільних проектів або по одному з них. Співпраця найчастіше полягає в освітній, культурній,

соціальній та екологічній сфері. Міста-партнери пов'язані між собою менш стійкими та нерегулярними зв'язками, оскільки співробітництво менш масштабне і залежне від проєктів або від оперативності у прийнятті рішення про побратимство.

Сучасна тенденція інтеграційних процесів у Європі показує зростання впливу регіонів на ефективність функціонування національних економічних систем й активізацію міждержавних і міжрегіональних зв'язків. Співробітництво між окремими територіями поступово переходить на рівень місцевого управління, що раніше було пріоритетом внутрішньої політики держави. Розширення міжрегіональних і транскордонних зв'язків дало інтенсивний поштовх для розвитку й розширення різних форм співпраці між окремими суб'єктами сучасної дипломатії – регіонами, спілками й об'єднаннями низових адміністративних одиниць, містами, окремими населеними пунктами тощо.

Необхідно зауважити, що сучасний етап міжрегіонального співробітництва можна визначити як період становлення або зародковий (початковий) – це період пошуку контактів, констатації намірів і тому укладені угоди не завжди переростають у конкретні спільні проєкти і справи, але сприяють накопиченню досвіду. Євроінтеграційні процеси слід також розглядати в контексті історії заселення та розвитку Одеського регіону. В кінці XVIII – на початку XIX ст. в результаті декількох переселенських хвиль тут сформувалися поселення болгар, молдаван, гагаузів, німців, греків, албанців, сербів, росіян, швейцарців. На території сучасної Одеської області виникло близько 200 таких поселень болгар, молдаван, 100 німців-колоністів, десятки грецьких та гагаузьких. Переселенці-колоністи принесли сюди свою національну культуру, ментальність, побут і мову та зумовили самотність етнокультурного розвитку краю. Сьогодні на території регіону діють біля 50 всеукраїнських, обласних національно-культурних товариств, об'єднань, серед яких найбільш потужним є Асоціація болгарських національно-культурних організацій України (діє з 1993 р.). Міжрегіональне і муніципальне партнерство відбуваються в трьох основних напрямках: членство та участь в роботі міжнародних організацій, участь в міжнародних проєктах та двосторонні побратимські зв'язки між регіонами та містами.

Одеська область є дійсним членом декількох європейських організацій: Асамблеї європейських регіонів (з 1992 р.), Робочої співдружності придунайських країн (з 1994 р.), Асоціації європейських прикордонних регіонів (з 2001 р.), Конференції приморських регіонів Європи (з 2004 р.), Асамблеї європейських виноробних регіонів (з 2004 р.) та Єврорегіону «Нижній Дунай» [12]. Одним з найперспективніших за участю української сторони є Єврорегіон «Нижній Дунай», який був створений 14 серпня 1998 р. у румунському місті Галац, де відбулося підписання угоди про його формування. До складу Єврорегіону увійшли Одеська область із боку України, райони Вулканешти, Кагул і Кантемир із боку Молдови і повіти Бреїла, Галац і Тульча з боку Румунії. В березні 2009 р., в Галаці, Єврорегіон було реорганізовано в Асоціацію транскордонного співробітництва «Єврорегіон Нижній Дунай» з отриманням статусу юридичної особи. В рамках Єврорегіону були реалізовані наступні програми: у 2000-03 рр. проєкт «Придунайські озера, Україна. Стале відновлення та збереження природного стану екосистем», який фінансувався програмою TACIS CBC, бюджет – 2,5 млн.євро, «Бізнес – інфраструктура Одеської області», «Запобігання надзвичайним ситуаціям та захист від паводків в Єврорегіоні», надана допомога Фонду підтримки підприємництва в Ізмаїлі та інші.

Діяльність Єврорегіону дозволила залучити досить значні кошти міжнародної технічної допомоги. Більшість проєктів, які реалізовані на території Одеської області в рамках Єврорегіону «Нижній Дунай», пов'язані з екологією та мають вузьке застосування. Загальна сума витрат на реалізацію проєктів у форматі Єврорегіону складає більше 11 млн. євро. Причому більшу частину коштів виділили саме європейські фонди. З 1998 р. розпочалося плідне українсько-румунсько-молдовське культурологічне співробітництво з дослідження історії та культури населення Нижнього Придунав'я. За цей період зібрано великий етнографічний матеріал, видано чимало наукових досліджень з даної проблематики. Гарною традицією стало проведення етнічних музикальних фестивалів, семінарів, конференцій, форумів, метою яких є розвиток культурного потенціалу Єврорегіону.

Активно працює в міжнародних організаціях місто Одеса. У 1992 р. Одеська мерія виступила одним з ініціаторів створення нової

регіональної організації Міжнародного Чорноморського Клубу, а у 2000 р. вступила в Міжнародну Асамблею столиць і великих міст (МAM), стала членом клубу європейських мегаполісів «Євроміста» (2006 р., EUROCITIES). 2008 рік став особливим у міжнародній діяльності: Одеса стала членом організації «Чорноморський Євротериторіон» (створена по ініціативі міста), міжнародної організації «Ліга історичних міст», приєдналася до ініціативи організації «Мери за мир» по забороні ядерної зброї. У 2009 р. міська рада прийняла рішення про вступ до Європейської коаліції міст проти расизму, а наступного року оформила членство у туристичній асоціації «Дунайський центр компетентності». Цікавим напрямком співробітництва між містами став проєкт «DONAUIHANSE», направлений на збереження навколишнього середовища узбережжя Дунаю (з 2006 р.) у якому практичну допомогу надає Компанія «ТИНА ВЕНА» [13]. 20 березня 2019 р. на сесії міської ради було прийнято рішення про вступ до Асоціації маркетингу європейських міст (European Cities Marketing Association) – це професійна організація яка об'єднує адміністративні структури європейських міст, презентуючи їх інтереси в сегментах відпочинку та ділового туризму. В асоціації представлено понад 100 міст з 32 країн Європи.

Двостороннє співробітництво між регіонами і містами було доповнене участю у постійних міжнародних проєктах. Одеська область приймає участь в декількох європейських програмах і програмі розвитку ООН: Програмах транскордонного співробітництва «Румунія-Україна-Республіка Молдова» (учасники програми; повіти Ботошань, Сучава, Яси, Васлуй, Галац і Тульча у Румунії (Бреїла як прилегла територія), Чернівецька та Одеська області України (Івано-Франківська, Вінницька, Тернопільська як прилеглі), вся територія Республіки Молдова), «Чорне море», «Південносхідна Європа» (з 2007 р.) та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (з 2011 р.). Одеська обласна рада і державна адміністрація підписали Меморандуми про співпрацю із Міжнародним благодійним фондом «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» (27.07.2015 р.), Благодійним фондом «Карітас Одеса УГКЦ», Благодійним фондом «Гуманітарний фонд «Єдність громади» (05.02.2015 р.), про співробітництво в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону (18.02.2015 р.) та з ТОВ «Фрезеніус Медикал Кер Україна» щодо

реалізації Проєкту по оснащенню діалізних відділень в Одеській області медичним обладнанням (26.07.2017 р.) [14]. В рамках реформи децентралізації область приймає участь у 8 проєктах у тому числі програмах Ради Європи «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні», «U-LEAD», українсько-шведському проєкті «Підтримка децентралізації в Україні» [15].

Найбільш активно працює в рамках міжнародних проєктів місто Одеса. З 2005 р. в місті проводиться День Європи. В рамках програми відбулося відкриття Європейського Клубу на базі Одеського національного університету (2007 р.), книжкові виставки, конкурси дитячих ілюстрацій та творчих робіт серед школярів «Проєтуємо Європу майбутнього», презентації мов країн-членів ЄС, шкільних євроклубів та євростудій тощо. Проведення Дня Європи в травні кожного року стало звичним і для Одеської області. В 2007 р. було вперше проведено День Сусідства (підтримали ініціативу міст Парижу, Брюсселя, Женеви, Риму). Багаторічні традиції сусідства, сформовані атмосферою одеських подвір'їв, знайшли своє продовження і розвиток. Традиційними стали Дні міст побратимів – Дні Стамбула (з 2008 р.), Дні Німеччини (з 2007 р.), Дні Республіки Польщі (з 2009 р.), Дні Франції з фестивалем «Французька весна в Україні» (з 2005 р.), Дні Японії (з 2015 р.). Особливе місце займає проведення Дня міста Одеси. Кожного року це свято з одеситами розділяють делегації з багатьох країн, міст-побратимів. За 2006-10 рр. у святкуваннях прийняло участь 57 делегацій з міст побратимів, 326 делегацій які представляли міжнародні організації де є членом Одеса, громадські об'єднання, фонди, представники посольств, одеської діаспори. У рамках святкової програми традиційно проводиться Фестиваль польського кіно, виставки, виступи художніх колективів з різних міст побратимів тощо.

18 квітня 2017 р. голова Одеської міської ради підписав Меморандум про участь у Національній мережі інтеркультурних міст України (ICC-UA) в рамках програми Ради Європи, направленої на розвиток ідей та практичної реалізації інтеграції переселенців і національних меншин в громадське і культурне життя міста. Однією з кращих практик міжкультурної взаємодії нарівні з Монреалем, Женевою та Мадридом визнали створення Грецького і Стамбульського парків в Одесі [16]. На кінець вересня 2019 р. планується

проведення в Одесі міжнародного форуму інтеркультурних міст за участю 127 міст з більш ніж 50 країн світу. Співробітники КП «Грантовий офіс «Одеса 5Т» підготували проєкти для отримання грантів у рамках Спільної Операційної Програми транскордонного співробітництва Європейського Інструменту Сусідства «Басейн Чорного моря 2014-2020», що доповнює існуючу програму «Румунія – Україна 2014-2020».

За роки незалежності Одеса стала культурною столицею не тільки України. Обличчя міста це – Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Два дні і дві ночі нової музики» (з 1995 р.) , Міжнародний фестиваль джазу «ОдесаДжазФест» (з 2001 р.), Дні єврейської культури «Клезмерфест» (з 2008 р.), Міжнародний музичний фестиваль «ODESSA CLASSICS», фестиваль «Золоті скрипки Одеси», фестиваль «Odessa//Batumi Photo Days» (з 2015 р.), бієнале «Море акварелі» та Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Freierfest» (з 2016 р.).

Асоціація болгарських національно-культурних організацій України запровадила проведення з 1998 р. етнографічних фестивалів Всеукраїнський болгарський Собор. В останньому сьомому фестивалі (2016 р.) прийняло участь біля десяти тисяч учасників, десятки етнонаціональних колективів з України, Болгарії та Молдови Традиційно у травні масово проходять заходи, присвячені дню Святих братів Кирила та Мефодія. У 2018 р. Одеса та Болград в рамках цих свят приєдналися до міжнародної акції «Розите на България». У заходах, які пройшли на центральній площі Болграда, прийняли участь більше 200 чоловік. До акції приєдналися вихованці дванадцяти болгарських недільних шкіл з Болграда та сіл Кубей, Криничне, Оксамитне Болградського району, міста Ізмаїл і сіл Каменка Ізмаїльського району, міста Татарбунари та села Дельжилер (Дмитровка) Татарбунарського району, міста Кілія і села Новоселівка Кілійського району, а також міста Кропивницький. В Одесі у рамках акції було виконано танець «хоро».

В роки незалежності розвиток побратимських і партнерських відносин став надбанням не тільки міста Одеси (23 побратими, 1 договір про наміри і 16 партнерів з 30 країн). В Одеській області чотири райони, один район м. Одеси, 16 міст і містечок заключили договори про побратимство або партнерство з 49 містами 16 країн світу.

**Розвиток побратимських і партнерських зв'язків регіонів,
міст і населених пунктів Одеської області станом на 01.08.2019 р.**

№ з/п	Назва району міста населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
Побратими / партнери районів, населених пунктів				
1.	Білгород-Дністровський район	Тигру-Нямц. Румунія Тигру-Окна. Румунія повіт Бакеу. Румунія	2013 2013 18.11.2017	Наміри
2.	Біляївський район	м. Велика Поляна. Словенія	30.05.2019	Наміри
3.	Болградський район	м. Генерал Тошево. Республіка Болгарія община Калояново. Республіка Болгарія гміна Риманув. Республіка Польща	08.11.2004 17.05.2006 31.08.2010	не діє
	с. Виноградне	община Дибовік. Республіка Болгарія	24.06.2017	
4.	Овідіопольський район	Тчевський повіт. Республіка Польща м. Верхлабі і села Корконоша. Чеська Республіка ном Іматія. Грецька Республіка повіт Бакеу. Румунія	05.08.2004 12.09.2009 16.08.2009 18.09.2018	не діє
	смт Овідіополь	гміна Гнев Республіка Польща м. Верхлабі. Чеська Республіка м. Левські. Республіка Болгарія	06.09.2005 12.09.2009 18.07.2015	не діє
	смт Авангард	гміна Тчев. Республіка Польща м. Кріково. Молдова м. Тигру–Окна. Румунія	11.09.2006 14.06.2012 28.11.2015	
	смт Великодолинське	гміна Субкови. Республіка Польща	18.05.2006	партнерство
	смт Таїрове	гміна Можещин. Республіка Польща	18.05.2006	
	с. Молодіжне	гміна Пельплін. Республіка Польща	12.06.2009	
	Дальницька ОТГ	м. Науса. Грецька Республіка	21.06.2018	наміри
5.	Приморський район м. Одеси	м. Лефкада. Грецька Республіка м. РошХаан Ізраїль	06.09.2010 2006	
Міста – побратими Одеси				
	м. Одеса	Балтимор. США Валенсія. Іспанія Ванкувер. Канада Варна. Республіка Болгарія Генуя. Італійська Республіка Єреван. Республіка Вірменія Йокогама. Японія Колката (Калькута). Індія Кишинев. Молдова Констанца. Румунія Ліверпуль. Велика Британія	17.09.1975 29.10.1981 1971, 06.08.1979 1958 1959 29.10.1972 25.11.1995 1965, 1985 1986 23.12.1994 1958, 03.04.1991	не діє не діє

3.	м. Болград	м. Генерал Тошево. Республіка Болгарія с. Каспичан. Республіка Болгарія м. Комрат. Молдова м. Тирговіште. Республіка Болгарія община Тунджа. Республіка Болгарія Шкловський район Республіка Білорусь	08.11.2004 20.09.2014 18.09.2014 2009 02.08.2009 10.11.2018	
4.	м. Ізмаїл	м. Добрич. Республіка Болгарія м. Влацлавек. Республіка Польща м. Кавадарци. Республіка Македонія м. Тулча. Румунія м. Джурджу. Румунія м. Киркларелі. Турецька Республіка м. Курськ. р.ф. м. Кирджали. Республіка Болгарія м. Тирасполь. Молдова	1996 2003 2000 2003 2003 2007 2003 1997 2006	
5.	м. Кілія	м. Фарсала. Грецька Республіка	24.04.2018	
6.	м. Подільськ	м. Хинчешти. Молдова	20.08.2012	
7.	м. Рені	м. Провадня. Республіка Болгарія	07.09.2016	
8.	м. Чорноморськ	м. Нарва. Естонська Республіка район Бейоглу. м. Стамбул. Турецька Республіка м. Маарду. Естонська Республіка м. Баку. Азербайджанська Республіка м. Тчев. Республіка Польща м. Синая. Румунія м. Девня. Республіка Болгарія м. Анталія. Турецька Республіка м. Хайкоу. Китайська Народна Республіка м. Поті. Грузія м. Бяла. Республіка Болгарія м. Димітровград. Республіка Болгарія м. Каварна. Республіка Болгарія м. Кемер. Турецька Республіка м. Кобулети. Грузія м. Кьорменд. Угорщина	20.09.2002 27.06.2002 12.05.2000 10.04.2009 18.05.2006 15.11.2000 17.02.2017 9.09.2000 19.09.2008 17.07.2003 30.06.2011 16.06.2010 16.05.2016 20.05.2008 06.07.2008 03.12.2013	партнерство
9.	м. Южний	м. Могильов. Республіка Білорусь м. Юєцин. Китайська Народна Республіка	20.07.2007 19.06.2008	партнерство

В таблиці наведені дати встановлення побратимських зв'язків які за радянський період не завжди співпадають з інформацією в різних джерелах. Пояснення полягає у тому, що в 1950-х – 1960-х рр. не було обов'язкового документального закріплення факту встановлення побратимства, це директивне рішення приймалось центральними партійними органами. Позиція автора, що початок побратимства треба вести

від перших контактів, обмінів офіційними делегаціями на місцевому рівні, або підтвердженого факту підписання угоди про побратимство. В Одеському регіоні найбільше, 20 договорів про співробітництво, заключили з воєводствами, містами, повітами і гмінами Республіки Польщі. Польський досвід розвитку особливо важливий для міст і містечок Одеської області й України загалом в умовах децентралізації як досвід країни, котра вже пройшла шлях багатьох економічних реформ і суспільних трансформацій. Звичайно, не всі побратимські зв'язки однаково активні. Для них характерні свої ритми, піки активності й спаду, що зумовлює наявність часових зрізів. Перша половина 1990-х років стала для міста Одеси, а початок 2000-х рр. для міст області саме таким часом масового укладання договорів про співробітництво і партнерство між містами і регіонами, вступу в міжнародні організації. Революція Гідності та подальші події також активізували євроінтеграційні процеси і дали новий поштовх розвитку побратимських відносин.

Одеська обласна державна адміністрація підписала Угоди про співробітництво з 24 регіонами 15 країн [17]. Одеська обласна рада заключила Угоди про співробітництво з 16 регіонами 11 країн [18].

Розвиток міжрегіонального, транскордонного співробітництва та участь у міжнародних програмах Одеської обласної державної адміністрації та обласної ради на 2019 р.

Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
<i>Угоди про співробітництво</i>		
Одеська обласна державна адміністрація	Гродненська область. Республіка Білорусь	10.08.2010
	Могильовська область. Республіка Білорусь	19.07.2008
	Варненська область. Республіка Болгарія	24.05.2003
	Русенська область. Республіка Болгарія	02.06.2006
	Аджарська Автономна Республіка. Грузії	13.09.2013
	м. Кахеті. Грузія	2010
	Регіон Лігурія. Італійська Республіка	11.12.2009
	Провінція Фуцзянь. Китайська Народна Республіка	11.07.2002
	Лодзинське воєводство. Республіка Польща	04.09.2009
	Люблінське воєводство. Республіка Польща.	15.04.2005
	Підкарпатське воєводство. Республіка Польща.	14.04.2005
	Поморське воєводство. Республіка Польща.	14.03.2003
	м. Москва. р.ф.	21.06.2000
	Орловська область. р.ф.	04.08.2003
	Тюменська область. р.ф..	25.05.2011

Угоди про співробітництво (продовження)		
Одеська обласна державна адміністрація	Повіт Ясси. Румунія.	11.03.1999
	м. Стамбул (Іл). Турецька Республіка.	26.07.2002
	Ахальський веляят. Туркменістан.	15.05.2001
	Балканський веляят. Туркменістан.	15.02.2013
	м. Чонград. Угорщина.	05.06.2008
	Провінція Канвон. Республіка Корея.	07.04.2000
	м. Баден-Вюртемберг. Федеративна Республіка Німеччина.	24.11.2009
	Мугла (Іл). Турецька республіка.	22.02.2008
	Південно-Західна Фінляндія. Республіка Фінляндія.	12.11.2008
	Південноморавський край. Чеська республіка.	12.01.2011
Протоколи про наміри		
Одеська обласна державна адміністрація	Фтіотида. Грецька Республіка.	22.11.1996
	Регіон Емілія-Романья. Італійська Республіка.	22.10.1996
	Провінція Хубей. Китайська Народна Республіка.	08.09.2006
Угоди про співробітництво		
Одеська обласна рада	Республіка Молдова Протокол за результатами двосторонніх переговорів між Одеською ОР та народним зібранням Гагаузії	24.04.2012 м. Одеса
	Турецька Республіка Угода про співробітництво між Одеською областю та провінцією Самсун	22.05.2012 м. Самсун
	Республіка Білорусь Угода про співробітництво між Одеською ОР та Могильовською обласною Радою депутатів	05.07.2013 м. Могильов
	Республіка Болгарія Угода про співробітництво між Одеською областю та Варненською областю	08.10.2011 м. Варна
	Республіка Польща Угода про співробітництво між Одеською ОР і Сеймиком Мазовецького воєводства	12.06.2012 м. Варшава
	Угода про співробітництво між Одеською ОР та Сеймиком Поморського воєводства.	14.03.2003 м. Гданськ
	Румунія Угода про співробітництво між Одеською ОР та повітовою радою Галац	03.04.1997 м. Одеса
	Угода про співробітництво між Одеською ОР, ОДА та радою повіту Ясси	11.03.1999 м. Одеса
	Програма з реалізації Угоди про співробітництво між Одеською ОР та повітовою радою Галац на 2007-2008 рр.	21.08.2007 м. Галац
	Угода про співробітництво між Одеською ОР та повітовою радою Тульча	29.05.2008 м. Тульча
	Угода про співробітництво між Одеською ОР та радою повіту Бреїла	23.10.2008 м. Бреїла

Угоди про співробітництво (продовження)		
Одеська обласна рада	Китайська Народна Республіка Меморандум взаєморозуміння про зміцнення побратимських відносин між Одеською областю України і провінцією Фуцзянь КНР	10.09.2007 м. Фучжоу
	Грецька республіка Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Серрес	29.10.2008 м. Серрес
	Меморандум щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Салоніки	29.10.2008 м. Салоніки
	Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Драми	31.10.2008 м. Драми
	Чорногорія Меморандум про співробітництво між Одеською ОР та Общиною Херцег Нови	27.09.2010 м. Одеса
	Італійська Республіка Угода про співробітництво між Одеською ОР та областю Ломбардія	11.11.2009 м. Мілан
	Грузія Меморандум про співробітництво між Одеською обласною радою та Автономною республікою Аджарія	06.09.2018 м. Одеса
Протоколи про наміри		
Одеська обласна державна адміністрація	Грецька Республіка Протокол про наміри щодо співробітництва між Одеською ОР та областю Драми	24.03.2008 м. Одеса
	Протокол про наміри щодо співробітництва між Одеською областю та областю Серрес	03.07.2008 м. Одеса
Одеська обласна рада	Італійська Республіка Протокол про наміри між Одеською ОР і регіоном Ломбардія	02.11.2006 м. Одеса
	Протокол про наміри між Одеською областю та областю Венето	26.05.2009 м. Венеція
	Федеративна Республіка Німеччина Протокол про наміри між Одеською областю та землею Баден-Вюртемберг	24.11.2009 м.Штутгарт
	Китайська Народна Республіка Протокол про наміри щодо встановлення відносин дружби та співробітництва між Одеською областю України та провінцією Шаньдун КНР	30.11.2011 м. Цзінань
	Протокол про наміри щодо науково-технічного співробітництва між Академією Наук провінції Шаньдун КНР та Одеською обласною радою України	02.12.2011 м. Ціндао
	Польща Лист про наміри між Одеською ОР та управою Західнопоморського воєводства	01.09.2018 м.Щецин

Міжнародні програми

Одеська обласна державна адміністрація	Сполучені Штати Америки	
	Меморандум про взаєморозуміння між Одеською ОР та Проектом USAID «Муниципальна енергетична реформа в Україні» щодо співробітництва в рамках технічної допомоги	15.09.2016 м. Одеса
	Меморандум про взаєморозуміння між Одеською ОР та Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ в рамках проекту «Створення енергетичних агентств в Україні»	28.08.2014 м. Одеса
	Протокол намірів між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та Фондом Ганса Зайделя в Україні «Сприяння розвитку державного управління та місцевого самоврядування в Україні»	21.03.2016 м. Одеса
	Меморандум про взаєморозуміння і співпрацю між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та Міжнародним благодійним фондом «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні»	27.07.2015 м. Одеса
	Меморандум щодо взаємодії та співпраці між Одеською ОР, Благодійним фондом «Карітас Одеса УККЦ», Благодійним фондом «Гуманітарний фонд «Єдність громади» та Громадською організацією «Воєнно-історичний центр «Пам'ять і слава»	05.02.2015 м. Одеса
	Меморандум про співробітництво між Одеською обласною державною адміністрацією, Одеською ОР та ТОВ «Фрезеніус Медикал Кер Україна» щодо реалізації Проекту по оснащенню діалітичних відділень в Одеській області медичним обладнанням	26.07.2017 м. Одеса
	Меморандум про співробітництво в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону між Одеською ОР, Чернівецькою, Закарпатською та Івано-Франківською обласними радами	15.02.2015
	Меморандум про взаємодію та співробітництво між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ГО «Українська ініціатива Південної Моравії»	30.09.2015 м. Брно
	Меморандум про співробітництво між Одеською ОР та ТОВ «MERIDIAN-CTM»	18.02.2016 м. Одеса
Одеська обласна рада	Меморандум про взаєморозуміння та співпрацю між Одеською обласною радою та Асамблеєю Європейських Регіонів	01.02.2018 м. Одеса
	Програма розвитку ООН	
	Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Фаза-II»	15.07.2011 м. Одеса

Міжнародні програми (продовження)		
Одеська обласна державна адміністрація	Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду Фаза-III»	25.09.2014 м. Одеса
Одеська обласна рада	Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Сталий розвиток сільських територій Чернівецької та Одеської областей»	01.02.2017 м. Одеса
	Меморандум про взаєморозуміння щодо сталого розвитку між ПРООН та Одеською обласною радою	15.01.2018 м. Одеса
	Угода про партнерство між Одеською обласною радою, Одеською обласною державною адміністрацією та Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй	10.08.2018 м. Одеса

Основними формами співпраці міст-побратимів та регіонів є листування між обласною, міською владою, обмін делегаціями регіональних і муніципальних властей молодіжними і професійними групами, творчими колективами та фахівцями міського господарства. В останні роки починають розвиватися такі форми як проведення спільних бізнес-форумів, конференцій, семінарів, «круглих столів», обмін виставками і виставами, концертними програмами.

Потрібно відзначити, що ще однією з ознак побратимства стало закріплення назв у топоніміці міст, установлення пам'ятних знаків. В Одесі це вулиці Сегедська (1961 р.), Варненська (1964 р.), Марсельська (1974 р.), Генуезька (1984 р.), алея на честь міста-побратима Нікосії (2012 р.), парк «Стамбульський» (2013 р.), сквери «Єреванський» (2017 р.) та «Регенсбург» (2018 р.). У м. Чорноморську вулиця Олександрійська (1960 р.), у Болграді – Варненська, у м. Южному це білоруський, китайський, грузинський «Маленька Грузія», турецький та угорський сквери. Міська влада Сегеда назвала один з районів міста «Одеса» (1977 р.), у Генуї – вулицю «Via Odessa», у Пирей головну міську площу – «Одеською», а у Ларнакі – сквер «Одеса». На Думській площі в 2005 р. було відкрито пам'ятний знак містам побратимам і партнерам, а у 2015 р. у Лунному парку (перейменовано у Грецький) була закладена алея символів міст-побратимів. На ній відкрили перголу з лавкою-символом, поряд висадили йогогамську троянду, наступного року – розмістили лавку від німецького побратима та троянди сорту «Регенсбург». 23 жовтня 2016 р. художники зі студії №97 створили на стіні гуртожитку академії зв'язку на

вул. Новосельського біля кірхи мурал, присвячений побратимству Одеси з німецьким містом. У 2021 р. на пам'ятному знаку поріднених міст Одеси біля мерії відбулося відкриття покажчика нового міста-партнера Момбаси (Республіка Кенія). Проєкт «Амбасадор Одеси» розпочав роботу в червні 2020 р. і наразі в Одесі вже є чотири Амбасадори в Італії (прийнято рішення відкрити офіси Амбасадора Одеси в Римі, Генуї та Неаполі), Франції, Польщі, Марокко.

Одеська область є дійсним членом п'яти європейських організацій та Єврорегіону «Нижній Дунай»; приймає участь в десятках європейських програмах і програмі розвитку ООН. В Одеській області чотири райони, один район м. Одеси, 16 міст і містечок заключили договори про побратимство або партнерство з 49 містами 16 країн світу, а місто Одеса має 23 побратими, 1 договір про наміри побратимства і 16 партнерів з 30 країн. Звичайно, не всі побратимські зв'язки однаково активні. Для них характерні свої ритми, піки активності й спаду. Громадські, приватні організації та особи все частіше стають носіями ідей культурної дипломатії, розвивають культурно-освітній, екологічний і туристичні напрями співпраці з міжнародними організаціями, містами побратимами. Об'єднання зусиль всіх учасників міжнародного співробітництва дозволяє вирішувати основні цілі культурної дипломатії: покращення поінформованості про Україну; формування позитивної уяви про нашу країну та її цінності, залучення іноземних інвестицій та політичних партнерів для вирішення нагальних проблем. В той же час ми стикаємось з проблемами зародкового (початкового) періоду та новизни цього напрямку діяльності, а саме відсутня стратегія у практичній площині як з боку держави так і органів місцевого самоврядування.

З перших днів війни проти російського агресора, у лютому-березні 2022 року багато міст-побратимів висловлювали Одесі щире підтримку, та почали надавати реальну матеріальну допомогу, зокрема, серед цих міст Ліверпуль, Балтимор, Марсель, Лодзь, Колката, Йокогама, Варна, Ванкувер, Венеція. Саме Венеція, вже у травні 2022 р., проявила ініціативу братання з Одесою. 2 вересня 2022 р. на пам'ятному знаку міст-побратимів, з'явилися назви нових міст: Венеція, Маямі, Маямі-Біч (в той же час було прибрано покажчики міст держав агресорів: Москви, Санкт-Петербурга, Волгограду, Ростову-на-Дону, Таганрогу, Мінськ, Бреста). Згодом, на пам'ятному знаку поріднених міст Одеси

з'явилися нові географічні назви: німецькі міста-партнери Майнц та Гейдельберг, бразильська Форталеза, Таїта Тавета (Республіка Кенія). Одеса продовжує розвивати співпрацю з містами Європи, Америки, Азії та Африки. Кожне нове партнерство — це ще один голос на підтримку України.

Нові умови війни, спонукають до розвитку інтеграційних процесів, зростання ролі культурної дипломатії, зумовлюють потребу удосконалення системи побратимських та партнерських зв'язків міст побратимів. Одеська область — це регіон який увібрав у себе європейський дух, створив поліетнічний і полікультурний світ. Європейські традиції мають глибокі історичні корені і здатні впливати на діяльність та свідомість сучасних поколінь. В роки незалежності України децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява значної кількості громадських організацій дали можливість вийти на якісно новий рівень міжнародних зв'язків. Нещодавно проходили Дні Одеси у Венеції, виступи наших музикантів у «Teatro La Fenice», а також історична подія — участь одеських ветеранів у «Regata Storica». Вперше в історії український екіпаж вийшов на воду Гранд-каналу. Це стало символом нашої стійкості й дружби між нашими містами.

Література:

1. Богородецька О. Проблеми та перспективи формування побратимських зв'язків міст України та Польщі // Науковий вісник Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2014. №1 (209). С.74.
2. Луценко А.В., Піскорська Г.А. «М'яка сила» в сучасній геополітиці. К, 2011. С.5
3. Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. О.П. Розумної, Т.В. Черненко. К.: НІСД, 2016. С.92 (Сер. «Гуманітарний розвиток», вип. 5). URLhttp://www.niss.gov.ua/content/articles/files/kult_dyp-cd7f1.pdf
4. Zelinsky, W. The twinning of the world: sister cities in geographical and historical perspective // Annals of the Association of American Geographers. 1991. Vol.81, №1. P.5.

5. Ковальчук С.І. Визначення сутності поняття міжнародного співробітництва між містами як однієї із форм міжнародної співпраці [Текст]. Львів: Вид. Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. С.327.

6. Стрижакова А.А. Вплив партнерських та побратимських зв'язків міст на розвиток міжрегіонального та транскордонного співробітництва в Україні // Менеджер ДонДУУ, 2014, №1(67). С.222.

7. Держархів Одеської обл.; Ф. Р. — 2000, Оп. 3, Спр. 1474, Арк. 41.

8. Держархів Одеської обл.; Ф. Р. — 1234, Оп. 8, Спр. 534, Арк. 35.

9. Держархів Одеської обл.; Ф. Р. — 2000, Оп. 3, Спр. 2222, Арк. 183.

10. Знамя коммунизма, 1965, 12 октябрі.

11. Чорноморська комуна. Одеса, 1974, 23 серпня.

12. Одеський регіон: передумови формування, структура та територіальна організація господарства: навч. посіб. / О.Г. Топчієв, І.І. Кондратюк, В.В. Яворська; В.о. Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; За заг. ред. О.Г.Топчієв. Одеса: Астропринт, 2012, С.236

13. Одеська міська рада. Офіційний сайт .URL<http://omr.gov.ua/ua/council>

14. Офіційний сайт Одеської обласної ради URL<http://oblrada.odessa.gov.ua>

15. Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації: URL<http://oda.odessa.gov.ua>

16. <https://odessa.online/grecheskij-i-stambulskij-parki-voshli-v-chislo-luchshih-sredi-interkulturnyh-proektov/>

17. Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації URL: <http://oda.odessa.gov.ua>

18. Офіційний сайт Одеської обласної ради URL <http://oblrada.odessa.gov.ua>

«Степи Лукомор'я»

*Ігор Сапожников – доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту археології
НАН України (м. Чорноморськ.),
член Національних спілок журналістів
та краєзнавців України;*

*Сергій Аргатюк – вчитель історії
(с. Прилиманське Одес. р-ну),
член Національної спілки краєзнавців України*

КАМ'ЯНИЙ НАМОГИЛЬНИЙ ХРЕСТ ЗАПОРОЖЦЯ НЕПОДАЛІК ОДЕСИ: ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Одним з найяскравіших періодів історії південно-західної степової України є кінець XVIII – початок XIX ст. Це була епоха історичного злам, коли в ході російсько-турецьких війн 1768-1774 та 1787-1791 рр. землі між низинами Дніпра та Дністра перейшли від Кримського ханства і Османської Порти до Російської імперії. Ті часи характеризувалися високою активністю запорожців, згодом – задунайців і чорноморців. Українські козаки зіграли помітну роль у військових діях (під час оволодіння Хаджибеєм у 1771 та у 1789 рр.), у освоєнні і відбудові регіону, зокрема у зведенні гавані, порту і міста Хаджибея. Після переходу на Кубань частина козаків-чорноморців залишилася в краї, а їхні нащадки й досі мешкають в Одесі та її околицях. Про це свідчать кам'яні хрести на цвинтарях сіл Усатового, Нерубайського, Дальника, Прилиманського та ін.

Втім зауважимо, що ці специфічні історико-етнографічні джерела, на відміну від письмових [10], часто є непрямими, оскільки досі тут відомий лише один хрест XVIII ст. (1771 р.) на дитячому похованні кладовища Малих Куяльницьких хуторів [1430]. Що до датованих надгробків двох-трьох перших десятиріч наступного XIX ст., то на одеських приміських цвинтарях їх можна перерахувати на пальцях. Крім того, в прочитаних на них написах жодного разу не була вказана прижиттєва належність до козацького стану будь-кого з небіжчиків [8; 11].

Тут ми підійшли до історії про те, що до початку ХХ ст. в означеному районі існував особливий хрест, який описав відомий вітчизняний археолог В.І.Гошкевич (1860–1928; рис. 1). Щоби встановити місце розташування унікальної, але втраченої пам'ятки, авторам довелося витратити чимало часу, залучити неординарні історичні джерела, зокрема карти і плани.

75 років тому І. В. Фабриціус (1882–1966; рис. 2) у тексті «Археологічної карти Причорномор'я Української РСР» навела дані з рукопису В. І. Гошкевича «Археологічна карта Херсонщини»¹: «§65. Барабаяни, хутір. На миску, понадпотічком стояв хрест з місцевого вапняку з написом «... ДН... ЗДЕ ОПОЧ... РАБЪ КОРСНЯ...». Дослідниця додала, що це місце знаходилося у басейні Сухого лиману, на березі р. Акаржі. Однак на доданій до дрібномасштабній мапі пункт був орієнтовно позначений на лівому березі долини р. Барабой в районі однойменного села [16. 6, 41,152].

Оскільки авторство В. І. Гошкевича щодо цієї інформації не викликає сумнівів, спробуємо визначити час його розвідки в районі Барабаян. Як було сказано, у 1908 р. ця частина рукопису вже існувала. Крім того, у книзі «Скарби та старожитності Херсонської губернії» 1903 р., археолог описав візит на городище Ніконій біля с. Роксолани на Дністровському лимані. В ній же він згадав факт знахідки середньовічного монетного кладу в с. Клейн-Лібенталь у червні 1902 р. [5. 60, 66]. Ба, більше: І. В. Фабриціус навела слова В. І. Гошкевича (не з рукопису, а з інших джерел) про те, що він відвідував Роксолани у 1897 р., а «вдруге» у 1910 р. [16. 12]. На підставі сказаного, відкриття кам'яного хреста логічно віднести до цієї першої поїздки.

Локалізувати пам'ятник, виходячи з доволі суперечливої інформації намагався І.Сапожников: «І.В.Фабриціус розмістила цей хутір [Барабаяни] у басейні Сухого лиману на р. Акаржі, але, за моїми даними, такого населеного пункту тут нема і ніколи не було. Вірогідно, В.І. Гошкевич мав на увазі один з хуторів на р. Барабой, які згодом увійшли до складу села з такою назвою. В будь-якому випадку це був єдиний відомий до нинішніх часів в Подністров'ї намогильний пам'ятник

¹ Сам вчений у листопаді 1908 р. називав цей рукопис, або його першу частину на 70 аркушах «Археологічною картою Херсонської губернії», однак його сучасне місце зберігання з'ясувати не вдалося [3. 38-39]. Виходячи зі сказаного, твердження І.В. Фабріціус, що В.І. Гошкевич «почав розробляти» «Археологічну карту» у 1914 р. [16. 8], слід вважати помилковим.

з написом, який прямо вказував на те, що належав запорозькому або чорноморському козакові...» [8. 6].

Ще через десять років С.С. Аргатюк припустив, що х. Барбаяни, разом зі згаданим хрестом, входив до складу хх. Болгарських, що лежали між сучасними селами Прилиманське та Нова Долина. Другий раз В.І. Гошкевич згадав той же хутір, поблизу однієї з ділянок облаштування поштової дороги Одеса – Овідіополь, напередодні І-ої світової війни [1. 19, 58]. І.В. Сапожников з цим погодився, зауваживши, що В.І. Гошкевич описав хрест в кінці ХІХ ст. «на березі р. Дальник поблизу від х. Барабаяни» [13. 144], але де само знаходився хутір та хрест, він не вказав через брак фактів. При тому обидва автори спиралися на карту 1929 р., на якій Болгарськими звалися усі хутори, які знаходились на ділянці лівого берега долини р. Дальник, від нинішнього повороту шосе до Одеського сміттєзвалища, до крутого під'йому на її правий берег (тобто на відстані бл. 2,2 км; Рис. 5).

Названу місцину вперше описав французький інженер-фортифікатор А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1787 р.: «Через три з половиною години від Гаджи-Дере [Овідіополя] дорога приводить в долину [лощину] з назвою *Таллак-Дере*, де тече струмок, який переходять вбрід. Його лівим берегом слід їхати майже чверть години. Долина в цьому місці стиснута двома доволі крутими високими берегами, особливо з правого боку, де видніються навіть скелі. Цей струмок, [річка] здається, утворює неподалік озеро [лиман Сухий] і, як кажуть, невдовзі після того впадає в Чорне море» [12. 67-68]. Пізніше автори отримали копію карти-брульона 1851 р., на якій назва «Болгарські» відсутня, а хутори, до крутого повороту долини на північний схід, підписані як «Дальницькі» (рис.3). На «Плані межування Одеського повіту» 1833 р. південний (більший) з них підписаний як «Овочевий» («Авощной»).

Нещодавно, М. Т. Кашуба і М. В. Медведєва, у доповненому перевиданні монографії «Археологічна карта Причорномор'я», описали пункт: «Барбаяни, хутори: в наш час місце розташування під питанням» [3. 180], що на той час відповідало фактам. Однак їх співавтори А. В. Батасова і А. А. Гиблова ризикнули піти далі і в іншому розділі книги двічі позначили цей пункт на карті, але в басейні р. Дальник. Загалом вони дійшли висновку: «Барбаяни, хутори – точне розташування не встановлене. Вірогідно, розташовувалися в околицях сучасного с. Малодолинське» [3.рис. 3, 527; рис. 4; 573, 583].

Тепер зупинимось на хуторах Болгарських і уживаних на них свого часу *чигирях* (поливних агрегатах на тваринній тязі), яким автори присвятили спеціальну статтю. Відомо, що вони отримали назву від болгар-городників. Серед їхніх перших власників, згідно «Відомості» 1835 р., були: купець *Циллі* (ділянка №119 площею 56 дес. 2350 кв. саж.), *Анастасій Манго* (№120 – 10 дес. 2100 кв. саж.); протоієрей *Іоанн Родеус* (№124 – 12 дес. 453 кв. саж.) та болгарин *Павло Трандафіло* (№123 – 9 дес. 353 кв. саж.). Сезонні працівники складали основне населення хуторів [2. 227]. З поміж власників був один болгарин, решта – греки, серед яких Барбаяні не згаданий. Названі номери ділянок показані і на «Генеральному плані Одеси» 1892 р. (рис. 4).

Поглиблені дослідження доволі специфічних джерел дозволили розв'язати цю археолого-історичну загадку. Реально локалізувати х. Барбаяни вдалося за даними про ремонт дороги Одеса – Овідіополь кінця ХІХ ст. Так, у звіті за 1892 р. йдеться про «осушення шляху в х. Барабьян (Болгарка)» [витрати склали] 779 руб. 86 коп.² У звітах за 1899-1900 рр. вказано, що біля хутору «Барабіан» знаходився дерев'яний міст на кам'яних стовпах з трубою і вимощеною дамбою під №61 (довжиною 200 погонних саж.).³ Цілком очевидно, що означені роботи велися в межах південно-східної частини межевої ділянки саме за №119, яка на 1892 рік була поділена між кількома власниками. Власне йшлося про низинну ділянку лівого берега долини між двома сезонними потічками (рис. 4). Розташування мосту біля х. Барбаяна позначено на карті 1929 р. (рис.5).

Стосовно самого хутору *Барбаяни*, то він зображений на карті 1851 р. Тоді на ньому було три будівлі та знаходився значний за площею виноградник (рис. 3). На той час ним володів той самий ніжинський грек *Федір Іванович Сілла* (*Циллі*). Але у метричних книгах церкви с. Татарка за 1825-1828 рр. він записаний як *Федір Барбаян*, зокрема під час хрещення своїх синів *Івана* (нар.10.07.1825) і *Дмитра* (нар. 25.10.1828)⁴. В подальшому він сам і його нащадки записувалися у книгах як *Сілла*. Прізвище Барбаян (точніше, *барба Янис*– дядько *Іван*) передалося його нащадкам.

² ХVІ. Депозит Губернской управы // Отчет Одесской уездной Земской управы за 1892 год. Отд. 2 (Денежный). Одесса: «Славянская» тип. Н.Хрисогелос, 1893. С.31.

³ Отчет Одесской Земской управы за 1899 г. Одесса, 1900. С.Х; Отчет Одесской Земской управы за 1906 г. Одесса, 1907. Прил. к №9.

⁴ ДАОО. Ф.37.Оп.3.Спр.297.Арк.189; ДАОО. Ф.37. Оп.3. Спр.330. Арк. 12.

На час відкриття В.І. Гошкевичем козацького хреста у 1897 р. власником хутора Барабаяни був син попередника *Георгій Федорович Сілла*⁵. На початку ХХ ст. на х. Болгарських він мав дві ділянки площею 18 дес. 2350 кв. саж.⁶ і 9 дес. 353 кв. саж. Біля кожного значилися криниці з «молосолонуватою водою»⁷. В наш час у с. Прилиманське мешкають його нащадки *Георгій Сілла* – діти Миколи Костянтиновича Сілли (1934-1996) *Костянтин* (1966 р.н.) та *Ірина* (1967 р.н.). Останній був внуком Івана Георгійовича Сілли. Вони підтвердили, що їх у дитинстві називали «Барбаянами».

Зауважимо, що в межах хутору або поруч з ним знаходився курган, позначений у 1892 р. лише на одній з відомих нам карт. Логічно припустити, що кам'яний хрест, описаний В.І. Гошкевичем «*на миску, понад струмком*» (див. вище) міг стояти саме на цьому кургані (рис.5). У 1955 р. В.І. Красковський виявив неподалік (на тому ж березі, але зліва від доріг Одеса – Овідіополь) давнє поселення *Татарка І*. У 1973 р. його обстежив розвідковий загін ОДУ ім. І. Мечникова (нач. – А.Г. Загинайло), в яких брав участь І. В. Сапожников. Тоді ж був зафіксований курган, висота якого сягала 1,5 м, діаметр 60-70 м. Він, як і сьогодні, інтенсивно розорювався (рис. 6), а південно-східний схил (пола) була зайнята лісосмугою (рис. 7). Тоді ж на поселенні, на кургані, були виявлені уламки необроблених каменів вапняку та кісток, ліпного посуду та червоноглиняних амфор, а серед знахідок 1950-х рр. атрибутовані «стіжки посуду з грубого тіста з домішками товченої черепашки і денця з відбитками циновки». Загалом поселення є пам'яткою епохи пізньої бронзи та античності [6. 59], але найранішу кераміку енеолітичної усаївської культури, вірогідно, слід пов'язати з одним із зруйнованих підкурганних поховань.

Таким чином, нам вдалося максимально точно прив'язати унікальну меморіальну пам'ятку історії українського козацтва до вказаної місцевості, яка на сьогодні лежить в межах Авангардівської територіальної

⁵ Зазначений у 1899 р. Див: Хутора за Татаркой по Овидиопольской дороге // Вся Одесса: Справочник недвижимого имущества Одесского градоначальства на 1899. Одесса: Акцион. Южно-русского общ.печатного дела, 1899. С.203.

⁶ Вся Одесса. Справочник недвижимых имуществ Одесского градоначальства до границ Одесского уезда. Одесса: Акцион. Южно-русского общ.печатного дела, 1901.С.151.

⁷ Болгарка // Синцов И. Гидрогеологическое описание одесского градоначальства. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1894. С.115-116.

громади. На жаль, І.В. Гошкевич не залишив нам її малюнка і не зміг прочитати ім'я небіжчика, але два козацькі хрести, відомі у сусідньому регіоні лівобережжя Південного Буга, надають нам змогу уявити, як він міг виглядати. Першим є надгробок з с. Олександрівка (форма також невідома) з написом: «Бівшаго войска Запорозкого козаць куреня Платнърѣвскогезде опочиває рабъ божий Василій Коношко блаженно памяти 1782 году мѣю генваря 21 дня. Сему кресту цена 25 ру.» [16. 71].

Другий надгробок автор знайшов у 1997 р. на кладовище с. Михайлівка. Цей класичний трилистний хрест відомий, тому наведемо тільки його напис: «Здѣ / опочиваетъ / Рабъ: бжій: /козаць / Войска: /бившаго /Запорозкого низового: куреня /Уманского: Антонъ Кременецкий: / преставися: 1793: года: апреля 4 /дня: сей: крть:сооружи /синъ: его: /подпор[учик] /...би /Кременецкій / крту / [це]на / [ру]б ...»[9. 193-196, рис. 21]. Як бачимо, уявити собі, якою за сенсом епітафія могла бути на пам'ятнику в долині р. Дальник не важко, але сказати, хто з козаків був похований у даній місцині і який саме хрест стояв на його могилі дуже складно. Саме тому зараз ми потрапляємо у сферу гіпотез.

Майже 140 років тому О. Орлов побіжно зауважив, що з залишених у 1797 р. на постійне мешкання в місті Одесі Чорноморського війська старшин і козаків «капітан Черненко поселився в урочищі Дальник хутором і займався там хліборобством та скотарством». Далі він же повідомив про те, що у 1801 р. наміський землі Одеси загалом було 17 вітряних млинів, причому одразу 3 працювали в «урочищі Черненки» [7. 14, 24].

Ці факти дають нам підстави висунути «претендентом» на місце володаря хреста на х. Барабаяни єдиного кандидата. Це – Федір Якович Черненко, старшина Чорноморського козацького війська. Учасник російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Під час виселення козаків Чорноморського Коша на Кубань у 1792-1793 рр. полковий осавул Федір Черненко був залишений у Слободзеї для продажу будинків, хуторів, рибних заводів та іншого майна. Надалі, у 1794 р., за наказом Й. де Рибаса полковий осавул Черненко був відряджений на правий берег р. Дністер для збору козаків колишнього Запорозького війська, які залишилися на підконтрольній туркам території. Разом з частиною козаків-чорноморців вони склали Чорноморську команду в Хаджибей-Одесі. Відомо, що на березень 1797 р. в місті знаходилось 404 козаків цієї команди. Ф. Черненко був одружений і мав синів Федіра і Макара, які у 1796 р. служили на Кубані [15.63-64,67-68, 79, 83, 146 та ін.].

Тут, у 1795 р., за протекцією графа М.І. Салтикова поручик Ф. Черненко отримав звання капітана. На 1801 рік у списку чиновників Чорноморського козацького війська він зазначений як «полковник і армії капітан Федір Черненко»⁸. Нещодавно стало відомо, що полковник Черненко був одним з «перших одеситів», навіть «гаджибейців» оскільки мав власний будинок в центрі міста, який використовувався як тимчасовий карантин для приїжджих та моряків під час чуми у вересні 1812 р. [4. 39-40].

Найпізніші дані про нашого претендента містять межові «Відомості Тираспольського повіту» 1811 і 1815 рр. У першій стосовно дачі №14 (1500 дес.) записано: «село Мандрине поручика Мандри, якою володіє капітан Черненко (загалом 16 осіб), де і село Макар'ївка (2 особи) лейтенантші Студенцової»⁹. У другій зазначено: «Село Макар'ївки володіння капітана Федора Яковлева сина Черненки»¹⁰. Дача містилася на правому боці р. Барабой у суміжності (на західних межах) дач великих сіл Яськи і Троїцьке. Це свідчить принаймні про те, що у 1815 р. він був ще живий.

Одразу ж зауважимо, що для впевненої атрибуції могили з кам'яним хрестом в долині р. Дальник нам не вистачає низки фактів, головне, ми не знаємо, чи служив Ф. Черненко до 1775 р. у Запорозькому війську, тобто, чи входив він до складу козацького куреня (див. вище напис). Другий момент на сьогодні – відсутність будь-якої прив'язки для *урочища Черненки*. Поки що відповідної карти або плану віднайти не вдалося, навіть пошуки трьох вітряних млинів, які стояли колись неподалік на одній ділянці. Таким чином, якщо дуже обережно припустити, що урочище Черненки на Дальнику знаходилось на місці майбутнього х. Барбаяна, то кам'яний хрест як теоретично, так і практично міг стояти на могилі очільника Чорноморської козацької команди в Хаджибеї та Одесі полковника Федора Яковича Черненко. З іншого боку, тут могли поховати одного з козаків, який міг проживати на хуторі Черненка, або хуторі Сілли.

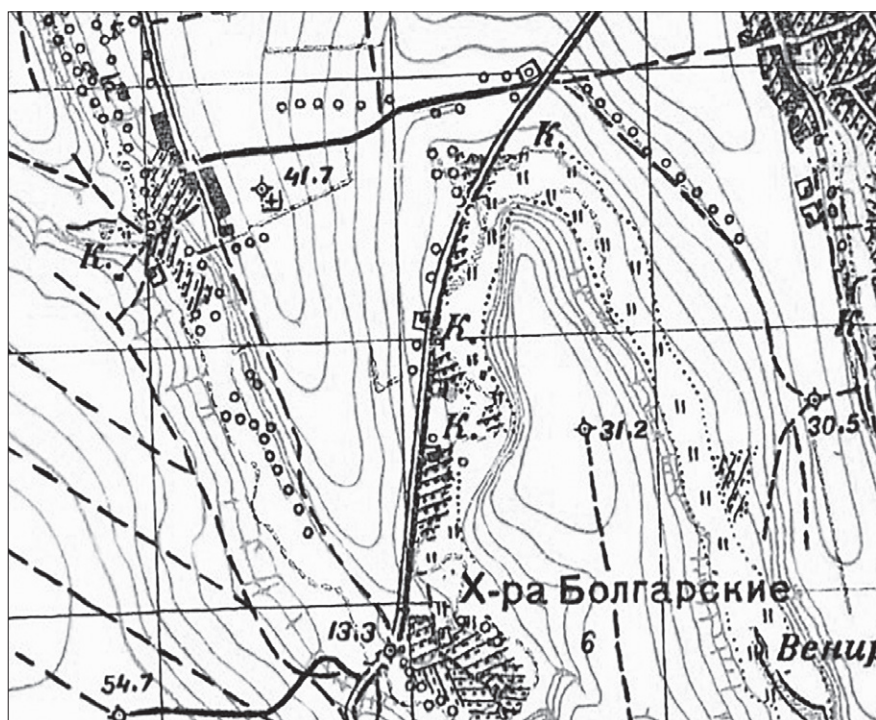
⁸ Описание казачьих дел Московского отделения общего архива Главного штаба / Сост. есаул И.И. Дмитренко. С.-Петербург: Воен.-учен. ком. Гл. штаба, 1899. С.312, 397.

⁹ Ведомость Тираспольского уезда о количестве земель казенных и помещичьих дач значащихся по уездному плану, с показанием сочиненных к последней 1811 года ревизии мужеска пола душ. Сочинена 1812 г. // ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.617. Арк. 48.

¹⁰ Ведомость генерального межевания Тираспольского уезда разновладельческих и казенных дач. Сочинена 1816 г. // ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.617. Арк. 123в.

Література:

1. Аргатюк С.С. Татарка-Прилиманське. Нарис з історії села та навколишніх земель. Одеса: Астропринт, 2006. 248 с.
2. Аргатюк С., Сапожников І. Одеський натураліст Христофор Гербановський та чигирі околиць Одеси//Південний захід. Одесика. 2020. Вип.28. С.221-239.
3. «Археологическая карта Причерноморья» В.И. Гошкевича и И.В. Фабрициус: создание, материалы, ГИС-адаптация. / Науч. ред.: М.Т. Кашуба, М.В. Медведева. С-Пб.: ИИМК, 2024. 624 с.
4. Губарь О. Энциклопедия забытых одесситов: Доктор Капелло и «мрачный год» // Дерибасовская – Ришельевская. 2011. Вып. 47. С. 38-49.
5. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон: Юг, 1903. 176, II с., XX табл.
6. ванова С.В., Ветчиннікова Н.Є. Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області // Археологія. 1989. № 2.С. 56-52.
7. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса: Тип. А. Шульце, 1888. 144 с.
8. Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України: (XVIII–перша половина XIX ст.). Одеса: Юг, 1997. 192 с.
9. Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя // Намогильні хрести запорозьких козаків. Одеса: ОКФА, 1998. С. 193-198.
10. Сапожников І. Козацькі перекази Одеси // Сапожников І.В. (відп. ред.), Сапожникова Г.В. (наук. ред.). Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). Одеса: ОКФА, 1999. С. 291-309.
11. Сапожников И.В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII-XIX вв.). Ильичевск: Элтон 2; Гратек, 1999. 100 с.
12. Сапожников І.В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. Іллічівськ: Елтон-2, 1999. 84 с.
13. Сапожников І.В. Кам'яні хрести // Аргатюк С.С., Левчук В.В., Русев І.Т., Сапожников І.В. Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. Одеса: ВМВ. 2011. С. 144.
14. Сапожников И.В. Хаджибей и прилегающее побережье Черного моря в годы Первой российско-турецкой войны // Емінак, 2019. 2 (26). С. 28-34.

15. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е гг.). Одесса: ОКФА, 1998. 272 с.

16. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К.: Изд-во АН УССР, 1951. 128с.

Скорочення:

ДАОО – Державний архів Одеської області,

ДАХО – Державний архів Херсонської області.

ОКФА – Одеська книжкова фабрика

Підписи до рисунків:

Рис. 1. Віктор Гошкевич (1860 – 1928 рр.)

Рис. 2. Ірина Фабрициус (1882 – 1966 рр.)

Рис. 3. Район Дальницьких та Болгарських хуторів (Карта-брульон Херсонської губ. 1851 р. Арк. XVII-6; М 1 верста в дюймі;ф-т).

Рис. 4. Район Болгарських хуторів (Генеральний план м. Одеси 1892 р.; М 1 верста в дюймі;ф-т).

Рис. 5. Район Болгарських хуторів (Карта Генштабу 1929 р.; Арк. L36-50-В; М 500 м в см.;ф-т).

Рис. 6. Район хутора Барабаяни (Програма «Гушл-карти» 2025 р.).

Рис. 7.Курган (стрілка) та місце розташування х. Барабаяни з північного сходу (фотознімок І.В. Сапожникова 2021 р.).

*Антон Гриськов, історик-краєзнавець,
член правління Одеської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України.*

ІСТОРИК ЛЕОНІД АНАСТАСІЙОВИЧ СМОЛЕНСЬКИЙ: СЛІДАМИ ЛЕГЕНДИ.

Майже напередодні російського військового вторгнення в Україну в газеті «Чорноморські новини» від 10-12.02.2022 р. № 11-12 автором цієї статті була здійснена публікація під назвою «Ідейний проводир одеських українців», яка була присвячена висвітленню видатної ролі визначного одеського історика і педагога Леоніда Анастасійовича Смоленського (8.08.1844-24.11.1905) в громадсько-політичному житті українців Одеси у другій половині XIX століття, його активної участі в діяльності одеської «Громади» протягом 1870-1890-х рр., яка стійко і наполегливо протистояла брутальній русифікації українців під дією Емського указу російського імператора 1876 р.

Глибоку і щиро думку, висловлену в «Спогадах» його учня, визначного українського мецената і націтворювача Євгена Чикаленка про приналежність цієї надзвичайно цікавої і талановитої особистості до мужнього кола ідейних людей того часу, «відданих щиро справі українського національного відродження», протягом ряду років підтримали своїми ґрунтовними дослідженнями та публікаціями у цілій низці видань сучасні одеські науковці, літератори та історики-краєзнавці – Г. Зленко, В. Вельможко, М. Суховецький та інші. Саме їх виважені в історичному плані ґрунтовні дослідження та висновки були покладені в основу прийняття справедливого і виваженого рішення Одеської міської ради N 1349-VIII від 19.07.1923 р. про перейменування однієї з міських вулиць Одеси на честь Леоніда Смоленського з метою вшанування його непересічних історичних заслуг перед українською спільнотою та громадянами міста.

При всій повазі до імен вищевказаних істориків-краєзнавців та проведених ними досліджень увагу автора привернула наявність певного протиріччя в цих публікаціях щодо остаточної невизначеності місця поховання та вічного спочинку Леоніда Анастасійовича Смоленського після його смерті в Одесі, яке у Вікіпедії зазначене як село Морозівка на Ананьївщині, а в публікації доктора історичних наук Олександра Музичка село під тією ж назвою вказане на теренах

сучасної Миколаївської області (див. О.Музичко. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. Одеса, 2011. Вип.6. С.71).

В якості орієнтира для пошуку зазначеної локації, пов'язаної з похованням, увагу автора привернула інформація, яка свого часу була надрукована в збірці поезій під назвою «Перевесло», виданій на початку ХХ ст. в Одесі (1913) і віднайденій за участю дослідника в одній з провідних книгозбірень нашого міста, де кілька віршів були присвячені безпосередньо Л.А.Смоленському. При цьому на с.45 було вказано, що Леонід Смоленський помер в Одесі в 1905 р., а поховано його в Морозівці, на хуторі дружини. І далі в тексті вказаного видання, зазначалось, що «невдовзі стараннями родини на могилі було встановлено пам'ятник, де з одного боку був вибитий напис «Non omnis moriar» (в перекладі з латинської – «Не кожен вмирає» – примітка автора), а з іншого «Неначе наш Дніпро широкий /Слова його лились, текли/ і в серце падали глибоко...».

Побіжний попередній перегляд назв всіх населених пунктів, опублікованих в переліку у давньому виданні «Список населённых мест Херсонской губернии». Херсон. 1896», проведений автором публікації, засвідчив, що назва «Морозівка» в межах тогочасного Ананьївського повіту на теренах вищевказаної губернії відсутня загалом й жодного разу не зустрічається. Натомість серед назв сіл, приналежних до Ново-Павлівської волості цього ж таки повіту чітко зазначене село «Морозова» і поряд в дужках подаються назви приналежних хуторів («Хузенскаго, Александровка, Михайловка, Елисаветовка» – (рос. мовою) – примітка автора). А між тим дослідник О.Музичко у згаданій статті на підставі виявлених ним архівних даних однозначно називає дівоче ім'я дружини Л.Смоленського – Олена Самійлівна («Худзинська»), що об'єктивно засвідчує про тотожність її прізвища з назвою одного із вказаних у виданні хуторів.

З метою встановлення істини за наведеними обставинами в листопаді 2024 року була проведена експедиційна поїздка до села Морозова, яке в поточний час перебуває у складі Миколаївської селищної територіальної громади (надалі СТГ) Березівського району Одеської області, яка була здійснена автором за згодою та у супроводі авторитетного місцевого історика-краєзнавця і педагога-ветерана Віктора Поломарьова. Спільно з ним на місцевому

сільському кладовищі нами було виявлено давній надгробний пам'ятник з ледь помітними під впливом неблаганного часу вищенаведеними надписами та кваліфікованими ознаками щодо його приналежності саме до поховання Л. Смоленського. Зафіксований на фотографіях стан надписів, які ледь проглядаються на пам'ятному камені, а також суміжних з ним надгробків, приналежних до поховань дочки та дружини Леоніда Анастасійовича, засвідчили нагальну потребу щодо прийняття термінових владних рішень та відповідних заходів реагування громадськості щодо їх подальшого збереження та меморіалізації.

З цією метою разом з В.Поломарьовим була проведена невідкладна робоча зустріч з директором Олексіївського закладу загальної середньої освіти Людмилою Макрій, яка приділила відповідну увагу нам як неочікуваним візитерам. В розмові з нею з'ясувалось, що вона також є депутатом Миколаївської СТГ, а оскільки сільське кладовище, на території якого перебуває поховання Л.Смоленського, приналежне до старостинського округу села Олексіївка вказаної СТГ, то саме з нею були обговорені подальші кроки щодо інформування місцевих жителів і влади із залученням учнівського активу та вчителів школи.

Стосовно виявленої знахідки також вже в Одесі було оперативно поінформовано керівництво Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації, де за участі заступника директора Департаменту – начальника управління культури, національностей та релігій Я. Різникової спільно з керівництвом Миколаївської СТГ було визначено дату проведення робочої поїздки до села Олексіївка для вшанування пам'яті Л. Смоленського, а також поглиблення співпраці на ниві історичного краєзнавства. В рамках досягнутої домовленості 14 січня 2025 р. у стінах Олексіївського закладу загальної середньої освіти відбулася шкільна конференція, присвячена визначній ролі Леоніда Смоленського у відродженні традицій громадсько-політичного руху українців Одеси у боротьбі за свої національні права. Варто виділити, що в її проведенні взяли активну участь учні старших класів та представники педагогічного колективу місцевої школи, які підготували змістовні доповіді із залученням історичних джерел та фотодокументів епохи ХІХ ст.

До обговорення нагальних питань збереження культурно-історичної спадщини місцевої громади активно долучилися староста місцевого старостинського округу В. Янов, голова Миколаївської селищної ради В. Купченко, представник Одеської ОДА Я. Різникова, голова правління Одеської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук В. Кушнір, історик-краєзнавець Віктор Поломарьов та інші. На фоні загального обміну думками та висловлених пропозицій, стосовно проведення подальших заходів по вшануванню історичної пам'яті Л.Смоленського, учасники зустрічі зважали і на певні обмеження по їх проведенню в умовах сучасного військового стану в Україні. З метою реалізації досягнутих домовленостей 12 червня 2025 р. під орудою декана факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова доктора історичних наук, професора В. Кушніра вперше відбулася заохочувальна поїздка за участю студентів -старшокурсників та аспірантів названого факультету до селища Миколаївка Березівського району Одеської області.

Метою поїздки був огляд місцевих пам'яток історії та культури сіл Олексіївка, Морозова, Миколаївка та Новопетрівка, закладів освіти і культури, а також відвідини місця поховання Леоніда Анастасійовича Смоленського на родинному кладовищі в селі Морозова. Цей захід був направлений на сприяння у визначені перспективних локацій у сфері розвитку місцевого пізнавального та сільського зеленого туризму за участю місцевих мешканців та активістів, конкретизацію співпраці на ниві історичного краєзнавства за участю представників місцевих громад. Ініціаторами та модераторами поїздки виявились автор цієї публікації та завідувач сектору культури відділу освіти, культури, молоді та спорту Миколаївської селищної ради А. Острікова, які попередньо узгодили та спільно визначили найбільш цікаві об'єкти для огляду, дату та маршрут туристичної подорожі.. Під час цієї поїздки відбулася цікаві зустрічі її учасників з директором Олексіївського закладу загальної середньої освіти Л. Макрій та запрошеними з цієї нагоди вчителями історії різних шкільних колективів Миколаївської СТГ з приводу здобутого ними власного досвіду національно-патріотичного виховання учнів в умовах сучасності, а у супроводі старости старостинського округу села Олексіївка В. Янова всі присутні відвідали згодом місце поховання Л.Смоленського.

Вельми привабливим для учасників заходу виявилось знайомство з оновленою на сучасних засадах експозицією Миколаївського історико-краєзнавчого музею, якою в селищі Миколаївка безпосередньо опікується сімейне подружжя молодих істориків Тернавських – Олександр та Юліана, за професією – вчителі місцевих освітніх закладів. Завдяки їх зусиллям не тільки вдало розміщені і представлені для огляду рідкісні експонати різних історичних епох – від віднайдених на місцевих теренах кісток мамонта до артефактів військового сьогодення, але й створена ними цікава інсталяція «Українська світлиця», де зібрані численні побутові та етнографічні матеріали. Заслуговує поваги їх сучасний педагогічний досвід по організації позашкільної роботи з місцевою молоддю в рамках створеного ними історичного гуртка, на засіданнях якого проводяться заходи по відтворенню обрядів та збереженню українських традицій, притаманних даній місцевій громаді.

Оскільки будь-яка інформація стосовно Л. Смоленського на момент візиту університетської делегації до місцевого історико-краєзнавчого музею в експозиції була відсутня, в ході перемовин досягнута

попередня домовленість про доопрацювання відповідних історичних документів та матеріалів стосовно видатного історика і педагога Одеси з метою подальшого інформування потенційних відвідувачів музею. Сама ж пішохідна екскурсія по Миколаївці, що була проведена для учасників поїздки істориком-краєзнавцем В. Поломарьовим, виявилась надзвичайно насиченою цікавими фактами минувшини: з історії заселення краю, з огляду козацько-чумацьких історичних шляхів, з сучасних версій трактування назв місцевих топонімів та гідронімів, з переказу легенд, пов'язаних з мальовничою долиною річки Чичиклія, яка протікає в цьому краї неподалік. Для всіх бажаючих промовцем були також представлені для огляду рідкісні зразки кам'яних козацьких хрестів, які збереглися на околичному Дмитрівському кладовищі до наших часів і представляють для сучасників чималий науковий інтерес. На завершальному етапі подорожі в селі Новопетрівка відбулася зустріч із старостою місцевого старостинського округу Миколаївської СТГ Анатолієм Фізиком, під час якої на околиці села ним було запропоновано всім учасникам оглянути старовинний степовий чумацький колодязь з перспективою створення і облаштування біля нього відпочинкової зони для місцевих жителів і приїжджих. З присутніми цікавим досвідом творчої роботи з учнівською молоддю з присутніми поділився скульптор О. Степанський, який створив гурток для місцевої дітвори з метою організації дозвілля та отримання нею первинних знань у цій царині мистецтва. Хоча сам митець є вимушеним переселенцем з тимчасово окупованої частини території Херсонщини, проте вважає для себе важливим обов'язком для оточуючих ділитися своїм багатим культурно-мистецьким досвідом зі всіма охочими до навчання.

Підсумки про результати поїздки та проведення інших заходів, пов'язаних із вшануванням історичної пам'яті про Л.Смоленського, знайшли узагальнений відгук у відповідній публікації в газеті «Чорноморські новини» від 19 червня 2025р. за №24 під назвою «Краєзнавчими шляхами Миколаївщини», а отриманий досвід спілкування представників влади різних рівнів, науковців, університетської молоді з сільськими активістами з питань збереження місцевої культурно-історичної спадщини може виявитись корисним для відтворення в діяльності й інших окремих територіальних громад Одещини.

*Надія Гук, заст. нач. управління – нач. відділу освіти
Управління освіти, молоді, спорту,
культури і туризму Маяківської ТГ;
Катерина Хозяїнова, краєзнавець*

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ У МАЯКАХ В 1920-х РОКАХ

Прихід до влади більшовиків означився глобальними змінами у всіх сферах життя, зокрема релігійній. Якщо раніше державною релігією в російській імперії було православ'я, а інші конфесії визнавалися небажаними, то нова червона влада розпочала забороняти і знищувати будь-яку релігію.

В Маяках релігійне життя завжди відзначалося багатоконфесійністю – тут мирно співіснували представники різних релігійних громад: православної, іудейської, старообрядницької та християни євангельської віри.¹ Згідно «Відомостей про церковні та сектантські общини та число приміщень, які перебувають в їх користуванні, на території Червоно-Маякської сільради Червоно-Повстанського району» від 8 січня 1925 року за підписами голови сільради Т. Ісайка та секретаря сільради Беланова² тут діяли:

- Православна релігійна громада чисельністю 765 вірян, за якою була закріплена будівля Преображенської церкви;
- Іудейська релігійна громада чисельністю 92 вірян, за якою була закріплена будівля синагоги;
- дві старообрядницькі релігійні громади – найбільша нараховувала 301 вірянина та користувалася будівлею Ільїнської церкви, а друга, за якою була закріплена Різдва-Богородицька церква, нараховувала 93 вірянина;
- релігійна громада євангельських християн чисельністю 66 вірян мала у своєму розпорядженні молитовний будинок.

Владою дозволялося діяти тільки тим релігійним громадам, які були зареєстровані культвідділами, мали в оренді будівлю та з якими були

¹ 90 років Біліївському району/упор. Семенов О. Ф., Бузіян А. М., Резник В. Ф., Степаненко О. Ф., Чорна Л. М.

² Ведомости о церковных и сектантских общинах и числе находящихся в их пользовании зданий на территории Красно-Маякского сельсовета Червоно-Повстанческого района ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 67

укладені договори. Існував порядок розірвання таких договорів, але у випадку, коли мали місце порушення їх умов.³ Якщо будівля була старою та аварійною, то ремонтувати її мала релігійна громада. Якщо цього не відбувалося, то з такою громадою розривався договір оренди та місцева влада мала подати матеріали про припинення діяльності такої громади.⁴

Більшовики забороняли релігійним громадам здійснювати хресні ходи, без письмового дозволу РВК зібрання Правлінь релігійних громад, а дозволяли лише при наданні заяви та порядку денного. У випадку отримання громадою письмового дозволу зібратися, дійство мало відбутися лише у присутності довіреного представника РВК. До того ж владою рекомендувалося сільрадам всіляко перешкоджати поїздам проповідників, затримуючи їх під різними приводами.⁵

Також Інструкцією більшовиків передбачалося обов'язкове позбавлення виборчих прав священнослужителів та членів їхніх родин, і навіть деяких членів Правління релігійних громад. Поновлення прав у такому випадку було заборонено, навіть, якщо людина змінила рід діяльності.⁶ Встановлювався порядок слідкування за членами релігійних громад та щоквартального звітування щодо «розвитку сектантства в СРСР». Окружним Адміністративним відділом Одеського виконавчого комітету НКВС слідкування рекомендувалося проводити таємним, щоб «ніхто нічого не запідозрив».⁷ Проводилася також робота щодо встановлення факту існування на місцях уніатських релігійних громад, як таких, що наполовину перейшли до католицизму та визнали зверхність Папи Римського.⁸

В таємній Інструкції всім головам сільських рад вказувалося на необхідність реєструвати та звітувати про масові релігійні чудеса та про

³ Циркуляр №9/с всем Губадминотделам (роз'яснення Окружного Адміністративного відділу Одеського виконавчого комітету НКВС ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 88)

⁴ До всіх Райвиконкомів ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 51

⁵ До всіх райвиконкомів, секретарів райпарткомів та уповноважених ГПУ ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 46

⁶ Інструкція Президії Виконкому УРСС «Всім Райвиборчкомам» від 05.03.1925 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 98

⁷ Інструкція Окружного Адмінвідділу Одеського виконавчого комітету НКВС «Всім Райвикончкомам» від 16.03.1925 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 100а

⁸ Циркуляр Окружного Адмінвідділу Одеського виконавчого комітету НКВС «Всім Райвикончкомам» від 02.04.1925 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 114

тих священнослужителів, які відмовилися від сану.⁹ Радянська влада бажала розуміти ступінь впливу чудес та інших релігійних явищ на вірян, тому наголошувала на необхідності реєструвати та детально описувати все – масові чудеса, мироточення ікон, обрядові передачі хліба, трапези, встановлення хрестів тощо.¹⁰ Для цього на місця розсилалися бланки Відомостей.¹¹ У випадку, якщо з’являлася інформація про мироточення ікони, необхідно було скликати спеціальну комісію, до складу якої мали б увійти – представники РВК, райпарткому, райміліції, ГПУ, релігійної громади та обов’язково місцевий священник.

Ікону, згідно Інструкції, треба було описати та вилучити, але категорично заборонялося це робити із застосуванням насильства та стрільби. Вилучення передбачалося абсолютно мирним, щоб не розгнівати вірян. У випадку, якщо люди не віддавали б ікону, то комісії рекомендувалося почекати до того часу, поки всі не розійдуться, а лише потім швидко її вилучити. Категорично заборонялося членам комісії дозволяти вірянам супроводжувати вилучення «хресною ходою та молебкою».¹²

Більшовицька влада в обличчі НКВС збирала факти та матеріали про можливі суперечки, резонансні події за участю священнослужителів та вірян з метою їх дискредитації, висміювання та організації антирелігійної пропаганди. Передбачалося, що місцева влада має фіксувати та документувати такі випадки, а по суті, збирати плітки та відправляти інформацію нагору.¹³ Звичайно, що на законодавчому рівні представникам влади та працівникам різних установ було категорично заборонено мати приналежність до будь-якої конфесії. В іншому випадку таких людей позбавляли місця роботи та виключали з партії, як от працівника Маяківської сільської ради О. Фоміна – «за дотримання релігійних обрядів»¹⁴

⁹ Інструкція Голови Райвиконкому «До всіх голів сільрад» ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 101

¹⁰ Циркуляр Адмінвідділу НКВС УСРР «Всім Губернським Адміністративним відділам» 13.12.1924 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 109

¹¹ Бланки Відомостей від Адмінвідділу НКВС УСРР від 13.12.1924 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 102

¹² До всіх райвиконкомів, секретарів райпарткомів та уповноважених ГПУ ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 46

¹³ Циркуляр Окружного Адмінвідділу Одеського виконавчого комітету НКВС «Всім Райвиконкомам» від 18.02.1925 ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 112

¹⁴ Сапожников І. В., С. С. Аргатюк, В. В. Левчук Маяки на Дністрі: археолого-історичні нариси с. 424

Православна релігійна громада. Станом на 1924 рік священником Преображенської церкви був Петро Іванович Машкевич, 64 років. З його біографії відомо, що він був висвячений в диякони у 1891 році, а в священники – у 1914 році. Псаломщиком служив 51-річний Федір Єремійович Юсипенко, маючи досвід з 1904 року.¹⁵

Наприкінці 1924 року, згідно протоколу, відбулися зібрання членів п'ятидесятки православної релігійної громади в Маяках, на яких було затверджено Статут релігійної громади¹⁶ та укладено Угоду¹⁷ з місцевою владою про безкоштовне користування молитовним будинком та культовими речами.

До складу цієї п'ятидесятки православної релігійної громади увійшли наступні маячани.¹⁸

Але не дивлячись на таку прискіпливість радянської влади до церкви та антипропаганду, релігійне життя в Маяках все ж продовжується. Згідно поданого звіту від 29 жовтня 1931 року у Преображенській церкві здійснювалися релігійні обряди, як от хрещення, вінчання та відспівування покійних протягом 20-х років XX століття. За 1928 рік було охрещено 139 дітей, за 1929 – 86, за 1930 – 99; вінчань відбулося

¹⁵ Список священнослужителів Маякської сільради Червоно-Повстанського району ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 32зв.

¹⁶ Статут релігійної громади ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 111

¹⁷ Угода ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 112

¹⁸ Дані про членів Правління релігійної громади при Свято-Преображенській церкві с. Червоний Маяк ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 81зв.1: Федулов Ісаак Маркович – Голова релігійної громади. Уманський Антон Васильович – член Правління. Пікінер Никифор Степанович - член Правління. Іржевський Іван Григорович – член Правління. Кладченко Ісидор Митрофанович – член Правління. Костенко Платон Якович – член Правління. Корховий Іван Григорович – член Правління. Половський Яків Пилипович. Кудлай Павло Гаврилович – член Правління. Сушан Антоній Тарасович. Блажко Григорій Леонтійович. Остапенко Клавдія Симеонівна. Шепеленко Акилина Петрівна. Кудлай Олена Дмитрівна. Донець Зіновій Фомич – член Правління. Калюжин Макарій Григорович. Скрипник Марія Іванівна. Саржан Анна Фомівна. Войцик Анастасія Леонтіївна. Грицюта Віра Василівна. Дівуліна Агафія Лук'янівна. Корхова Олена Михайлівна. Блажко Ольга Данилівна. Шестопал Олександр Олексійович. Донець Євгенія Симеонівна. Герастовська Акилина Лазарівна. Пікінер Феодосія Діомидівна. Ярошенко Матрона Полікарпівна. Шепель Тетяна Василівна. Буцулюк Ольга Феодорівна. Кудлай Віра Василівна. Полякова Віра Михайлівна. Кудлай Онисія Леонтіївна. Масловська Февронія Митрофанівна. Шестопал Наталія Парфентіївна. Блажко Єфросинія Петрівна. Тимінська Агафія Омелянівна. Бочкова Євдокія Феодосіївна. Скороход Катерина Трохимівна. Діанова Гликерія Устимівна. Щукіна Олександра Герасимівна. Починок Анна Трохимівна. Слюсаренко Марія Трохимівна. Іванов Яків Симеонович. Бондаренко Марія Іванівна. Крамаренко Анелія Вікентіївна. Черненко Григорій Юхимович. Починок Андрій Іванович. Гончаренко Марія Корніївна. Сокуренько Олена Устимівна

за 1928 рік – 5, за 1929, 1930 – по 8; відспівувань померлих проведено у 1928 році 48, 1929 – 46, 1930 – 34.¹⁹

Релігійна громада християн євангельської віри. На складний період гонінь та радянського терору припадає виникнення Маяківської релігійної громади християн євангельської віри (ХЄВ). Це сталося після 1921 року, коли до Одеси повернувся із США пастор та проповідник Церкви ХЄВ Іван Єфимович Воронаєв, який раніше з сім'єю покинув Батьківщину через революцію. Разом із дружиною Катериною він починає проповідувати та допомагати українцям у голодні роки. Воронаєв стає засновником Першої Одеської церкви ХЄВ. Для поширення своїх ідей Воронаєв та його друзі проводять виїзні зустрічі в Одесі та області.

Таким чином в Маяках дізнаються про Церкву ХЄВ та багато селян починають гуртуватися щонеділі для проведення богослужінь в селі або в Одесі. Маяківську релігійну громаду християн євангелістів було офіційно зареєстровано та прийнято її устав в грудні 1923 року.²⁰

Голова Маяківської сільради звітував в РВК 19 січня 1924 року про те, що саме ця громада проявляє активну діяльність із залучення нових членів, хвилює населення та своєю релігійністю доводить до фанатизму. Сільрада бідкається, що кількість євангелістів швидко зростає, вже налічується близько 90 вірян і всьому виною є темнота та неграмотність, якою, нібито, користуються організатори релігійної громади.

На думку місцевої влади поява релігійної течії ХЄВ стала причиною занепаду та розколу не лише всієї сільської православної громади, а й маяківських родин, за рахунок чого кількісно поповнюється склад нової спільноти. Також маяківський сільський голова вважає, що діяльність релігійної громади євангелістів негативно може вплинути на нову державність, адже Маяками ширяться чутки, що віряни звільняються від проходження служби в лавах Червоної Армії. У 1926 році за відмову проходити службу в армії був засуджений та позбавлений виборчих прав активний прихожанин, секретар релігійної громади Григорій Слюсаренко.²¹ Є й інформація у сільради, що під час проповідей інколи заходить мова про гріховність відвідування Селянського будинку Куль-

¹⁹ Звіт Голови православної Преображенської релігійної громади с. Маяки «В Біляївський райвиконком» за 29.10.1931 ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 106

²⁰ Доклад Красно-Маякского сельсовета за декабрь 1924 года ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 14

²¹ Сапожников І. В., Аргатюк С. С., Левчук В. В. Маяки на Дністрі: археолого-історичні нарис. С. 462

тури та театру. Вочевидь це відбувалося через діяльність там атеїстичного та світознавчого гуртків та постановку антирелігійних п'єс.²²

Також голова Маяківської сільської ради у звіті за квітень 1924 року характеризує вірян ХЄВ як політично несвідомих, які сперечаються з представниками інших релігійних громад стосовно правоти свого віровчення.²³

В середині вересня 1924 року Червоно-Повстанський РВК звертається до голів сільських рад з тим, щоб вони налагодили контроль за діяльністю громад ХЄВ. Адже, згідно викладеної інформації у зверненні, встановлено, що в Маяках пресвітер та проповідники вчиняють обряди водного хрещення над вірянами у найбільш відвідуваних населенням місцях, обираючи для цього вільні та святкові дні. Обряди хрещення проводяться одразу над групою вірян з різних населених пунктів, про що заздалегідь оголошується не лише євангелістам, але й всьому населенню.

Влада Червоно-Повстанського району бідкається, що внаслідок таких відкритих дій священнослужителів ХЄВ відбувається популяризація релігійної громади. Тому всім головам сільських рад наказано заборонити всі публічні виконання будь яких обрядів. Також передбачалося заборонити немісцевим священнослужителям прибувати до сіл з метою відправлення обрядів шляхом затребування у них довідки з місця реєстрації. Всі обряди мають проходити в межах однієї громади та ні в якому разі не в святкові дні.²⁴

Серед маячан найбільш активними вірянами себе показали Микола Кузьменко, Іван Блажко та О. Кудлай. Вони представляли Маяківську релігійну громаду на Другому Одеському обласному з'їзді ХЄВ, що пройшов 2-4 вересня 1925 року в м. Одеса за адресою вул. Жуковського (суч. Караванського), 39. Головував сам Іван Воронаєв. На початку з'їзду Миколу Кузьменка було обрано до складу мандатної комісії, що говорить про його високий авторитет. В останній день роботи, 4 вересня, Кузьменко М. В. виконував функції секретаря. Згідно протоколу з'їзду маячанина було обрано кандидатом в союзні проповідники та освячено в союзні благовісники.²⁵

²² Доклад Красно-Маякского сельсовета 19.01.1924 ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 10

²³ Місячний звіт про діяльність релігійних громад за квітень 1924 рік на території Маяківської сільської ради. ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 128

²⁴ До всіх сільських рад Червоно-Повстанського району ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 75

²⁵ Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. Том 2, ст. 437

Маяківська релігійна громада ХЄВ зростає чисельно, цим дуже занепокоєна місцева, районна та обласна влада. В Маяківську сільську раду йдуть інструкції, директиви та запити про склад та чисельність євангелістів. Згідно списку за січень 1925 року до складу релігійної громади ХЄВ входили наступні повнолітні маячани.²⁶

Вже 22 липня 1925 року до голови Маяківської сільської ради з РВК надходить лист про те, що на території німецької колонії Фрейденталь сформувалася «нова секта євангелістів» з центром у Маяках. Головою цієї громади є Август Болендер. В цьому ж зверненні є вказівка негайно через маяківських християн віри євангельської дізнатися детальний склад фрейдентальської релігійної групи.²⁷ У відповідь Починок Павло, Голова маяківської громади євангелістів, дає відповідь, що, згідно рішення Губернського відділу, одновірцям з Фрейденталю дозволено бути частиною маяківської громади та відвідувати богослужіння. Разом з листом подається і список жителів сусіднього села, які були прихожанами маяківської релігійної громади християн євангельської віри.²⁸

²⁶ Список християн євангельської віри с. Маяки ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 258: Слюсаренко Григорій Лук'янович, 26 років. Кудлай Єлизавета Олексіївна, 33 роки. Слюсаренко Олексій Іванович, 61 рік – член Ревізійної комісії. Смірнова, 56 років. Слюсаренко Олександра Іванівна, 20 років. Калашнікова Ксенія Семенівна, 28 років. Кольцова Мокрина Макарівна, 54 роки. Слюсаренко Дарія Степанівна, 20 років. Кузьменко Марія Микитівна, 21 рік. Кузьменко Микола Васильович, 21 рік – Проповідник. Слюсаренко Максим Олексійович, 20 років. Погребна Євдокія Йосипівна, 38 років. Іванашенко Гаврило Макарович, 40 років. Іванашенко Анна Іванівна, 34 роки. Самарська Пелагея Артемівна, 36 років. Гидирим Пелагея Михайлівна, 23 роки. Блажко Мавра Андріївна, 45 років. Блажко Євдокія Трохимівна, 38 років. Гаркуша Анна Власівна, 34 роки. Гаркуша Микола Максимівна, 45 років – член Ревізійної комісії. Блажко Василь Власович, 46 років – заступник Голови. Карпенко Наталія Сергіївна, 60 років. Васильченко Ірина Семенівна, 45 років. Блажко Іван Андрійович, 40 років – член Ревізійної комісії. Блажко Тетяна Михайлівна, 34 роки. Чуваха Іван Михайлович, 27 років. Чуваха Анна Трохимівна, 27 років. Починок Павло Григорович, 55 років – Голова релігійної громади. Починок Ірина Устимівна, 51 рік. Блажко Максим Устимович, 55 років. Блажко Анна Трохимівна, 56 років. Конопльов Ісак Сергійович, 36 років – Кандидат. Бондаренко Дарія Андріївна, 36 років. Осетян Олімпіада Степанівна, 31 рік. Гаркуша Ігнат Максимівна, 28 років. Шестопал Василь Іванович, 28 років. Богачов Іван Тарасович, 31 рік. Блажко Мефодій Данилович, 47 років. Гаркуша Олена Федорівна, 27 років. Богачева Катерина Прокопівна, 24 роки. Блажко Варвара Яківна, 37 років. Блажко Марфа Данилівна, 41 рік. Осетян Семен Васильович, 37 років – Кандидат. Чувахова Євдокія Семенівна, 64 роки. Кравченко Ксенія Ігнатівна, 31 рік. Кудлай Марфа Йосипівна, 23 роки. Кравченко Яків Ігнатович, 38 років. Богачов Тарас Ісидорович, 61 рік. Богачов Хесонія Микитівна, 51 рік. Шешкін Дем'ян Семенович, 51 рік. Шешкіна Євдокія Іванівна, 47 років. Гидирим Андрій Самойлович, 39 років. Калашніков Ілля Макарович, 44 роки – Казначей. Чувахова Ірина Михайлівна, 26 років. Басюркін Сисой Савович, 35 років. Воробйов Федір Никифорович, 28 років. Аріопіна Матрона Костянтинівна, 40 років

²⁷ До Маяківської сільради ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 303

²⁸ В Червоно-Маякську сільську раду ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 306: Болендер Август Адольфович, 31 рік. Ольгейзер Фріц Християнович, 24 роки. Дік Філіп Філіпович, 64 роки.

Другий Всеукраїнський з'їзд ХЄВ пройшов в Одесі 9-12 жовтня 1927 року за ініціативи проповідника Воронаєва І. Є. Маяківську громаду представляли М. Кузьменко, І. Блажко та Г. Починок. Останні двоє були висвячені в диякони з правом проводити богослужіння. Кузьменко на з'їзді звітував про результати своєї проповідницької та просвітительської роботи на релігійній ниві, зокрема, вказував на нестачу освічених проповідників.²⁹

Не дивлячись на штучні перепони, які створювала більшовицька влада, релігійна громада маяківських євангелістів продовжувала діяти. Згідно Відомостей від 26.09.1931 р., що їх надав Голова громади М. Кузьменко до сільради, за час з 1928 по 1931 рік відбулося 4 вінчання та по 4 обряди поховання померлих кожного року. Зазначалося, що при народженні дитини у євангелістів відсутні будь-які обряди. Також окремо вказано, що всі богослужіння та відправлення обрядів відбуваються безоплатно.³⁰ Окремого молитовного будинку громада не мала, збиралася на богослужіння в приватних будинках. Зокрема, наприкінці 1920-х років, згідно Статуту, маяківські християни євангельської віри збиралися у будинку маячанина Романа Чабана.³¹

Старообрядницька релігійна громада. З приходом більшовиків старообрядницька громада Маяків переживає такі ж важкі часи, як й інші. До того ж, найстаріша релігійна громада села у 1920-х роках розколюється на дві – Різдво-Борогодицьку та Ільїнську, про що свідчать списки вірян, складені головами громад. Отже, до старообрядницької релігійної громади при церкві Різдва Пресвятої Богородиці входили.³²

Лозінг Адольф Кондратович., 21 рік. Лозінг Христіан Кондратович., 26 років. Ольгейзер Адольф Х., 27 років. Остер Фрідріх Фрідріхович, 52 роки. Болендер Пауліна Карлівна., 26 років. Ольгейзер Луїза Іванівна, 26 років. Дік Фрідеріка Федорівна, 54 роки. Остер Вільгельміна Яківна, 56 роки. Христман Фрідеріка, 35 років. Ольгейзер Катерина Петрівна, 52 роки. Єнци Христіна І., 20 років. Неймілер Лідія І., 18 років. Неймілер Рекіна І., 22 роки. Дік Марта Ф., 18 років. Остер Карл Ф., 21 рік. Остер Амалия Ф., 18 років. Остер Луїза Ф., 20 років

²⁹ Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. Том 2, ст. 465

³⁰ До Червоно-Повстанського району Відомості про Маякську громада християн євангельської віри ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 218

³¹ Статут релігійної громади християн євангельської віри с. Маяки ДАОО Ф. Р-1122 О.1 Спр.150 Арк. 225

³² Списки осіб, що входять до складу громади при храмі Різдва Пресвятої Богородиці в с. Червоний Маяк ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 259: Богачев Ісидор Іванович, 49 років – Голова громади. Богачева Олександра Йосипівна, 49 років. Присекіна Єлизавета Іванівна, 47 років. Богачев Філарет Іванович, 36 років. Богачев Козьма Іванович, 46 років – член Правління. Богачева Марія Андріанівна, 37 років. Гончаров Макар Іванович, 53 роки. Попов Григорій Григорович, 37 років. Попова Анна Тимофіївна, 39 років. Дубін Давид Андріанович, 30 років – кандидат в Правління. Дубін Андріан Лук'я-

Прихожанами старообрядницької Свято-Ільїнської церкви в Маяках були.³³

нович, 71 рік. Дубін Вікул Андріанович, 41 рік – член Ревізійної комісії. Дубіна Фекла Тимофіївна, 31 рік. Дєєва Тетяна Лук'янівна, 63 роки. Дєєв Фінаген Іванович, 39 років – член Ревізійної комісії. Дєєва Пелагея Савівна, 31 рік. Воробйов Василь Сергійович, 58 років – член Правління. Воробйова Марія Лук'янівна, 58 років. Присекін Афанасій Савович, 68 років. Присекіна Парасковія Микитівна, 60 років. Макушев Галактіон Самойлович, 67 років. Макушева Наталія Потапівна, 57 років. Макушева Акуліна Галактіонівна, 19 років. Макушева Марія Іванівна, 47 років. Іульзиченко Андрій Афанасійович, 74 роки. Воробйов Никифор Сергійович, 52 роки. Воробйова Агафія Артеміївна, 51 рік. Усачова Агретина Олексіївна, 66 років. Дубін Антип Лук'янович, 59 років – Секретар. Дубіна Марфа Йосипівна, 49 років. Дубіна Наталія Антипівна, 19 років. Лапіна Марія Тимофіївна, 61 рік. Богачева Анастасія Львівна, 20 років. Самофалов Іван Євтейович, 45 років. Самофалова Акуліна Тимофіївна, 42 роки. Воробйов Лук'ян Сергійович, 49 років. Воробйова Олена Григорівна, 49 років. Попов Федор Григорович, 38 років. Попова Федосія Петрівна, 35 років. Пастухова Анна Потапівна, 61 рік. Гончаров Василь Іванович, 44 роки. Гончарова Олександра Афанасіївна, 41 рік. Богачева Васса Василівна, 64 роки. Буфалов Андріан Максимович, 43 роки. Буфалова Євдокія І., 43 роки. Макушов Зіновій Самуїлович, 44 роки. Макушева Федосія Тимофіївна, 36 років. Гончаров Аким Костянтинович, 59 років. Гончарова Євдокія Лук'янівна, 49 років. Гончарова Зіновія Акимівна, 22 роки. Макушева Анна Галактіонівна, 18 років. Буфалов Костянтин Олексійович, 65 років. Буфалов Маркел Костянтинович, 25 років. Воробйов Степан Миколайович, 26 років

³³ Список вірян Свято-Ільїнської громади с. Червоний Маяк Арк. ДАОО Ф. Р-1122, Оп. 3, Спр. 3 Арк. 255: Буфалов Степан Васильович, 47 років – Голова. Буфалова Акиліна Іларіонівна, 45 років. Макушов Кузьма Акимович, 46 років. Макушова Дар'я Йосипівна, 36 років. Єфішов Михайло Петрович, 47 років. Єфішова Анастасія Федорівна, 44 роки. Сичов Кирило Трефілович, 54 роки. Сичова Катерина Мінівна, 44 роки. Сичов Микола Кирилович, 19 років. Макушов Феодосій Спиридонович, 50 років. Макушова Олена Афанасіївна, 40 років. Ільїн Сергій Арефійович, 53 роки. Ільїн Купріян Сергійович, 20 років. Балан Пантелей Тимофійович, 35 років. Баланова Парасковія Костянтинівна, 27 років. Кирилов Кіндрат Пимонович, 30 років. Кирилова Марфа Павлівна, 35 років. Гончаров Василь Іванович, 45 років – сторож. Гончарова Олександра Афанасіївна, 45 років. Гончаров Андрій Васильович, 19 років. Єфішов Іван Петрович, 53 роки. Єфішова Єлизавета Спиридонівна, 52 роки. Кудлай Петро Прокопович, 28 років. Кудлай Агафія Андронівна, 25 років. Дубін Григорій Йосипович, 46 років – кандидат. Дубіна Акиліна Семенівна, 38 років. Дубіна Євдокія Йосипівна, 53 роки. Дубіна Олена Йосипівна, 38 років. Богачев Вікул Сидорович, 42 роки – член Правління. Богачева Устинія Семенівна, 40 років. Богачев Тит Тимофійович, 42 роки. Богачева Анна Максимівна, 37 років. Буфалов Павло Антонович, 45 років – член Правління. Буфалова Пелагея Андріївна, 45 років. Крюков Іван Іванович, 52 роки. Гурьєв Симон Іванович, 70 років. Гурьєв Григорій Симонович, 45 років. Буфалова Уляна Єфремівна, 32 роки. Соколов Леонтій Іванович, 51 рік – помічник Голови. Соколова Ірина Максимівна, 43 роки. Бикова Марія Афанасіївна, 35 років. Дубіна Євдокія Андріївна, 50 років. Дубіна Пелагея Климівна, 21 рік. Дубін Семен Климович, 20 років. Силкін Іван Омелянович, 40 років. Силкіна Василина Селверстівна, 35 років. Богачева Анастасія Іванівна, 54 роки. Гончаров Давид Костянтинович, 42 роки. Гончарова Лукерія Миколаївна, 40 років. Усачов Сусой Акимович, 31 рік. Усачова Катерина Йосипівна, 28 років. Усачова Пелагея Акимівна, 28 років. Буфалов Єремій Іларіонович, 29 років. Буфалова Марія Андріївна, 26 років. Конопльов Феоктист Сергійович, 47 років. Конопльова Степанида Антонівна, 50 років. Конопльова Олександра Феоктистівна, 20 років. Конопльов Артем Сергійович, 40 років. Конопльова Парасковія Савівна, 35 років. Білівтов Пилип Андрійович, 40 років. Білівтова Уляна Іванівна, 37 років. Макушов Архип Євтейович, 60 років. Макушева Улита Афанасіївна, 55 років. Богачев Іван Іванович, 60 років. Богачева Васса Мінівна, 40 років. Буфалов Авер'ян Антонович, 55 років. Буфалова Парасковія Акимівна, 40 років. Усачова Катерина Ігнатівна, 38 років. Конопльов Афанасій Сергійович, 45 років. Конопльова Тетяна Андронівна, 35 років.

Згідно Реєстраційної картки службовця культу, священником мажківського Свято-Ільїнського старообрядницького храму був Детков Йосип Герасимович, 1867 р. н., за походженням із хліборобської родини. До релігійної громади вступив на службу у 1901 році.³⁴

Сичов Костянтин Йосипович, 47 років. Сичова Олександра Федорівна, 47 років. Богачев Лев Васильович, 50 років. Буфалова Марина Панкратівна, 38 років. Пастухов Євстрат Олексійович, 65 років. Пастухова Анастасія Федорівна, 65 років. Дубіна Парасковія Федорівна, 60 років. Білівтова Катерина Андріївна, 30 років. Єфішов Єрмил Іванович, 70 років. Кушніров Йосип Васильович, 68 років. Кушнірова Пелагея Артеміївна, 60 років. Крючеська Олена Парамонівна, 35 років. Крючеський Фапен Парамонович, 40 років. Крючеська Марія Іванівна, 38 років. Єфішов Вікул Єрмільович, 40 років. Єфішова Парасковія Акимівна, 40 років. Гончаров Іван Ігнатович, 30 років. Гончарова Наталія Акимівна, 26 років. Буфалова Марфа Акимівна, 30 років. Єфішов Єгор Іванович, 55 років. Єфішова Христіна Костянтинівна, 55 років. Єфішова Анисія Ігорівна, 20 років. Єфішов Федір Ігорович, 23 роки. Єфішова Анна Феодосіївна, 20 років. Крюков Ніфед Минайович, 47 років. Крюкова Аксенія Афанасіївна, 30 років. Гурьев Сафрон Семенович, 50 років – член Ревізійної комісії. Гурьева Лукерія Йосипівна, 44 роки. Богачев Минай Авдійович, 47 років. Богачева Марфа Онисимівна, 35 років. Богачева Олександра Авдіївна, 25 років. Макурова Феодосія Іванівна, 60 років. Сичова Марфа Самійлівна, 48 років – член Правління. Буфалов Маркел Костянтинівич, 27 років. Буфалова Ольга Григорівна, 21 рік. Буфалова Феодосія Савостянівна, 47 років. Полянський Мирон Никифорович, 50 років. Полянська Олена Савівна, 45 років. Басюркін Кіндрат Савостянович, 53 роки – член Ревізійної комісії. Басюркіна Акилина Петрівна, 48 років. Басюркіна Євдокія Кіндратівна, 21 рік. Дубіна Матрона Самсонівна, 45 років. Дубіна Олена Лазарівна, 19 років. Буфалов Костянтин Олексійович, 65 років. Буфалова Лукерія Матвіївна, 57 років. Буфалова Матрона Костянтинівна, 22 роки. Буфалов Федор Костянтинівич, 20 років. Басюркін Йосип Савостянович, 43 роки – член Правління. Басюркіна Єфросинія Никифорівна, 35 років. Конопльова Євдокія Сафонівна, 50 років. Конопльов Лларіон Філаретович, 28 років. Гурьев Єліфан Петрович, 39 років. Гурьева Акилина Василівна, 28 років. Гончарова Єлизавета Микитівна, 70 років. Попова Олена Григорівна, 55 років. Попова Васса Євстратівна, 24 роки. Присекін Яків Савович, 52 роки. Присекіна матрона Самійлівна, 53 роки. Гурьев Платон Єремійович, 38 років. Гурьева Ксенія Никифорівна, 24 роки. Гурьева Надія Марківна, 60 років. Зубков Андрій Васильович, 68 років. Зубкова Єлизавета Самійлівна, 66 років. Буфалов Єфрем Іларіонович, 65 років. Сичов Панфіл Кононович, 36 років. Сичова Аксенія Іванівна, 30 років. Кравцова Фекла Єреміївна, 30 років. Сичов Яків Полікарпович, 46 років – секретар. Сичова Анна Семенівна, 44 роки. Макушов Дмитро Йосипович, 38 років. Макушова Анна Фадеївна, 36 років. Макушов Іван Йосипович, 35 років. Макушова Олександра Костянтинівна, 28 років. Макушов Йосип Спиридонович, 70 років. Макушова Васса Володимирівна, 68 років. Макушова Олена Петрівна, 35 років. Макушов Улас Самійлович, 58 років. Макушова Степанида Іванівна, 55 років. Сичов Федор Йосипович, 50 років – член Правління. Сичова Наталія Сидорівна, 52 роки. Ільїн Микита Феодосійович, 24 роки. Ільїна Євдокія Феодорівна, 20 років. Ільїн Феодосій Арефійович, 50 років. Ільїна Матрона Іванівна, 50 років. Ільїн Аким Феодосійович, 19 років. Шиліна Ірина Дементіївна, 68 років. Шилін Іван Афанасійович, 35 років. Шиліна Катерина Мойсейівна, 35 років. Сіліч Василь Мойсейович, 32 роки (Біляївка). Сіліч Анисія Семенівна, 25 років (Біляївка). Сіліч Андрій Мойсейович, 30 років (Біляївка). Сіліч Анна Савівна, 27 років (Біляївка). Злобін Яків Олексійович, 32 роки (Біляївка). Злобіна Парасковія Мойсейівна, 27 років (Біляївка). Гончаров Селіверст Артемович, 48 років. Гончарова Тетяна Йосипівна, 40 років. Лапіна Парасковія Іванівна, 40 років. Крюкова Аксенія Петрівна, 42 роки. Каленікова Устинія, 60 років. Богачева Матрона, 65 років. Пастухова Уляна Олексіївна, 65 років. Сичова Мокрина Філатівна, 65 років. Сичов Йосип Захарович, 70 років. Макушова Марфа Федорівна, 70 років. Пастухова Ірина Артеміївна, 65 років. Буфалова Євдокія Степанівна, 18 років. Морозова Лукерія Дементіївна, 65 років. Беловітов Семен Андрійович, 42 роки

³⁴ Реєстраційна картка службовця культу ДАОО Ф. Р-1122 О.І Спр.150 Арк. 19

Іудейська релігійна громада. Непростою залишалася доля маяківських іудеїв в роки більшовицької окупації, крапку в історії яких поставила румунська окупація 1941-1944 років.

У 1924 році, згідно списків до складу маяківської іудейської релігійної громади входили.³⁵ Примітно, що спочатку до списку було внесено винятково повнолітніх чоловіків, а лише наприкінці усього 5 жінок – вдів, які господарювали самотужки. Тому неможливо точно встановити кількість повнолітніх прихожан маяківської синагоги. Подаючи щомісячні звіти до РВК, голова Маяківської сільської ради зауважував, що іудейська релігійна громада тримається окремо і є більш закритою, в релігійні та політичні суперечки не вступає.³⁶

В оренді іудейської релігійної громади була будівля синагоги, яка фактично розташовувалася на єврейському кладовищі – на розі сучасних вулиць Астрономічна та Богдана Хмельницького в Маяках. Згідно архівних джерел, маяківські євреї дбали про свою церкву, завжди будівля була прибраною, свіжою та відремонтованою. На превеликий жаль, страшні події Другої Світової війни поклали кінець існуванню великої та давньої єврейській громаді в Маяках, була знищена румуна-

³⁵ Список членів єврейської громади с. Червоний Маяк Червоно-Повстанського району ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 6: Клід Абрам Гершкович, 61 рік. Клід Майор Абрамович, 32 роки. Клід Ісаак Абрамович, 28 років. Шпацерман Абрам Меєрович, 32 роки. Байєр Борух Мордкович, 18 років. Волощенко Яків Лейбович, 54 роки. Безфамільний Семен Семенович, 63 роки. Цинкер Цолік Срулевич, 32 роки. Мек Тодрис Беньямінович, 67 років. Мек Лев Тодрисович, 22 роки. Волощенко Яків Зейделевич, 27 років. Шаргель Мойсей Іойнович, 48 років. Пінтель Ісаак Шмульович, 36 років. Баєр Еля Янкель-Мордкович, 46 років. Косовський Яків, 36 років. Шпацерман Шимшон Меєрович, 27 років. Конштейн Моніс Іделевич, 22 роки. Сідельніков Михайло Якович, 27 років. Штейнберг Бер Іойнович, 61 рік. Штейнберг Іойна Беркович, 21 рік. Левітас Хаїм, 30 років. Фейдер Яків Давидович, 52 роки. Фейдер Давид Якович, 21 рік. Каплянський Арон Гершкович, 29 років. Каплянський Яків Гершкович, 27 років. Деготь Ліпа Нахманович, 54 роки. Поповський Йосип Лейбович, 65 років. Поповський Абрам Йосипович, 26 років. Поповський Григорій Йосипович, 21 рік. Вак Лейб Борухович, 55 років. Вак Наум Лейбович, 18 років. Кравчик Соломон, 70 років. Сідельніков Мендель Якович, 43 роки. Непомнящий Шикл Елевич, 48 років. Гіфен Абрам Давидович, 43 роки. Меєрзон Хаїм Борухович, 38 років. Розельман Еля, 52 роки. Файнгольд Абрам Йосипович, 53 роки. Файнгольд Яків Абрамович, 20 років. Кноп Абрам Давидович, 45 років. Сальковський Арон Давидович, 60 років. Кап Борис Самуїлович, 38 років. Токман Герш, 43 роки. Саліковський Фішель Ікейович, 40 років. Сурчик Мойсей Абрамович, 40 років. Бляхер Рахіль, 55 років, вдова. Вайнберг Хая Менделівна, 70 років, вдова. Герштейн Блюма Влад., 60 років, вдова. Цинкер Етя Шасвна, 58 років, вдова. Ульманська Рива Ісааківна, 38 років, вдова.

³⁶ Місячний звіт про діяльність релігійних громад за квітень 1924 рік на території Маяківської сільської ради. ДАОО Ф. Р-1875 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 128

ми й синагога та кладовище, спалені метричні книги.³⁷

Підсумовуючи становище релігійних громад в Маяках у 1920-ті роки, можна впевнено сказати, що це був час загравання більшовиків з народом. Намагаючись шляхом терору знищити релігію, нова влада наштотхнула на запеклий опір, тому була вимушена маневрувати, набираючись сил для основного удару по релігії.

Література:

1. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. Р-1122. Оп.1. Спр.150 Устави, протоколи общих собраний и регистрационные карточки религиозных общин Червоно-Повстанческого района. 1931.
2. ДАОО. Ф. Р-1122. Оп. 3. Спр. 3 Циркуляры и распоряжения Наркомзема УССР и Окрисполкома, списки членов религиозных общин. 1925.
3. ДАОО. Ф. Р-1875. Оп. 1. Спр. 1 Дело с перепиской секретной Маякского сельсовета. 01.01-12.04.1924
4. Маякознавство: методична розробка системи уроків курсу для учнів 7 класу/Гук Н. М., Дмитренко К. А., Миргородська О. М., 2024.
5. Сапожников І. В., С. С. Аргатюк, В. В. Левчук Маяки на Дністрі: археолого-історичні нариси. Одеса, 2021. 642 с.
6. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа. Т. 2. Київ, 2002. 376 с.
7. 90 років Біляївському району/упор. Семенов О. Ф., Бузіян А. М., Резник В.Ф., Степаненко О. Ф., Чорна Л. М. Одеса: Астропринт, 2013. 444 с.

³⁷ Маякознавство: методична розробка системи уроків курсу для учнів 7 класу/Гук Н. М., Дмитренко К. А., Миргородська О. М.

*Костянтин Пронін, директор підземного
геологічного музею ОНУ ім. І.І. Мечнікова;*

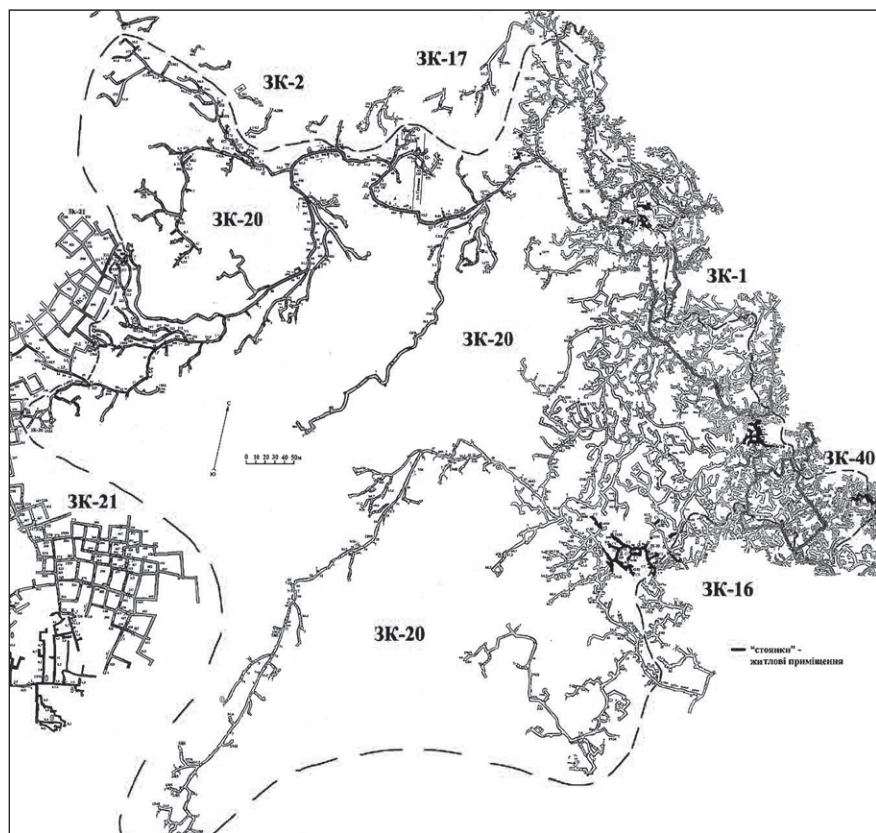
*Вадим Пронін, головний маркшейдер
ТОВ Центр дослідження причорноморських катакомб*

УСАТОВСЬКІ КАТАКОМБИ – «ГІДРОМЕТ» та ЗК-40.

Чергова стаття присвячена катакомбам, що були обстежені в районі Усатівських катакомб під назвою «Гідромет» (ця назва використовується з середини 1960-х рр., мабуть, вона пов'язана з Гідрометеорологічним інститутом, зі студентами цього інституту, які ходили в ці катакомби і дали їм таку назву). Це великий і складний район катакомб, незважаючи на те, що він був відомий і відвідувався туристами та аматорами давно, ще до утворення «Пошуку», вивчення його було закінчено лише зараз, у 2025 р. [13,14].

Колись, наприкінці XIX століття, головний вхід у ці каменоломні називався «Рудів виїзд». Цей напис зберігся недалеко від засипаного нині головного входу, похилого ствола або «нахили», як такі входи називали в Одесі. У ті часи багато входів отримували назви на прізвища людей, що жили біля входів у діючі тоді каменоломні (можливо, ці входи були зроблені на земельних ділянках цих людей). Зберігся архівний документ 1951 р., на якому показано цей вхід з катакомб за підписом: «Запасн. вихід садиба Рудніченка».

«Гідромет» давно відомий і відвідуваний район катакомб, напевно це один із перших районів, коли почали відвідувати райони Усатівських катакомб. Засновник експедиції «Пошук» В.Я. Юдін розпочав свої «дитячі відвідування катакомб» із цього району. Було це у першій половині 1950-х років (так видається з його оповідань, що запам'яталися). У його опублікованих спогадах, конкретної вказівки на «картографію» його перших підземних мандрів немає, але в юності та студентстві він у цей район ходив багато. Там досі збереглися його написи: «Дуже приємно Юдін, Риков, Любанський 24.II.56 р. йшли як і без провідників. Турист СРСР»; «Тут жили Юдін... 1960»; «А вели В. Юдін»; «Ю.В. Ева АУІА» тощо. Мабуть входили вони до нього через «нахилку». Незадовго до своєї смерті В. Юдін казав відомому «пошуковцю» О. Левченку, що раніше (кінець 1950-х рр.) «Гідромет» називався «Юдінський хід». Коли в 1965 р. утворилася експедиція з

Мал.2. Схема катакомб району ЗК-20; Гідромет.

вивчення катакомб «Пошук» цією назвою вже не користувалися, тоді це вже був «хід Гідромет».

Як і більшість інших районів катакомб-каменоломень «Гідромет» складається з декількох різновікових каменоломень, що, згодом, були з'єднані між собою і допрацьовувалися багато десятиліть. Перші каменоломні виникли тут у середині XIX ст. Як і в інших місцях, це були невеликі каменоломні із входами штольнями на західному схилі Усатівської балки, приблизно в районі вул. Ломаної-Грушевського. Нині ця східна та південно-східна частина району. Цих виробок вже немає, чи вони до невпізнанності змінилися. Надалі відпрацювання велось в глиб масиву, в західному напрямку. Але й від цих виробок збереглися лише фрагменти, так як дорізка по покрівлі, що вироблялася

наприкінці XIX ст., поч. XX ст., знищила майже всі більш старі виробки, бо вони були засипані відходами каменепилювання. Те, що зараз можливо побачити, це виробки кінця XIX-XX ст. Відпрацювання тривало до поч. 1950-х. Найстаріша знайдена дата у виробках «1897 рік» (є ще дата «1864 року», але вона проблематична).

У статті ми прагнемо розказати про каменоломні невеликого району ЗК-40¹, який не має назви. Протяжність його відомих виробок 1075 м, об'єм 10750 м³, входи до цього району – численні штольні, що відкривалися в північному схилі невеликого отвору Усатівської балки, але всі вони були замуrowані чи засипані, зараз зберігся лише один вхід, в який треба заповзати. Двома ходами, місцями обвальними та замуленими, цей район поєднується з південно-східною частиною «Гідромету». Ці катакомби повністю не вивчені, кілька другорядних відгалужень не пройдено і не картовано. Район витягнутий смугою на 150 м з півдня на північ, вздовж західного схилу відрогу Усатівської балки. Ширина його зі сходу на захід 70 м. З західної сторони, кордоном служать суцільні завали та низькі, непрохідні, замулені виробки. Мабуть, колись, з цього боку, район з'єднувався з районом ЗК-1 «Абрикосова криниця», до найближчих виробок якої 30-40 метрів. З південно-східного боку, на відстані 5-10 м, знаходяться виробітки району «Гідромет», що відрізані від ЗК-40 завалами. Раніше ці райони безсумнівно з'єднувалися. З північного боку знаходяться тупикові виробітки. Мабуть далі розташовані інші, аналогічні невеликі локальні каменоломні.

Цікаво, що перебуваючи зовсім поруч із давно відомими катакомбами «Гідромету» і фактично будучи його частиною (раніше він не був замулений та завалений), цей район не привертав до себе уваги і не відвідувався, хоча численні та великі за розмірами, його входи були добре видно. Перші сліди обстеження цих катакомб, датовані написи на стінах, відносяться вони до 1967 р., коли цю ділянку виробок відвідала неформальна група «ШБ» – «Штрафні батальйони», мабуть зі своїм лідером О. Чорненьким. У лютому 1968 р. привходову частину району обстежили В. Головченко та К. Пронін, і потім, восени 1971 р., там працював «Пошук», але з'єднання з «Гідрометом» знайдено не було. Саме тоді район одержав свій індекс. У 2016 р. (2017 р.) О. Васильєва та О. Клімішина знайшли прохід із централки «Гідромету» до району ЗК-40

¹ Mapу району ЗК-40 (Мал.1. Схема катакомб району ЗК-40.) дивись на звороті обкладинки.

і відкартували його. Незабаром був знайдений і єдиний вхід до нього. У наступні роки, до 2025 р., доступна частина виробок ЗК-40, була обстежена та картована (В. Васильєва, Ф. Миколаїв, В. Владов та ін.).

Район складається з декількох дрібних каменоломень, що дорізалися згодом і були з'єднані в єдине шахтне поле. Місце це знаходиться неподалік центру села; на схилі балки, де були природні відслонення пильного вапняку. На початку їх розробки це були невеликі каменоломні місцевих жителів, мабуть сезонні, що вгризалися в масив на перші метри або десятки метрів (10 – 30 м). Напевно, таких каменоломень на цій ділянці, було багато по всьому схилу, далі на північ і на захід. Навіть на ділянці району ЗК-40 їх могло бути 4-6 каменоломень. Судячи з розташування каменоломень, конфігурації виробок і ціликів, це можуть бути старі каменоломні, першої половини XIX ст. У всякому разі, вони не молодші 1860-х рр. Імовірно, що високі привходові зали дорізалися вже в 1940-50-х рр. (дат і старих написів у виробках не виявлено). Спочатку тут були окремі виробітки з відгалуженнями, не з'єднані між собою, а вже згодом, тут вирізали все, що можна, залишивши тільки колони, «що б не впало» під час розробки. Конфігурація виробок у плані, з невеликими ціликами-колонами, поза сумнівом, теж вторинна. Старовинні каменоломні подібної конфігурації, з цілими-колоннами, відомі, але вони зазвичай знаходяться там, де присутній гарний камінь і діяла приватна каменоломня. Господарю треба було взяти максимальний обсяг із мінімальної площі. Селяни, які працювали у своїх чи громадських каменоломнях, так не робили. Це свідчення дорізок, що відбувалися потроху, протягом багатьох років. Високі зали, до 3-х м заввишки, виникли під час вторинних видобутків у 1940-х рр., коли ця технологія широко поширилася (наприклад у Нерубайських шахтах). На ділянках, що добре збереглися, видно, що вони дорізалися по покрівлі. Весь район, в плані, схожий на багато привходових ділянок різних районів катакомб, власне яким він і є, тільки зараз відокремленим завалами. Район складається з кільцевих виробок з маленькими безформними ціликами між ними, тупикових виробок майже немає, а ті, що є невеликі. Багато виробок високі, майже всі виробки широкі, метри по 4. Є й низькі, старіші виробки, у яких дорізка не велася. Виробітки закладені на невеликій глибині від поверхні (від покрівлі виробок до поверхні 4-7 м). Гірничо-технічний стан виробок, по району, незадовільний, багато обвалів покрівлі.

На плані показані лише великі обвалення, фактично майже вся підшва трохи привалена, завали лежать поверх замулених виробок, виробітки сильно замулені. На плані показані тільки дуже замулені ділянки, фактично, площа замулених ділянок набагато більша. Окрайні виробки замулені майже під покрівлю, висота просвіту зменшується тут до 0,2-0,1 м, далі виробки повністю замулені. З «цікавих» елементів у виробках можна відзначити: бетонні колони кріплення під якоюсь будовою, водяний колодязь з усіх боків обкладений каменем на розчині. Або так закрили колодязь щоб туди не потрапляло сміття, або колодязь перетворено на кріпильну колону. Бута у виробках порівняно мало, тому що його вивозили. У покрівлі виробок видно гирла каналізаційних свердловин, часто під ними видно свіжі обвалення.

Історичні події пов'язані з цим районом катакомб не відомі. У виробках знайдено кілька мало інформативних написів, зроблених вугіллям та охрою. Під час додаткового обстеження у грудні 2024 р. (Пронін В., Васильєви О. та В., Халюк Д., Ощепкова Л.) з метою пошуку «історичних» слідів, нічого не було знайдено. Частково це пояснюється поганим станом виробок, вони сильно замулені, пошуку заважає обрушення. Було знайдено добре збережене продовольство в скляних банках, принесене сюди місцевими жителями на початку війни в 2022 р., коли передбачалося використовувати ці катакомби як укриття (ділянки Усатівських і Нерубайських катакомб).

Катакомби району «Гідромет», регіональний індекс району ЗК-20 та району ЗК-40, розташовані під СЗ частиною приміського с. Усатове і на захід від нього. Виробітки простяглися з півночі на південь на 1050 м і зі сходу на захід на 1070 м. Але в плані це складна фігура з невеликою загальною площею. Та й підроблена ця площа, вкрай не однакова. Виробіток знаходиться на невеликій ділянці в східній частині району, а в західному напрямку розвиваються окремі довгі тупикові виробки. Загальна довжина всіх виробок району 21,5 км, обсяг 109,5 тис. кубометрів. Так як каменоломні знаходяться під селом, у густо забудованій його частині, відкритих входів у ці катакомби не збереглося, всі вони засипані та забудовані. Колись їх було досить багато. Власне, цим і пояснюється «ходіння» сюди молоді в 1950-60-х рр. Входи знаходилися поряд із головною вулицею якою ходив автобус (зараз вул. Грушевського) та й з кінцевою трамваєм №20. Головний вхід – «Рудів виїзд» був доступний. Адже це був запасний вихід з шахти «Усатове №6»,

що працювала до 1961 р., остання усатівська шахта. Там збереглися написи типу: «Рибін А. Мягков Г. були тут 31.X.58 р. з шахти 6 Усатово» (це робітники шахти). Запасний її хід, а це і є центральний хід «Гідромета», був розчищений, закріплений, промаркований і відгороджений. По ньому було безпечно ходити, не боячись заблукати в катакомбах... водночас він був довгим, таємничим, романтичним.

Потрапити зараз до катакомб району ЗК-20 можна лише через інші райони катакомб. З півдня, з відомого району «Балаган» (ЗК-16), що близько розташований і з'єднується з «Гідрометом» доступним ходом. З 1960-х рр., це один із центральних ходів з Усатівських катакомб у Нерубайському, а зараз і єдиний наскрізний хід, що зберігся [12]. Природно, на «Гідромет» можна потрапити і з півночі через Нерубайські катакомби – «Дерев'яні ворота» (ЗК-63) і «6-ту шахту» (ЗК-21). Можна і зі східного боку, через «Мореходівський лабіринт» (ЗК-7) та «Боссовет» (ЗК-2). Ще один, порівняно короткий, але важкопрохідний прохід через район ЗК-40, із входом зі схилу невеликого західного завірення Усатівської балки. На «Гідромет» можна потрапити через лабіринти виробок, повзком, через район «2-й магазин» та «Абрикосів колодязь» (ЗК-17, ЗК-1). Як і переважної більшості районів катакомб цього масиву, межі між районами, поняття умовне. Наприклад, з'єднань з районом ЗК-16 «Балаган», зараз налічується 13, і межа між ними умовна, прийнята за матеріалами зйомки 1969-70 рр. Те, що було знято тоді (індекс зйомки «и», віднесено зараз, до «Балагану», все інше, до «Гідромету»). З входів в катакомби ЗК-20, залишилося 5 наскрізних водяних колодязів, 3 з низ перетворені на вигрібні ями. «Гідромет» є зоною сполучення великого масиву катакомб і в цьому його особливий інтерес. Всі з вісім, оточуючих його районів катакомб, по лабіринту, загальною протяжністю 53,2 км, обстежені, п'ять з цих районів, вже мають описи – наукові публікації (включаючи ЗК-40, який описується в цій статті і ЗК-20) [7,9,10]. Район каменоломень, типовий для Усатівських катакомб, він складається з двох частин. У східній частині, густа мережа виробок, кільцевих та тупикових, характерна для більшості Усатівських катакомб (див. схему). У решті району, а це приблизно 3/4 площі, фіксуються довгі, звивисті тупикові виробки з подібними, але меншим розміром, бічними відгалуженнями, на всі боки. Це типово для Усатівських катакомб, мабуть, тільки для них, і тільки в цій частині, на стику зі східною

частиною Нерубайських катакомб. Такими є виробка «Боссовет», північно-західної частини «2-го магазину», південно-західної частини «Мореходівського лабіринту» та «Гідромету». У районі ЗК-20 можна виділити три частини (ділянки), що відрізняються один від одного, що добре видно на зведеному плані: 1) південно-східний, на стику з районами ЗК-1,16,40. Тут найгустіша сітка виробок, з невеликими, безформними ціликами між ними. Це водночас і найстаріша за часом відпрацьована ділянка каменоломень району, яка водночас найбільш тривало експлуатувалася і тому втратила свій первісний вигляд. Дорізка тут йшла від моменту виникнення перших виробок і до середини 1950-х рр., коли ще були шахтарі, які мали навички випилювання блоків вручну. Тому, тут багато широких виробок з нерівними, незграбними стінами; цілики безформні, тому що їх допилювали з усіх боків. Багато виробок завалені та закладені бутом, покрівля знаходиться на різних висотах. Гірничо-технічний стан незадовільний, багато обвалів, завалів. Трапляються наскрізні, засипані провали, багато виробок замулені, привалені бутом. На східному контурі (вздовж схилів балки) є завалені та засипані входи-штольні. Є виробітки, що повністю замулені чорним ґрунтом (висота просвіту тут становить 0,2-0,1 м.).

Із західного боку від цієї ділянки знаходяться виробки 2-ї ділянки (кордон між ділянками не точний, мережа виробок більш рідкісна). Виробки правильні, з більш рівними поверхнями, менш зачеплені вторинними дорізками. Тут збереглося багато написів та малюнків, зустрічаються дати. В основному це кінець XIX ст. (1890-ті рр.) – початок XX ст. (до 1915 р.), хоча є і молодші виробки радянських часів. Виробки цієї ділянки не високі, вони зберегли початковий вигляд (гірничо-технічний задовільний, обвалення та завали є, але їх не багато). Деякі ділянки, розташовані біля «централки», в районі старого входу – нахили «Рудів виїзд», сильно замулені. Мабуть, замулювання сталося наприкінці 1950-х рр. – на початку 1960-х рр. У виробках багато каналізаційних свердловин, підтоплених нечистотами, пробурених після 1980-х рр.

На захід знаходяться виробки 3-ї ділянки. Це витягнуті звивисті, тупикові виробки з такими ж, але менших розмірів, бічними відгалуженнями. Кільцеві виробітки, тут, рідкісні. Найбільша така виробка має довжину 770 м і йде у західному напрямку на 500 м від основного поля. Усього таких довгих виробок фіксується 4. 3-я з

півдня виробка, збита з виробками району ЗК-21 «6-а шахта», але до 1960 р. вона була тупиковою. Найпівнічніша така виробітка, проходила у 1901 р. (за датою на стіні). Найдовша виробка, друга з півдня, проходила у 1899 р., але дорізлася, розчищалася і кріпилася ще в 1948 р. Між ними знаходиться виробка, з датою «1921 рік», але ця дата, явно молодша, ніж сама виробка. У самій південній виробці є дати «1936», «1948». Тобто, всі вони починали розроблятися на початку ХХ ст. і продовжили розроблятися у 1948 р. Таким чином значно збільшувалася довжина відкатки, що ускладнювало роботи, в той же час, ближче до входів ще зберігалися великі, не відпрацьовані цілики. Гірничо-технічний стан, цих тупикових виробок, задовільний, великих завалів не багато, багато бута, камінь не високої якості, виробки висотою 1,4-1,6 м. Усі старі штольневі входи до цього району, зокрема головний вхід «на Гідромет» в 1960-70-х рр. завалені та засипані. Засипано головний вхід у цей район «Рудін виїзд» («Запасний вихід садиба Рудніченка»). «Рудін виїзд» знаходився біля будинку Рудніченка здавна, вхід існував, не пізніше ніж з кінця ХІХ ст. Зараз від нього зберігся тільки хід, що піднімається вгору, від централки, наприкінці його початок фанерованої частини нахили. Ближче до виробок, стоять залишки стін-перегородок. Напевно його, перед тим як він обвалився, відмуровували. Приблизно в 1974-75 рр. цей вхід, мабуть, промило і пошуковець Ігор Пучков, виповзав через нього, зі «своїми людьми», на поверхню. Більше ніхто з «Пошуку» його відкритим не бачив. Це був короткий епізод, перед остаточною кальматацією (заповненням) його. У південній частині знаходиться ще один основний вхід, теж давно засипаний (наприкінці 1940-х, на початку 1950-х рр.). Це вертикальний шахтний ствол, що був створений наприкінці ХІХ ст. Під час Другої світової війни він ще існував. Виробки з'єднуються з 5 наскрізними водяними колодзями, 3 з яких знаходяться в північній частині району і розташовані, на хуторах, що, колись, тут були. Всі вони зараз не використовуються за прямим призначенням, в них скидається каналізація. 2 колодязі знаходяться у південній частині, у старій частині села. Західна криниця залита нечистотами, інша криниця, чиста, з водою. У південній частині району відомі два засипані колодязі. Загалом у цьому районі багато каналізаційних свердловин, вони є не тільки в бічних, другорядних виробках, а й по централці.

Цікавим є центральний хід району. Це довгий хід по головній відкатній виробці, для кількох каменоломень. Його розробка тривала з 1880-х рр. і до 1960 р., коли він був запасним виходом 6 шахт. На централці є ділянки, з колією від биндюжків, що добре збереглися. Центральний хід, та й більшість бічних виробок, досить низькі, задавлені, деформовані. На стінах багато тріщин, заколів, відшарування, невеликі обвали покрівлі. Обвалення і завали утворені плоскими плитами, що відшарувалися і впали, або брилами і камінням. У виробках багато низьких лазів закиданих бутом, так само закидано багато збіжок. Деякі ділянки виробок широкі, наприклад на централці на північ від «Рудіна виїзду» (ширина 6 м). На цьому місці, природно, сталися обвалення. Є такі ж широкі виробки і в інших місцях, переважно біля старих входів, сліди дорізок. У виробітках багато дрібного буту. Або плахи і косяки розпилувалися акуратно і економно або, протягом багатьох років, бажаючи розбирали бутові стінки і витягували з них дедалі більші шматки каменю, а скоріше і те й інше.

Найцікавішим елементом «Гідромету» є великі ями-шурфи в підшві виробок. Вони квадратного або прямокутного перерізу, розмірами 3 на 3-4 м, глибиною 4-4,5 м. Такі ж ями-шурфи відомі у суміжних ділянках «Балагану» і ще один, геологічний шурф 1959 р., на «Лаптії» (на «Гідрометі», таких великих шурфів відомо 3-4, і ще 1-2 на «Балагані»). Крім великих ям, знайдено 5-6 меншого розміру, по метру – два глибиною. Є і маленькі ями-шурфи, глибиною 0,6-0,7 м і шириною 0,5-0,8 м. Всі вони випиляні пилками в пильному вапняку. Вони схожі на розвідувальні шурфи. У великих шурфах на «Гідрометі» та «Балагані», у нижній частині, як і в геологорозвідувальному шурфі на «Лаптія», є невеликі розвідувальні виробки-розсічки, де випилювали блоки. Це сліди якихось розвідувальних робіт, але «документації» щодо них не виявлено. Можливо це роботи 1930-х рр., звіти за якими збереглися в Києві, може це самодіяльні розвідки, які проводяться керівництвом шахт чи управлінь, самотужки, тому й інформації щодо них немає. Зараз дно найглибших шурфів підтоплено водою глибиною до 0,5 м. З дна шурфу на «Балагані» ми брали питну воду ще в 1971 р. Але коли ці шурфи проходили, води в них, звичайно, не було. Робітники, що робили шурфу, знали, за інформацією про нижню частину водяних колодязів у цьому районі, що нижче підшви існуючих виробок, залягає потужний, не відпрацьований шар пильного

вапняку і прагнули туди дістатися. Чому перші старі каменярі не вирізали там камінь і чому це не зробили потім, переконавшись у цьому за допомогою шурфів, не зовсім зрозуміло, хоча таке відбувалося і в «освічені» 1970-ті – 80-ті рр? Пояснення цьому є просте. Деякі виробки району дорізалися по покрівлі, але великих виробок нижнього ярусу тут немає. Виробітки «Гідромету» не відрізняються від виробітків сусідніх районів ЗК-1,17 і тому детально не описуються.

Район каменоломень повністю не пройдено і не картовано. У виробках безліч забутованих та просто наглухо завалених бутом ділянок. Частина їх тупики, частина кільцеві виробки, що проглядається за планами. Можливо, ще існують забутовані з'єднання з районами ЗК-17 та ЗК-1, ЗК-16. Про жодні документи «Пошуку», щодо досліджень цих катакомб, невідомо. У привходовій частині «Гідромету», біля нахилу, збереглося багато маркувань М.Г. Древина («М»), відомого знавця катакомб, який почав цікавитися ними ще у 1920-ті рр. Найбільш стара, залишена експедицією «Пошук», дата у цьому районі «14.XI.1965 р.». Вона підписана О.І.Щербою, колишнім партизаном, на той час, начальником КСП «Пошук». Основні дослідження «Гідромету» проводилися «Пошуком» під час трьохдогового походу у листопаді 1966 р. Тоді роботи велися лише у південній частині району. З того часу у виробках збереглося багато написів учасників цього походу.

Як вище зазначалося, район давно відомий, відвідуваний і тривалий час експлуатований як шахта-каменоломня, а отже, давно картований. Район складається з багатьох різновікових каменоломень, у деяких з них, у певні проміжки часу, проводилися маркшейдерські та інші зйомки. Але, ділянок зі зйомкою небагато. Найстаріші з гірських написів датовані 1899-1900 рр. Одна із старих знімальних «точок» була зроблена червоною охрою, поверх неї намальований номер знімальної точки «34» вже графітом, мабуть у 1930-х рр. Основні знімальні роботи проводилися у 1948-49 рр. Картувалися довгі тупикові виробки, що йдуть у ПЗ напрямі. На стінах виробок тут збереглися номери знімальних «точок» у прямокутних рамках (вугіллям, графітом). На покрівлі видно накопичені крапки у колі. Багато знімальних точок знаходиться в районі старого, засипаного шахтного ствола. По централці «Гідромету» проходило кілька зйомок: цифри у прямокутних рамках; цифри з літерою «Т»; та літерами «ТБ». Все це виробничі

зйомки 1950-х рр., коли працювала шахта «Усатово б» і ці виробки вели в її запасному виході. Чи проводилися ці зйомки теодолітом чи бусоллю – невідомо. Збереглося кілька планів цього періоду. Це загальний план головних виробок цієї та навколишніх шахт, датований 1950 р., план центрального ходу від садиби Рудніченка, до якогось шахтного ствола біля посадки, датований 19.09. 1951 р. План зроблено маркшейдером М. Плуталовим. Ймовірно, і перший план теж його, оскільки обидва були передані у 1977 р. Плуталовим К. Проніну.

Наприкінці 1966 р., по централці «Гідромета», проводив бусольну зйомку «Пошук». Судячи з різних позначень, індекси «Е» та «Б», це було «рази 2-3». Знімався хід від «Балагану» до «6-ї шахти», велася зйомка деяких бічних виробок, а також магістральних, що виходять на інші централки. Індекс однієї з цих зйомок «Л-1», такий самий як централки «Балагана» (1967 р.). Номери пошукових знімальних «точок» робилися у трикутних рамках. Самих графічних документів з цих зйомок не збереглося, хоча можливо, в архіві УІЗТ, вони і є (у другій половині 1970-х рр., тодішній керівник «Пошуку» В. Люхін передав їх в ОПУ). На початку 1970-х рр. однолінійну крокомірну схему частини району зробив Павло Лавренко. У 1980-х-1990-х П. Лавренко проводив самостійні зйомки у центральній та східній частинах «Гідромету». Він зробив якісний план центральних ходів ділянок масштабу 1:1000, зйомки проводилися бусоллю, план формувався по перерахованих координатах. Ці матеріали збереглися і, з дозволу П.Лавренка, використовувалися для складання планів у 2009 р. (також до закінчення зйомки «Гідромету» у 2025 р.). Згодом деякі ділянки «Гідромету» П. Лавренко картував точніше і докладніше, в масштабі 1:500. Частина робіт проводилася за допомогою теодоліту, роботи проводилися для буріння каналізаційних свердловин. Восени 1969 р., коли «Пошук» почав комплексні роботи на «Балагані», знімальні роботи проводилися і в прилеглих виробках «Гідромету», зйомка велася з індексом «И». Подальші СЗ виробки «Гідромету» почали картографуватися на початку 2003 р., коли до них, з виробок «6-ї шахти», вийшов «Пошук». Тоді, і всі наступні зйомки, велися компасами і рулеткою за методикою, що застосовувалася на той час (робоча двійка). Інтенсивні роботи велися навесні 2004 р., у 2005 р. роботи на цій ділянці були припинені. Наступний етап картування та вивчення «Гідромету» відбувався взимку 2009 р., хоча роботи з боку «Балагану»

проводилися і раніше, наприклад, у січні 2006 р. (А. Красножон, О. Романов). Взагалі всі знімальні роботи після 2004 р. велися з південного боку, з району «Балагн». Надалі епізодичні роботи з картування тривали. Як основа використовувалися матеріали П. Лавренка, які коректувалися та доповнювались. У цих роботах брало участь багато людей, але це було не регулярно і безсистемно (у 2018 р. з обстеженням та картуванням районів ЗК-1 та ЗК-17).

Останній етап картування та вивчення «Гідромету» розпочався у другій половині 2024 р. Працювали з боку «Балагану», заходячи до катакомб через штольню. До кінця квітня 2025 р. картування виробок району ЗК-20 було закінчено. В результаті робіт було отримано інформативну схему виробок району ЗК-20 з безліччю приміток до неї, з додатком пояснювальної записки (облікової картки) та матеріалів фотофіксації (420 підписаних фотографій). Зведену схему ЗК-20 складено з використанням коригованих матеріалів П. Лавренка, матеріалів «Пошуку» та «Коїку». Зведення матеріалів та камеральну, чистову обробку польових матеріалів, в основному, проводив К. Пронін. Примітних геологічних об'єктів у виробках не виявлено, відзначено велику потужність пласту пильного вапняку – 6,0-6,5 м, обчислену по глибині шурфів – 3,5-4,5 м, по висоті виробок над ними бл. 2-х метрів.

У виробках проводилися мікрокліматичні спостереження, вимірювалася температура повітря та напрямок руху повітря. Виявилося, що як і в багатьох інших катакомбах, напрям руху повітря, завжди, і з різним інтервалом, змінюється на 180°, тобто відоме відбувається «печерне дихання» (це ще раз спростовує легенду про те, що після відхилення язичка полум'я свічки можна знайти вихід на поверхню). Експерименти проводились у різні роки, у кількох місцях на централках «Гідромету». Протягом 30 хвилин, полум'я свічки відхилялося, то у бік Нерубайського на СЗ, то Усатово, на ЮВ. Теж відбувалося на поєднанні з районом «Боссовета». Повітря йшло, то з централки «Гідромету» на «Боссовету», то у зворотному напрямку (2004-2005, 2025 рр.). Поблизу одного з колодязів, у північній частині району, тяга повітря змінювалася. То повітря йшло до колодязя, то від нього (визначалося по диму пластику, що горів). Тимчасовий інтервал реверсу змінювався від 5 до 10 хвилин (2018). Докладніше це описано в обліковій картці. Температура повітря у виробках ЗК-20 теж непостійна.

У північній частині району, на централці, у березні 2004 р. вона була 12,5°. У 2009 р. там же було 12°. На південь, на 17 планшеті, біля свердловини, 25.01.25 р., було 8° (на поверхні було 4°). Дим від запаленого пластику, метрів за 10 від свердловини, всупереч логіки, не йшов до свердловини, а розходився на всі боки по виробках, причому в одне з відгалужень він йшов досить інтенсивно. У лютому 2025 р. температура на централці та у відгалуженнях (середня частина району) була 9°. У бічних відгалуженнях 12°; 10°; 10,5°; 11°. Температура повітря у катакомбах не стабільна і не однакова у різних частинах. Цим пояснюється, те, що «бази» – місця, де зупиняються на відпочинок знавці катакомб, влаштовуються в певних місцях, а не будь-де. Вода понтичного водоносного горизонту зустрічається у виробках ЗК-20, лише у водяних колодязях та на дні глибоких розвідувальних шурфів. Рівень води знаходиться на 4 м нижче рівня підшови виробок, у північній частині, та на 5 м у південній частині.

У деяких місцях, на дні виробок, трапляються сліди капежа – лунки вибиті краплями води. Після 1950-х, велика частина виробок біля «Рудіна виїзду», затоплювалася поверхневими водами, що несли з собою масу змитої землі. Виробітки на цій ділянці сильно замулені (і у суміжних районах ЗК-1 та ЗК-40 теж). Судячи з відміток на стінках, рівень води піднімався більш ніж на 1 м, а деякі, розташовані нижче за виробки, затоплювалися до самої покрівлі. Під час відвідування цих виробок із середини 1950-х і до теперішнього часу із затопленням ніхто не стикався. Можливо, це сліди затоплення в інтервалі 1945-1953 рр. або сліди рідкісних епізодичних затоплень, типу середини 1980-х рр., яких під землею, ніхто не спостерігав. Зараз, на централці «Балаган» і «Гідромет» видно доріжки викладені з плоских каменів. На початку 2000-х їх не було. Отже в цьому інтервалі, виробки підтоплювалися на деяких ділянках на глибину 15-20 см.

Немає сумніву, що цей район, багатий своєю історією, але через його використання, так би мовити «перенасичення подіями», багато «попереднього» було знищено, стерто, засипано і напевно втрачено для майбутніх поколінь. Однак з невеликих крупинок, що вдалося зібрати, можна зробити висновки, що тут, як і скрізь кипіло «підземне життя», особливо в складні періоди історії нашої країни. Архівної інформації про історичні події, що відбувалися або були пов'язані з цим районом катакомб, не відомо. Вся історична інформація базується на

археологічних польових методах та отриманих цим шляхом, під час обстеження підземних виробок, матеріалах [2]. Традиційно ділимо всю історію цього району катакомб на 4 етапи: I – розробка каменоломень, від моменту їх виникнення та до припинення гірничих робіт; II – події пов'язані з періодом 1917 – 1939 рр.; III – події, що відбувалися під час Другої світової війни; IV- 1945 – 2025 рр.

Знахідок, що належать до періоду розробки каменю в цьому районі небагато. Повсюдно зустрічаються розбите скло від газових ламп, у верхній частині яких є різноманітні тавра виробників [5]. Зараз наша колекція стекол, знайдених у катакомбах, налічує 143 одиниці. В основному лампи з таврами вироблялися у дореволюційний період, знайдені цілі і биті пляшки з написами: «Брокеръ і Ко Москві», «Санцебахер», «А. Вольфшміт»; іржавий складаний ніж, невеликі медичні або парфумерні пляшечки. Великі пляшки використовувалися вже повторно, для перенесення під землю гасу, який заливався у газові лампи. З інструментів було знайдено: металеві клини та пластини, що використовувалися для відриву монолітних блоків від масиву, напилки для заточування пилок, ключ для розведення зубів на пилку, сокири, мірні палички, залізний клин. Цікава знахідка набору клинів та сталевих накладок до них, знайденими захованими в одному із вибоїв (2 масивні клини, 3 сталеві пластини). Цими інструментами відколювали від масиву великі блоки вапняку. Забивали кувалдою в тріщину клин, а коли вона ставала більшою, прибирали клин, вставляли накладки і поміж ними знову вбивали клин. Більш рідкісною знахідкою є пила, для розпилювання каменю, знайдено лише одну цілу пилу, хоча уламків пил знаходили безліч. До цікавих знахідок можна віднести, шматок газети 1914 р., (знайдено О. Васильєвою в 2019 р.). В іншій частині району знайшли уривки газети «Одесская Почта» зі статтею «Відомість руху холерних захворювань за 20 червня 1910 року». На головних відкатних ходах траплялися «кінські гудзики» – прикраса кінської упряжі, латунні гудзики (грибочок), дві монети, 20 коп 1903 р. і 2 коп 1912 р.

У дальній частині району, знайдено «шахтарську стоянку» – житлове приміщення з нарами, час відпрацювання цієї ділянки каменоломні. Знайдено малюнки з життя шахтарів: розпилювання блоків на штуки, куріння трубок або самокруток, вивезення каменю на поверхню. Паралельно з малюнками з життя шахтарів багато релігійних малюнків:

усілякі церкви з дзвіницями та без них, зображення священників, хрести з написом. Є малюнок – дерево зі змієм спокусником та Євою. Багато зображень пароплавів, поїздів, якихось механізмів, запряжених карет. Написи часу відпрацювання шахт, це в основному, прізвища (прізвиська) тих, хто працював у шахті, технічні написи штейгерів та іншого начальницького складу, якісь незрозумілі фрази... Детальний опис епіграфіки цього району – справа майбутнього, та й обсяг статті не дозволяє це зробити [3,4,11]. Тут ми наведемо лише попередню інформацію. В описі «Гідромета», кінця 1970-х, є згадка, що там знаходили малюнки – карикатури на Миколу II, малюнки солдатів, священників, робітників тощо. Застосовуючи попередню класифікацію епіграфіки, розділимо малюнки на кілька частин. 1. Епіграфіка, що пов'язана з гірничими роботами: а) до 1917; б) після 1917 і до закінчення гірничих робіт. 2. Інша епіграфіка: а) періоду до 1917; б) і до закінчення гірничих робіт у 1961 р.; 3. Епіграфічні пам'ятники часів війн 1917-1920 і 1941-1944 рр.; 4. Епіграфіка періоду після закінчення гірничих робіт. Малюнки виготовлені деревним вугіллям, більшість написів теж зроблено вугіллям, рідко червоною охрою. Написи зазвичай безграмотні, вказані прізвища та імена шахтарів, які тут працювали. Принаймні, нащадки знатимуть імена тих, хто створив ці підземні лабіринти. «Мати земля сипуча годувальниця всім світло тобі ображається і самі нічого не маємо...» – філософський напис зроблений вугіллям та червоною охрою. Трапляються і незрозумілі малюнки. Наприклад, козак (кавалерист?) б'ється з «азіатським» воїном (із косичкою); чорт з довгим носом курить трубку, поруч жінка; люди стріляють у величезного павука, або одна людина з безліччю рук, стріляє з пістолетів у павука (можливо це навіяно фантастикою Г. Уелса «Війна світів») [6].

Другий етап використання каменоломень: явних стоянок того періоду не було виявлено, знахідки, що відносяться до цього періоду, були знайдені тільки в південній частині району, біля засипаного шахтного ствола. На «стоянці» 1941 р., під шарами сіна та дрібного штибу, в осипі зруйнованої бутівки, було знайдено 3 патрони фірми «КАІНОКЪ» до гвинтівки Мосіна виготовлені у 1917 р. На підході до засипаного ствола було знайдено ще одну гільзу англійського виробництва 1917 р., G-17 до 3-х лінійної гвинтівки. На межі району «Гідромет» і ЗК-16, у засипці підлоги, було знайдено 24 гільзи та 7 набоїв фірми «КАІНОКЪ», випуску 1917 р. До цього етапу відносяться два

написи, дата «1918 р.» – подряпана і «1921 р Морські люди» – вугіллям (вони знаходяться в далеких від входів глухих кутах). Мабуть у цих катакомбах, після 1918 р., короткий час перебували озброєні люди. Не виключено, що набої були принесені сюди набагато пізніше.

У часи Другої світової війни каменоломні використовувалися повсюдно і «Гідромет» не виняток. У ці каменоломні в 1941 р. існували входи (в діючі шахти), в них, як і в інших подібних катакомбах, влаштовувалися бомбосховища, «стоянки» людей, що ховалися під землею з різних причин. «Стоянка» на околицях «Рудіна виїзду» (або між ним і стволом на пр.27/81), біля нахилу, як зручнішого входу. Ця ділянка виробок згодом була найбільш змінена – сильно замулена, завалена, перебудована в повоєнні роки, оскільки виробки експлуатувалися і найбільш інтенсивно відвідувалися. У ствола, житлових приміщень, було менше, але вони краще збереглися, оскільки ця ділянка катакомб не зазнавала таких змін у 1950-х р., а до другої половини 1960-х, взагалі «випала з обігу». Другий «притулок» знаходився в районі засипаного шахтного ствола пр.27/81. Він будувався нашвидкуруч, можливо, силами місцевих жителів. Кам'яні нари складені з грубого каміння і присипані дрібним бутом для вирівнювання поверхні, на деяких нарах збереглася солома. Практично немає перестінок, між житловими приміщеннями, що притаманно іншим бомбосховищам, які будувалися під землею цілеспрямовано і заздалегідь [10]. У «прикордонних» виробках між ЗК-16 та ЗК-20 знайдено кілька написів «кухня» з вказівною стрілкою. Можливо, це сліди бомбосховища 1941 р. Отже, найбільший комплекс стоянок знаходиться у південній частині району біля засипаного зараз шахтного ствола на пр.27/81, на стику з районом «Балаган». Люди тут перебували у 1941 р., та у 1944 р. Усі житлові приміщення концентруються недалеко від шахтного ствола. Видно місця утримання дрібної худоби та птиці. Характер знахідок каже, що на території «притулку» перебували не лише місцеві жителі, а й міські. У житлових кімнатах було знайдено битий порцеляновий посуд (на одному уламку тарілки було тавро «Made in Soviet Union»). Недалеко від шахтного ствола, на одній із лежанок було знайдено значок «Відмінник РККА». У сусідній кімнаті на підлозі було знайдено близько 40 шт. великих гудзиків до морської форми (тут була «морська швачка»?). Тут знайшли ложку для морозива, з гравіюванням ресторану «ФАНКОНІ». Раніше на цих стоянках були знайдені окуляри з круглим склом. Основні знахідки

це металеві кружки і миски, ложки і вилки, столовий ніж, розбитий фаянсовий посуд – тарілки (4 шт.), кружки, іноді розписані, биті пляшки (наприклад, з написом «Кав. Мін. води Кисловодськ») і банки, ножиці, залишки дорослого та дитячого взуття, вила, лопата, кліщі, гайковий ключ, шматки мідного дроту, масивний залізний гачок, цвяхи, великі залізні штирі (вбивати в стінку, прив'язувати худобу?), пачка від махорки «Махорка курильна». Повсюдно знаходяться залишки від газових ламп та примусів. Найцікавішою знахідкою є зламаний мідний казанок, старовинний, солдатський, який десь довго зберігався і потім був принесений до катакомб. Звичайно ж, у всіх приміщеннях було знайдено безліч довоєнних монет (понад 40 монет), гудзиків... Практично у всіх житлових приміщеннях є смітники, що каже про тривале перебування людей під землею.

З «військових знахідок» в районі цього притулку, можна відзначити 13 патронів до гвинтівки Мосіна і безліч гільз, гільзи до револьвера Наган (4 шт.), 6 патронів та гільз до пістолета ТТ, мішечок з дрібною картечкою, зробленої зі сталевого дроту. Тут же було знайдено 15 гвинтівкових патронів до гвинтівки Мосіна та 2 патрони румунського виробництва та 2 гудзики від німецької військової форми, але це вже, скоріше, сліди 1944 р. За інформацією В. Головченка, у південній частині «Гідромету», на стику з «Балаганом», у 1968 р., було знайдено 2 російських голчастих багнетів, 15 російських гвинтівкових патронів, багато таких же гільз; 2 спалені комсомольські квитки (точка 11 Г) (по знахідках 1966-68 рр. інформації немає). У записах кінця 1970-х вказано, що у 1941-44 рр., у катакомбах ховалися місцеві жителі. Усі знайдені «стоянки», а це приблизно 10-15 кімнат, були на той час оброблені. За нашими підрахунками, судячи з кількості житлових приміщень та спальних місць, у цих місцях переховувалося у різні періоди до 40 осіб, це були мирні жителі навколишніх місць, але не виключено, що паралельно з ними під землею були їхні родичі, дезертири 1941р. Судячи з написів і дат у цьому «притулку», люди ховалися не лише у 1941 р., а й навесні 1944 р. На стінах збереглися дати та написи того часу: «1944 р 10 ап Тут переживши терор німця»; «Німеччина капут війна 1944 10/... Тут переживали терор німця»; «Павленко... Герман... капи...». Все це приблизно в одному місці. До знахідок можна віднести шматочок газети з латинськими літерами, що погано зберігся, денце розбитої пляшки з латинськими літерами

і боєприпаси для гвинтівок. До літа 1944 р. відносяться маркування В. Чистякова «Ч», на одному з магістральних ходів, у районі стоянок (В. Чистяков, після звільнення Одеси проводив із групою, обстеження катакомб, за завданням радянських служб).

З північного боку ствола, знаходиться одиночна «стоянка», можливо дезертирська. На ній було знайдено 6 гудзиків, 2 довоєнні монети, мідний дріт. На підходах до табору, чи краще сказати, остронь стовбура та основного табору, знаходяться ще дві одиночні житлові кімнати. Вони розташовані біля іншого, старого шахтного ствола. Тут були знайдені уламки гільз, 3 монети. Друга невелика група «стоянок» знаходиться біля штольневих входів зі схилів балки, в західній частині району, на стику з районом ЗК-40. Це комплекс «стоянок», що складається із 5 житлових приміщень. Судячи з знахідок, це були мирні жителі, які переховувалися у привходовій частині району в 1941 р. Біля стоянок знаходиться водяна криниця, мешканці могли потрапити до району, спустившись нею. Оскільки в житлових приміщеннях не видно місця для худоби, це підтверджує версію про утруднений спуск під землю. На цих стоянках знайдено 3 патрони від 3-х лінійної гвинтівки, кілька таких же гільз; гільза від пістолета ТТ та 7 радянських довоєнних монет. В інших приміщеннях знайдені гільзи та патрони до пістолета ТТ (6шт), уламки гільз до гвинтівки Мосіна, гільза до гвинтівки Маузера чеського виробництва 1938 р., биті пляшки, металевий дріт, побутове сміття. Судячи з кількості кімнат та місць, де прибували люди, їх було 10-15 осіб і стоянки відносяться до літа-осені 1941 р. У північній частині району є невеликі комплекси «стоянок» або одиночні житлові приміщення. «Стоянки» розташовуються неподалік від наскрізних водяних колодязів, що служили входами катакомб. Той, хто там жив, не хотів, щоби про його присутність знали. Всі кімнати розкидані на великих відстанях, і дуже ретельно замасковані, вони були розраховані на них 2-5 осіб. У більшості випадків там знаходили залишки армійського спорядження та амуніції, підсумки з патронами, гільзи та патрони до гвинтівки Мосіна, окремі кулі, пляшки від спиртного та води, артилерійський порох, армійські гудзики, залізні пряжки від ременів. На одиночній стоянці біля колодязя, розташованого поруч із централкою, в 1974 р. В. Пучков знайшов шиту морську кокарду. Це вказує на те, що у них перебували озброєні люди, швидше за все дезертири [1,8,10,11]. Підтвердженням цього є напис біля колодязя «Увага Не хочу воювати

за Сталіна і за його жидів... тут з 1941 року VIII...». Найбільший комплекс цих стоянок складається із 4-х житлових кімнат. Судячи з знахідок, тут ховалися жителі хуторів та дезертири.

На одній поодинокій «стоянці», у північній частині району на стику із ЗК-17, знайдено 8 різних пляшок, у тому числі від довоєнного коньяку. Стоянка відгороджена від виробок стінкою з вузьким проходом. Це дезертирська «стоянка», пізніше, на цій стоянці Ф. Миколаєвим були знайдені шкіряні гвинтівкові підсумки з 6 обіймами патронів, що спеклися.

Після 1945 р., у цьому районі, знову відновилися видобуткові роботи, але у незначних масштабах. Потім роботи пересунулися на північ – шахта «Усатове 6» і в цьому районі використовувалася тільки «централка», як запасний хід із цієї працюючої шахти. Після 1961 р. ці виробки стали повністю «катакомбами», за визначенням спелеостолога Ю.Долотова – об’єктом вивчення спелеостології. Щоправда зараз, у 2025 р., тут знову розпочалися гірничі роботи. Цього разу кріпильні, бо настав етап активного руйнування цих виробок, що супроводжується провалами на поверхні. На цей момент це вся мізерна інформація з району «Гідромет». Вона ні є кінцевою, оскільки, більш детальна інформація (описи, списки знахідок, фотофіксація, схеми із зазначенням місць знахідок тощо) знаходиться в обліковій картці по ЗК-20.

Література:

1. Баранецкий М., Васильева В., Пронин В., Пронин К. «В каменоломнях Рожнатовки» Одесса. 2021, С.101.

2. Добролюбский А.О., Пронин К.К. Баранецкий М.Г. Подземная археология Одессы. Подземные пространства Одессы и Одесской области. Сборник материалов III-й научно-практической конференции. Одесса 2021, с.5-10.

3. Красножён А. Подземная эпиграфика Одессы // Юг. Одесса, 2008. 24 января.

4. Красножён А. Эпиграфика одесских катакомб // Південний захід. Одесика. 2011. Вип.12. С.174-181.

5. Николаев Ф.И. Керосиновые лампы в катакомбах Одессы // Сборник материалов 2-й научно-практической конференции. Одесса. 2019, С.152-159.

6. Пронин К.К. Обухов А.В. В катакомбах 56 школы. Спелеология и спелестология // Сборник материалов III международной научной заочной конференции. Набережные Челны, 2012, С.162-166.

7. Пронин К.К. Боссовет – один из лабиринтов Нерубайских катакомб. Материалы VIII международной научной заочной конференции. Набережные Челны. 2017. С.325-331.

8. Пронін К., Пронін В., Васільєва О. Нові сторінки історії катакомб села Нерубайського. Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2023. Вип. 20. С.36-48.

9. Пронін К., Пронін В., Васільєва А. Легендарний «Абрикосовий колодязь» (Усатівські катакомби) розкриває свої таємниці // Південний захід. Одесика. 2024. Вип. 35, С.76-95.

10. Пронін К., Пронін В., Васільєва А. Усатовські катакомби «Лошадкін виїзд» (ЗК-17); деталі дослідження // Південний захід Одесика. 2024. Вип. 36. С.108-136.

11. Пронін К., Мищенко Є. Катакомби «Лаптія» (ЗК-4) // Південний захід. Одесика. 2025. Вип. 37. С. 63-90.

12. Пронін К. Дослідження масиву Усатово-Нерубайських катакомб. Підземні простори Одеси та Одеської області. Збірник матеріалів IV-ї науково-практичної конференції. Одеса 2025. С.15-21.

13. Юдин В., Пронин К.Одесские катакомбы. Одесса: Маяк 1985. С.125-127.

14. Юдин В. В катакомбах Одессы. Одесса: Атлант ВОИ СОИУ. 2008, С.253.

«Одеські старожитності»

Андрій Карпеченков, історик

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРЬОХ-П'ЯТИ ПОВЕРХОВИХ КУТОВИХ БУДІВЕЛЬ «СТАРОЇ» (XIX – поч. XX ст.) АРХІТЕКТУРИ ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ ОДЕСИ, ВНЕСЕНОГО ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ UNESCO: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Дана публікація продовжує тематику комплексного архітектурного дослідження «старої» забудови центру м. Одеса, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO, розкриття якого представлено у попередніх випусках №№35-38 альманаху «Південний Захід. Одесика». Дослідження та публікація його результатів відбуваються в умовах військового стану в нашій країні в цілому, наслідком чого є певні негативні явища у соціально-економічній та культурній площинах (істотне зменшення уваги до збереження архітектурної спадщини через певний відтік населення, фінансові труднощі для проведення необхідних заходів з підтримки належного технічного стану історичних будівель тощо), проте перш за все – систематичні масовані збройні атаки на Одеський регіон, що вже призвело до численних пошкоджень та руйнувань об'єктів забудови, аж до їх повного знищення, зокрема, в центральній частині міста, яку оголошено зоною охорони з боку UNESCO. У попередніх публікаціях надано загальні положення теоретичного, методичного та практичного характеру стосовно напрямків дослідження і його попередніх результатів за різними напрямками, зокрема: особливості планування центральної частини м. Одеса, загальні закономірності характеристик земельних ділянок, основні тенденції у підходах до об'ємно-планувальних та конструктивних рішень об'єктів (співвідношення поверховості будівель, конфігурації плям забудови і технічних рішень фасадів), питання хронології тощо.

Невід'ємною складовою дослідження є у тому числі застосування сучасної методики обстеження будівельних об'єктів (зокрема,

ДСТУ 9273:2024 «Настанова щодо обстеження будівель і споруд для визначення та оцінювання їхнього технічного стану»; СОУ ЖКГ 75.11-35077234.0015: 2009 «Правила визначення фізичного зносу житлових будинків»; «Методика проведення обстеження та оформлення його результатів» затверджена наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 06.08.2022 № 144 тощо), відповідних чинних норм України у сфері будівництва. У повному обсязі дослідження щодо всебічного та контекстуального розкриття феномену історичної забудови «старої» Одеси – архітектурного, естетичного, техніко-технологічного, соціально-культурного, соціально-економічного, хронологічного та навіть міжрегіонального-порівняльного (до постановки питання на перспективу дослідження) – за наміченим планом може бути реалізовано організаційно, практично та технічно лише в рамках монографічного видання. У №38 альманасі, на основі методичного підходу застосування поняття «вертикальна вісь архітектурно-візуального акценту», надано загальні тенденції архітектурних рішень декількох типів «кутових» об'єктів будівництва (збудова перехресть): 1) двох-п'яти поверхових будівель нечисленної категорії «закруглених»; 2) одно-двох поверхових будівель основних категорій забудови – «прямокутних» та «з усіченим кутом». Нижче надається загальний підхід до характеристики трьох-п'яти поверхових будівель зазначених основних категорій, зображення яких наведено у фото-додатку у кінці основного тексту. Аналогічно з попередньою публікацією (№38), зображення скомпоновано умовно у порядку за принципом зростання ускладнення рішень «вертикальних осей архітектурно-візуального акценту»), враховуючи критерії щодо рівневості, які зазначені нижче. Вказані зображення об'єктів надаються без систематизації за локацією (адресами), хронологічною прив'язкою, атрибуцією архітектора, та без зазначення загальних статистичних співвідношень, оскільки такий формат потребує загального багаточинного аналізу та опису в рамках монографічного видання.

Аналіз даних типів об'єктів забудови (зокрема, їх «вертикальних осей архітектурно-візуального акценту»), з врахуванням попередніх спостережень та висновків, надає можливість всебічного узагальнення по «кутовій» забудові перехресть та відкриває

перспективу реалізації однієї з кінцевих цілей дослідження, що триває – складання «формул фасадів» (як кутових, так й кварталних, по яких реалізуються переважно ті самі об’ємно-конструктивні концепції) для об’єктів «старої» архітектури м. Одеса (включаючи історико-заповідну частину) з виявленням, через проведення комплексної математичної обробки отриманого масового матеріалу, основних архітектурно-конструктивних та декоративних характеристик елементів, а також їх стійких типів поєднання – як найбільш масових, так й рідкісних/унікальних (для визначення певних закономірностей).

Попередньо можливо навести загальні позиції (спостереження) по отриманих результатах.

1. визначальними складовими кожного об’єкту є:

а) основна частина – надземні поверхи;

б) підземна частина – приміщення підвальні (Пд)¹, цокольні (Ц) або змішані (Ц/Пд); тут і далі дані аббревіатури надаються як можливе умовне позначення цих елементів при відповідній математичній обробці масових даних;

в) об’єм/приміщення над основною частиною – горище (Г) з високими зовнішніми стінами по осям головних фасадів або мансарда (М);

г) завершення основної частини – просте (без архітектурних конструкцій), парапет (П), фронтон (Ф), балюстрада (Блс), сферичний об’єм (у вигляді призми – Прз, башти – Бшт, куполу – Кпл) або різні варіанти поєднання цих елементів (П-П-П, П-Ф-П, П-Прз-П, Ф-Бшт-Ф тощо).

¹ відповідно до чинних норм ДБН В.2.2-15:2019 «Житлові будинки. Основні положення» (із зміною): *поверх мансардний (мансарда)* – поверх у горищному просторі, фасад якого повністю або частково утворений поверхнею (поверхнями) похилої чи ламаної покрівлі; *поверх підвальний* – поверх з позначкою підлоги приміщень нижче планувальної позначки землі більш ніж на половину висоти приміщення; *поверх цокольний* – поверх з позначкою підлоги приміщень нижче планувальної позначки землі на висоту не більше половини висоти приміщень; *балкон* – виступаюча з площини стіни фасаду обгороджена площадка; *лоджія* – приміщення, вбудоване в будинок або прибудоване до нього, що має стіни з трьох боків (або з двох – при кутовому розташуванні) на всю висоту поверху і огорожу з відкритою боку, може виконуватися з покриттям і склінням, має обмежену глибину, взаємопов’язану з освітленням приміщення, до якого вона примикає; *еркер* – засклена виступна з площини фасаду частина приміщення, яка дозволяє збільшити внутрішній простір житла, а також поліпшити його освітленість та інсоляцію.

2. Експлуатація «кутових» фасадів основних частин трьох-поверхових будівель здійснюється переважно з використанням таких елементів:

- а) балкон (Б), вікно (В), двері (Д), еркер (Е);
- б) за архітектурно-конструктивною складністю вертикальні схеми експлуатації «кутових» фасадів основних частин трьох-поверхових будівель можливо віднести до таких категорій:
 - безбалконні (В-В-В та Д-В-В);
 - балконні (В-Б-Б та Д-Б-Б);
 - змішані (В-Е-Б та Д-Е-Б);
 - еркерні (В-Е-Е та Д-Е-Е);
- в) нечисленними є приклади відсутності будь-якого прорізу на рівні першого поверху, а також наявності таких частин фасаду, які можливо умовно охарактеризувати як «балкон-лоджія» (Б/Л) та «балкон-еркер» (Б/Е).

3. Такі ж самі принципи архітектурно-конструктивних рішень спостерігаються на «кутових» фасадах 4-5 поверхових будівель категорії «з усіченим кутом».

4. Враховуючи зазначене, формально «простий» трьох-поверховий будинок, може насправді виявитися п'ятирівневим об'єктом із складними архітектурно-конструктивними рішеннями фасадів та рівні даху. Окремо слід зазначити наявність нечисленної групи об'єктів, в яких однозначно спостерігається надбудова верхнього поверху ще у часи «старої» Одеси.

5. За попередніми розрахунками, найбільш поширеним типом об'єктів «кутової» забудови, незалежно від поверховості, є будинки без приміщень у підземному рівні та з просто завершенням верху основної частини.

6. Усі зазначені «алгоритми» архітектурно-конструктивних рішень спостерігаються на значно більшій кількості об'єктів квартальної забудови, незалежно від їх поверховості, при цьому масовим додатковим елементом «вертикальних осей архітектурно-візуального акценту» є ворота (проїзди до внутрішньо-дворового простору) різноманітної конфігурації.

Категорія КУТОВІ ПРЯМОКУТІНІ, 3-х поверхові

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

10.

11.

12.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

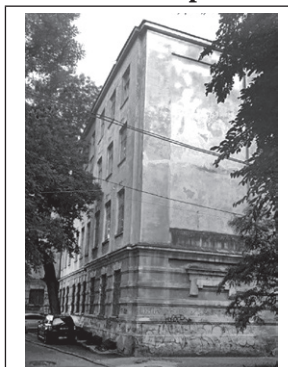

23.

24.

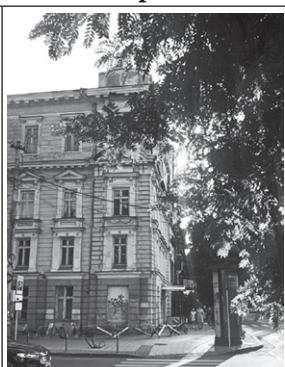
Категорія КУТОВІ ПРЯМОКУТІНІ, 4 – 5 поверхові

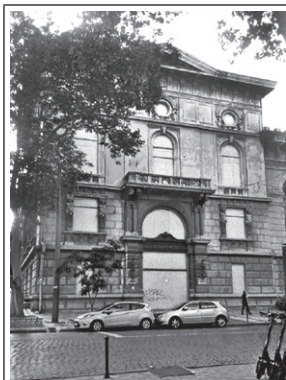
25.

26.

27.

28.

29.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

Категорія КУТОВІ ЗІ СКОШЕНИМ кутом, 3-х поверхові

		
37.	38.	39.
		
40.	41.	42.
		
43.	44.	45.

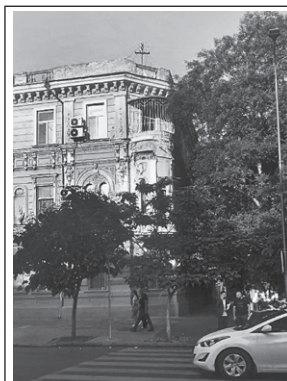
46.

47.

48.

49.

50.

51.

52.

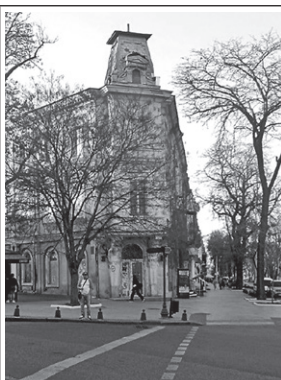
53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

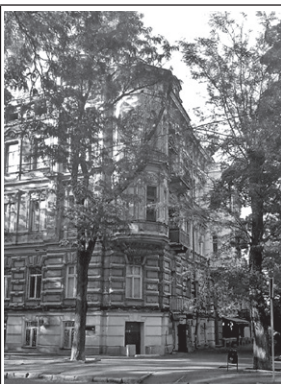
60.

61.

62.

63.

Ярослав Марушак,
кандидат юридичних наук,
ст. викладач кафедри Філософії та україністики
Національний Університет «Одеська Морська Академія»

ОДЕСЬКИЙ ПРОЄКТ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ УПРАВЛІННЯ

Метою дослідження є виявлення чинників, що зумовили нетиповий для Російської імперії характер розвитку Одеси наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., з’ясування ролі іноземних діячів, передусім французьких аристократів-емігрантів і членів масонського Ордену, у формуванні ідеологічних, адміністративних та економічних засад міста. На сучасному етапі питання, що стосується розбудови міста Одеси, є одним із найбільш ідеологізованих та політизованих в українському суспільстві. Мультинаціональний та мультикультурний характер Одеси вирізняє її серед інших міст України, водночас утверджуючи її як один із важливих елементів бренду держави на міжнародній арені.

Постає необхідність осмислення низки ключових питань: які чинники сприяли перетворенню Одеси на одне з найвідоміших міст Європи? Хто стояв біля витоків її розвитку? Які засадничі ідеї та практики заклали основу для формування унікального соціокультурного феномену на узбережжі Чорного моря? Виникає необхідність розглянути питання, створення Одеси в історичному контексті та проаналізувати події які тоді відбувались. Особливу увагу варто приділити саме історичному контексту та обставинам в яких опинялись тогочасні «історичні діячі». Для прикладу, можна навести Дюка Де Рішельє, який вимушений був поїхати зі своєї історичної батьківщини Франції з причин революції. Ось як ці події та негативні наслідки для аристократії описує французький історик, фахівець із соціальної історії Франції XVIII ст. та Французької революції, Жан Нікола. «Під час Французької революції замок Рішельє (Châteaude Richelieu), збудований у XVII столітті кардиналом Арманом Еммануель дю Плессі, був конфіскований як національна власність. У 1792 р., після того як герцог Арман Еммануельдю Плессі де Рішельє був визнаний емігрантом, його маєток було секвестровано революційною владою. Інтер’єри замку були розпродані, а численні твори мистецтва передані до музеїв, зокрема

до Лувру. У 1805 р. замок було продано приватному підприємцю Жозефу Александру Бутрону, який розпочав його демонтаж для продажу будівельних матеріалів. Цей процес тривав кілька десятиліть, і замок був практично повністю знищений. Ця доля спіткала багато аристократичних маєтків того часу, які були конфісковані та розпродані під час революції»[19].

З цього можна зробити висновок, що аристократи «роялісти» (що підтримували монархічний устрій Франції), були вимушені шукати кращої долі в інших країнах або повинні були зрадити своїм принципам, що на той час майже прирівнювалось до самогубства. Відповідно до цього виникає необхідність згадати імперію Олександра I, ось як цей період охарактеризував Річард Вортман — американський історик, фахівець з історії Російської імперії, особливо імператорської ідеології, символіки влади та політичної культури Романових. Імператор Олександр I (1777–1825) був глибоко занурений у французьку культуру, що відображалось в його особистих звичках і державній політиці. Він вільно володів французькою мовою, яка в той час була основною мовою спілкування російської аристократії. Це було наслідком тривалого впливу Франції на культури різних країн Європи, що. Французька мова стала мовою освіти, літератури та повсякденного спілкування вищих верств суспільства [25]. Можна зробити припущення, що при таких уподобаннях Олександра I, французькі аристократи могли сподіватися на прихильне ставлення імператора, а отже й сподіватися на високі посади та оклади...

На місці сучасної Одеси у XV-XVIII століттях існувало османсько-татарське прикордонне поселення (місто) Хаджибей, яке в джерелах згадується як портово-торгівельний пункт між Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Це поселення мало вигідне стратегічне розташування, що забезпечувало контроль над південними торговими маршрутами і стало об'єктом геополітичної конкуренції великих держав [2]. Під час російсько-турецької війни, що тривала з 1787 по 1791 рр., Хаджибей було захоплено російськими військами під командуванням Хосе де Рібаса. Після укладення Ясського мирного договору 1791 р. ця територія остаточно перейшла до Російської імперії. Керівництво тогочасної імперії, прагнучі розширити імперські кордони на Півдні, ухвалило рішення про заснування на місці колишньої фортеці нового порту. Це рішення стало частиною

великого проекту колонізації цих земель та створення на їх території «нової Греції», що повинно було символізувати цивілізаційний проєкт імперії до Чорного моря [12, с.45-47].

Проєкт забудови Одеси передбачав регулярне планування вулиць, адміністративну організацію і розвиток інфраструктури. Одеса швидко стала ключовим елементом урбанізаційного плану, що базувався на залученні іноземних поселенців, розвитку морської торгівлі та впровадженні нових економічних моделей [5, с.125]. Першим фактичним керівником міста став іспанський адмірал на російській службі Хосе де Рібас (масон, про що пізніше). Його управлінська політика сприяла формуванню мультикультурного середовища: в Одесі селилися греки, вірмени, євреї, італійці та інші народи. Таким чином, з перших років свого існування місто демонструвало відкритість до етнічного та релігійного різноманіття, що згодом стало одним із визначальних елементів його ідентичності [15, с. 47].

Новий етап в історії Одеси розпочався у 1803 р. з призначенням герцога Армана Еммануеля дю Плессі де Рішельє на посаду градоначальника. Рішельє, представник французької аристократії та колишній емігрант, запровадив у місті принципи модерного європейського адміністрування. За його управління Одеса набула рис впорядкованого адміністративного центру: було створено систему муніципального управління, міську поліцію, покращено водопостачання, побудовано театр, модернізовано портову інфраструктуру та організовано ефективну митну службу [8].

У період правління Рішельє в місті розгорнулися масштабні проєкти інституціонального розвитку. Створювалися нові навчальні заклади, лікарні, впроваджувалися принципи регулярного інспектування торгівлі та інвентаризації міського майна. Рішельє не лише керував містом згідно з імперськими інструкціями, але й адаптував адміністративну модель до європейських стандартів, базованих на досвіді французького державного управління. Це дозволило Одесі стати зразком імперського модерну на південних теренах Російської імперії [3].

Сформована під його керівництвом інфраструктура стала підґрунтям для подальшого перетворення Одеси на центр чорноморської торгівлі, культури і дипломатії. Таким чином, від Хаджибея до Рішельє Одеса пройшла шлях від форпосту імперій до унікального європейського міста з мультикультурною соціальною тканиною та

елементами французького урбаністичного впливу. Особливо важливо відмітити те, що Рішельє діяв не за наказом Олександра І, якого мало хвилювала доля цих територій. Більше того, він віддав управління Одесою під владу Еммануїла Йосиповича (так звертались до Рішельє), що було зовсім не характерно для імперської бюрократичної машини та було виключенням з тогочасних правил управління. Причиною цього послуговала репутація Дюка де Рішельє – скромний, порядний, чесний та інтелектуально обдарований, що отримав теоретичний та практичний досвід удосконалення та розвитку тогочасних міст в провідних країнах Європи [4, с.188].

Особливу увагу варто приділити подальшій ролі Дюка де Рішельє в історії його батьківщині Франції. Після повернення до Франції у 1814 р. герцог де Рішельє став компромісною фігурою між монархією та новими політичними реаліями [18, с.117]. Його перше прем'єрство (1815-1818) відзначалось спробами примирити країну після поразки Наполеона, зберегти Конституційну хартію та протистояти ультра-роялістам. Завдяки дипломатичним зв'язкам він домогся виведення окупаційних військ і повернення Франції в європейську політику на правах рівної держави. Після загострення політичної кризи в 1820 р. Рішельє ще раз очолив уряд, намагаючись втримати баланс між порядком і свободою. Однак тиск ультра-роялістів і нерішучість короля призвели до його відставки в 1821 р. [24, с.220]. Кар'єрне зростання Дюка стало наслідком не лише політичних обставин чи можливих масонських зав'язків, а передусім його ефективної діяльності в Одесі... Саме тут він продемонстрував здатність перетворити провінційне місто на модерний європейський центр. Його реформи й управлінський стиль привернули увагу європейських держав, зробивши Одесу прикладом успішної тогочасної модернізації. Не виключено, що саме одеський період став важливим чинником у формуванні авторитету де Рішельє у європейському політичному середовищі. Як зазначив І. Сковичас, Рішельє уособлював технократичну модель консерватизму, орієнтовану на стабільність, обережність і дипломатичне примирення, що стало визначальним у перехідний період між революцією та реставрацією [7, с.96].

Доволі цікавий факт з листування Дюка де Рішельє зазначив В. Савченко: – У своїх мемуарах де Рішельє напише: «...Одеса та Новоросія зробили такі успіхи в найкоротший термін, як жодна держава

світу». В. Савченко акцентує увагу на слово, яке використав Дюк у листі «держава» – «Держава? Чи не планував де Рішельє створити не лише ідеальне місто Одесу, а й ідеальну державу «під нього»? Це залишається таємницею, однак неочікуваний прогрес Одеси, незважаючи на епідемії та війни, досі нерозгаданий феномен» [6, с. 156].

Ключовою фігурою у становленні Одеси став граф Олександр Ланжерон (Alexandre-Louis Andrault de Langeron). Після від'їзду герцога де Рішельє, управління містом перейшло до ще одного вихідця з французької аристократії – графа Олександра Федоровича Ланжерона. Як і його попередник, він був емігрантом, що втік з Франції після революції, та мав досвід військової служби у французькій армії й адміністративних справах. За його правління Одеса продовжила впровадження модерних підходів до міського управління, скоріш за все спланованих Рішельє та Ланжероном сумісно, адже вони були друзями та масонами одної організації (ложі) [6, с.162]. Головним досягненням Ланжерона стало завершення інституціоналізації міських служб, зокрема впровадження сталого бюджету міста, розвитку міської інфраструктури (каналізація міста, електрифікація вуличного освітлення), а також активного розширення портової інфраструктури. Саме за його каденції Одеса утвердилась в статусі провідного експортного центру хліба в Чорноморському регіоні [10, с. 149].

Ланжерон реалізував в життя заплановане ще Рішельє Порто – Франко, що значно поліпшило економічну ситуацію в місті. Згідно з даними Патрісії Герліхі, за Ланжерона населення міста виросло вдвічі, а товарообіг порт перевищив решту міст імперії крім С.-Петербурга [15, с.84]. Ланжерон сприяв культурному розвитку Одеси – було відкрито нові театральні зали, продовжувались засновуватися нові наукові товариства та був створений Рішельєвський ліцей, який став центром гуманітарної освіти в Причорноморському регіоні [1, с. 33]. У цьому контексті правління Ланжерона постає не лише як наступний етап в урбаністичному становленні Одеси, а й як продовження та поглиблення європейської парадигми міського розвитку, закладеної ще за Рішельє.

Одесу початку XIX ст. можна з впевненістю назвати не просто стратегічним портовим центром, а й експериментальним майданчиком для імплементації модерних принципів європейського устрою, перенесених на причорноморські землі завдяки діяльності французьких емігрантів, вихованців доби просвітництва й свідків

драматичних процесів Великої французької революції. Обидва ці діячі чудово усвідомлювали, що реформи, започатковані Наполеоном – зокрема впровадження приватної власності, створення системи світської освіти, уніфікація адміністративного управління – мають об'єктивну цінність і є невідворотною частиною прогресу європейських суспільств. Але водночас, як свідки катастрофічних наслідків Великої французької революції – терору, хаосу, соціального руйнування – вони стояли на позиціях поступових змін, уникнення радикального зламу. Рішельє визнавав корисність наполеонівських реформ, але відкидав їхню диктаторську форму реалізації, називаючи Наполеона у своїх листах: «генієм зла» [20, с.177].

Ланжерон спочатку підтримував революцію, але після розчарування в її кривавих наслідках, змінив свої погляди [9]. Його подальша кар'єра в Одесі демонструвала прагнення поєднати французький реформістський досвід із обережною реальністю, впроваджуючи ліберальні елементи у міське управління, без загрози політичної деєстабілізації. Саме досвід, безпосередньо пов'язаний із потрясіннями революції, який Рішельє та Ланжерон пережили особисто й якого вони прагнули не допустити в майбутньому, у поєднанні з їхньою європейською освітою та подальшою службою в Одесі, зробив їх реформаторами нового типу. Вони поєднували обережність, із поступовим баченням модернізації, уникаючи політичних крайнощів. Для них Одеса стала не просто містом, а простором втілення виважених ідей – місцем, де революційний досвід Франції, раціональні підходи просвітництва, ідеї масонства та реформаторські практики реалізовувались в царині управління, економіки та урбаністики. Особливу увагу варто приділити членству Ланжерона і Рішельє в масонському Ордені. Рішельє у 1786 р. стає членом паризької масонської ложі «Олімпійське товариство», його масонським вчителем стає його друг Ланжерон, який був прийнятий в цю ж саму ложу в 1782 р. [6, с. 153-154]. Отже виникає необхідність зупинитися на темі, що таке масонство та його основні принципи.

Масонство (вільне мулярство) є однією з найстаріших і найвпливовіших світських братських організацій, що виникла у Європі наприкінці XVII – на початку XVIII ст., як синтез ремісничих цехових традицій та ідей Просвітництва [17, с. 24-25]. Організаційна структура масонства побудована на основі символічних ритуалів, етичних

кодексів, системи ступенів посвяти, які мають на меті моральне вдосконалення особистості, гармонізацію суспільних відносин [23, с. 48]. Необхідно зупинитись на основних принципах масонства: свобода совісті та віротерпимість – члени братства визнають право кожного на особисті релігійні та філософські переконання, за умови дотримання загальнолюдських моральних норм [14, с. 102]; моральне самовдосконалення – шляхом символічної «праці над каменем», що означає роботу над власним характером, масон прагне досягти внутрішньої гармонії та духовної рівноваги [13, с. 63-65]; братерство та взаємодопомога – організація формує тісну мережу підтримки між членами лож, незалежно від їхнього соціального статусу чи походження [16, с. 88-89]; служіння суспільству – ідеї милосердя, благодійності та сприяння освіті займають провідне місце у діяльності братства [22, с.134]. Дослідники відзначають, що масонська етика значною мірою віддзеркалює ідеї європейського гуманізму, поєднані з елементами символічної міфопоетики [11, с. 51-53]. Водночас, попри «конспіративний» характер діяльності у минулому, сучасне масонство активно позиціонує себе як відкрите громадське об'єднання, спрямоване на культурно-просвітницькі ініціативи [21, с. 19]. Масонство можна визначити як етичну та філософську систему, що використовує символічну мову та ритуали для формування морально зрілої особистості, готової до служіння суспільству на засадах свободи та взаємоповаги.

В Одесі за часів Рішельє та Ланжерона діяли масонські ложі: «Понт Евксинський», «Три царства природи» (ложа вищих ступенів). Ложа «Понт Евксинський» налічувала приблизно 230 «братів» – учасників [6, с. 157, 184]. У контексті розвитку міського середовища діяльність місцевих масонських лож проявлялася не лише у впровадженні їхніх базових принципів, серед яких – толерантне ставлення до представників різних національностей, що було нетиповим явищем для соціально-політичної діяльності імперії, сприяння розвитку освіти, мистецтва та поширенню просвітницьких ідей. Важливим елементом їхньої діяльності стала участь у формуванні архітектурного обличчя міста, яке виявлялося як у створенні окремих будівель, так і в комплексному плануванні. Окрім широко відомих будівель, на фасадах яких збережено елементи масонської символіки в Одесі наявні й більш монументальні та символічно значущі об'єкти. Одним з найвідоміших символів міста, за ідеєю історика В. Савченка, є Потьомкінські сходи,

побудовані масоном М. Воронцовим. Архітектурний ансамбль сходів був задуманий як символічна композиція з виразними масонськими алюзіями. Конструкція виглядає як зрізана піраміда, вершину якої увінчує пам'ятник Рішельє, що символізує ідеал «досконалої людини» після проходження дев'яти випробувань. Така візуальна домінанта формувала образ «священної Дельти» та слугувала своєрідними «воротами» до «Сарматської Європи», проєктувався цей архітектурний ансамбль теж масоном Ф. Буффо. Також, одним із символів Одеси є акація, що є одним із символів масонства, дерева, якої були масово насадженні в місті за вказівкою де Рішельє [6, с. 192, 156].

Аналіз джерел та історичного контексту свідчить, що Одеса кінця XVIII – першої половини XIX ст. постала як унікальний урбаністичний, соціокультурний та економічний феномен, котрий принципово відрізнявся від типових міст Російської імперії. Її заснування та інституційний розвиток значною мірою були зумовлені діяльністю французьких аристократів – емігрантів: герцога де Рішельє та графа де Ланжерона, які мали безпосередній досвід реформаторської практики у дусі європейського Просвітництва та були членами масонських лож. Саме масонські принципи – свобода совісті, віротерпимість, рівність можливостей, розвиток освіти, культури та благодійності, у поєднанні з європейськими адміністративними традиціями, визначили вектор становлення міста як відкритого, мультикультурного та економічно-динамічного центру. Впровадження режиму Порто – Франко, толерантна міграційна політика, використання європейських планувальних рішень і символічне архітектурне оформлення із застосуванням масонської символіки створили модель «міста – простору ідей», відмінну від централізованої бюрократичної та етно-конфесійної уніфікованої моделі імперських міст. Особливу увагу в аргументації має зафіксоване у листуванні висловлювання де Рішельє, де Одеса визначається як «державна». Використання цього терміну свідчить про усвідомлення міста не лише як адміністративної одиниці, а як самодостатнього політико-економічного утворення, що уособлювало спробу реалізації ідеалу гармонійного та модерного суспільного устрою. Одеський проєкт може розглядатися як унікальний приклад втілення модерних європейських принципів управління упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст., що інтегрував просвітницькі ідеї та гуманістичну етику масонства у соціально-економічний і культурний простір міста.

Література:

1. Бачинська О. Рішельєвський ліцей: європейський освітній експеримент в умовах Російської імперії // Освіта і модернізація. 2020. № 3. С. 29–35.
2. Савченко В., Гончарук Т. Повсягденне життя Одеси на зламі епох. Одеса Ланжерона – Воронцова (1819-1839 рр.). Харків: «Фоліо», 2022. 380 с.
3. Нариси з історії Одеси. Одеса: Астропринт, 2002.
4. Марущак Я. Феномен Армана Рішельє // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до 100-річчя заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Одеса, 24–25 жовтня 2023 р.). С. 185–189.
5. Мозговий А. Н. Урбанізаційні процеси в Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: формування міської інфраструктури Одеси // Наукові праці іст. факультету Запорізького нац. університету. 2016. Вип.45. С.123–130.
6. Савченко В. Україна масонська. К.: Нора-Друк, 2015. 336 с. (перша книга на цю тему // Савченко В. Одесса масонская. Одесса, 2006).
7. Скориляс І. Реставрація монархії у Франції: компроміси та кризиполітичного курсу 1814–1830 рр.// Вісник Львівського університету. Серія істор. 2021. Вип.56. С. 93–102.
8. Левченко В. І. Одеса доби Рішельє: урбаністичні тенденції і державне управління // Український історичний журнал. 2019. №2. С. 85–99.
9. Луї Олександр Андро де Ланжерон. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Луї Олександр Андро деЛанжерон](https://uk.wikipedia.org/wiki/Луї_Олександр_Андро_деЛанжерон) (дата звернення: 15.08.2025).
10. Чебан В. Міська політика графа Ланжерона // Південна Україна XVIII–XIX століть. 2018. Вип.25. С. 145–156.
11. Bullock S. C. Revolutionary Brotherhood: Freemasonry and the Transformation of the American Social Order, 1730–1840. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996. 396 p.
12. Ferguson N. Empire: How Britain Made the Modern World. London: Penguin, 2004. P. 45–47.
13. Hamill J., Gilbert R. Freemasonry: A Celebration of the Craft. London: Angus & Robertson, 1992. 256 p.

14. Henderson K. *The Masonic Philosophy*. London: LewisMasonic, 2006. 164 p.
15. Herlihy P. *Odessa: A History, 1794–1914*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986. P. 34–49, 77–89.
16. Jacob M. C. *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1991. 301 p.
17. Knoop D., Jones G. P. *The Genesis of Freemasonry*. Manchester: Manchester University Press, 1947. 238 p.
18. Mansel P. *Paris Between Empires, 1814–1852*. London: Phoenix, 2003. P. 117–136.
19. Nicolas J. *La Révolution française et la confiscation des biens des émigrés: l'exemple du château de Richelieu*. Paris: Éditions du CNRS, 2011. 254 p.
20. Richelieu A. E. *Correspondance et documents, 1766–1822* / Éd. par G. de Grandmaison. Paris: Plon, 1903. T. 2. P. 669.
21. Ridley J. *The Freemasons: A History of the World's Most Powerful Secret Society*. London: Constable, 2011. 356 p.
22. Snoek J. A. M. *Initiating Women in Freemasonry: The Adoption Rite*. Leiden: Brill, 2012. 387 p.
23. Stevenson D. *The Origins of Freemasonry: Scotland's Century, 1590–1710*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 246 p.
24. Tulard J. *La Restauration: 1814–1830*. Paris: Fayard, 1985. P. 212–250.
25. Wortman R. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Vol. 1: From Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 245–250.

*Євген Джумига,
історик, кандидат історичних наук.*

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА УМОВИ ПРАЦІ ТА РІВЕНЬ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ (липень 1914 – лютий 1917)

Перша світова війна, відома в західній історіографії як Велика війна, суттєво вплинула на повсякденне життя населення Російської імперії. В тому числі значних змін зазнали умови праці робітників і службовців та рівень їх доходів. Загальне погіршення матеріального становища людей та умов праці, підвищення цін на товари та послуги, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій – ці та інші явища стали безпосереднім наслідком військових дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство, що, як відзначив О. Реєнт, платило данину «зажерливому Молоху» [1, с. 140]. Війна порушила усі головні елементи ринку праці. Вона змінила довоєнні умови найму, заробітків, робочого часу, географічну мобільність, зв'язок між трудом та відпочинком. Для більшості робітників це був період жорстких змін та швидкої реорганізації соціальних відносин на роботі [2, р. 165]. У порівнянні з країнами Західної Європи населення Російської імперії на початку XX ст. було бідним, хоча і не можна стверджувати про його абсолютне зубожіння. Рівень життя, незважаючи на швидкі темпи приросту населення, повільно, але підвищувався [3, с. 99]. Проте, південь України виділявся серед інших регіонів імперії більш високим рівнем заробітної плати при нижчих цінах на продовольство. Індустріалізація даного регіону, хоча і була однобокою і економічно не збалансованою, але супроводжувалася підвищенням рівня життя робітничого класу [4, с. 33]. С. Боровой писав, що на 1903 р. середня заробітна плата в Одесі була вищою, ніж у більшості районів країни і складала 285 руб. (в цілому по Російській імперії – 206 руб.) [5, с. 316-317].

В Одесі функціонувало станом на 1913 р. 405 підприємств, кількість робітників на яких перевищувала 15 осіб, а загальний обсяг виробленої продукції сягав 95 000 000 рублів. Найбільшими були підприємства по виробництву цукру, джутова фабрика, механічний завод

Белліно-Фендеріха, заводи з фасування чаю тощо. Хоча слід визнати, що загальна кількість робітників в місті була невелика – на 1910 р. всього 18734 робітника [6, с. 192-194]. Війна, звісно, вплинула і змінила умови праці і службовців, працівників сфери послуг, зокрема, транспортної сфери тощо.

Першим суттєвим фактором змін в промисловості та сфері послуг стала мобілізація. Повідомлення в одеських газетах про її оголошення почали з'являтися 18 липня (31 липня за новим стилем) [7; 8]. Перші тижні після цього економіка міста немовби завмирає. Для цього було декілька причин. По-перше, зупиняються перевезення. Вже 18 липня в газеті «Одесский листок» було опубліковане оголошення про припинення прийому приватних вантажів на станціях «Одеса товарна», «Одеса порт», «Одеса застава» та інших [8]. Відновлення вантажпотіку на ст. «Одеса товарна» відбулось лише 15 серпня (28 серпня) 1914 р., однак лише товарів першої необхідності: продуктів та сировини для фабрик та заводів [9]. По-друге, суттєвий вплив мав призов робітників та службовців. Проголошення мобілізації заводи та фабрики на Пересипу та Молдаванці почали працювати в скороченому режимі, а на багатьох з них вивішували плакати з вакансіями. Нестача робітників вплинула також на роботу місцевих ремісничих майстерень. [10]. Вплинув на виробництво і дефіцит сировини, яку постали з-за кордону [11].

Постраждав від мобілізації міський транспорт, оскільки більше половини кондукторів та вагоноводів були мобілізовані. 18 липня 1914 р. газета «Одесский листок» писала, що декілька днів трамвай не може нормально працювати [8]. З 750 працівників, які обслуговували міський трамвай, після мобілізації вийшло на роботу лише 150, а решта вимушена була піти на збірний пункт [12]. Призови до армії призвели до втрати найдосвідченіших працівників, які обслуговували трамваї. На початку 1916 р. лише 10% майстрових та робітників депо мали необхідний досвід. Такі самі показники були і серед вагоноводів трамваїв: приблизно 6% від їхньої кількості були досвідченими, 70 осіб з 200 працювали приблизно рік, а більша їх частина – менше одного року [13, с. 337-338]. кадрові проблеми безпосередньо впливали на ефективність та безпеку трамвайного руху. Проте, незважаючи на мобілізацію та закриття деяких підприємств, в цілому протягом війни кількість робітників в українських губерніях збільшилася на

263,1 тис. чоловік, або на 47,8%. Це насамперед пояснюється зростанням питомої ваги кам'яновугільної та металургійної промисловості в економіці всієї країни, а також частково евакуацією до українських губерній підприємств з Балтики та Польщі. В Херсонській губернії кількість робітників протягом 1914-1916 р. збільшилася у порівнянні з 1913 р. на 45%. Так, у 1913 р. тут було зафіксовано 50355 робітників, 1914 р. – 54565, 1915 р. – 57061, а 1916 р. – 73042 [14, с. 45-46]. Ще однією причиною збільшення кількості робітників була мобілізація промисловості для потреб армії. У 1916 р. на потреби оборони працювало 3846 фабрично-заводських підприємств з 4698 в цілому по Російській імперії. Загальна кількість робітників на них становила 1894 тис. з 2443 тис [15, с. 11].

Одеський комітет торгівлі і мануфактури повідомляв, що, хоча деякі дрібні підприємства скоротили своє виробництво, або навіть закрилися, в цілому обсяги промислового виробництва протягом війни збільшилися. Якщо у 1913 р. в Одесі функціонувало 405 підприємств, то у 1914 р. – 420. При цьому загальна сума виробництва збільшилася на 5 млн. руб. Загальна кількість робітників у місті дорівнювала 30000 [16, с. 286, 288]. У 1915 р. кількість підприємств збільшилася до 440 [17, с. 124], а у 1916 р. – до 490 [18, с. 136]. Таким чином, незважаючи на війну, промисловість міста продовжувала розвиватися. Заводи, які працювали на оборону суттєво збільшували кількість своїх робітників. Наприклад, на заводі Гена, який протягом війни став виробляти саперне спорядження та стакани для артилерійських снарядів, у 1916 р. працював 1381 робітник (у 1913 р. – 619 робітників) [19, с. 49, 51]. З іншого боку, відбувалося скорочення чисельності робітників на тих підприємствах, які не працювали на військову промисловість в Одесі. Так, зокрема, керівництвом акціонерної компанії «Зінгер» було прийнято рішення не набирати нових службовців, незважаючи на те, що частина працівників на початку війни була звільнена та мобілізована на фронт [20, арк. 1, 4].

Важливим питанням протягом війни були зміни оплати праці робітників та службовців. На думку радянських дослідників, хоча номінальна заробітна плата під час війни виросла, однак темпи її збільшення уступали зростанню цін. Таким чином реальна заробітна плата зменшувалась. Радянський історик І. Вардін відзначав, що станом на квітень 1915 р. оплата праці з початку війни виросла на 41%, однак

хліб подорожчав на 80% [21, с. 28]. За даними радянського дослідника Є. Черменського реальна заробітна плата у кінці 1916 р. була менше довоєнної, більше, ніж на половину [22, с. 46]. Велика різниця між реальною та номінальною заробітною платою пояснюється швидким зростанням цін та інфляцією. В різних регіонах імперії зростання заробітної плати було неоднаковим, часто дані по оплаті праці не відображались в офіційній статистиці та відрізнялися на державних і приватних підприємствах. Спробуємо проаналізувати зростання заробітної плати в Одесі.

Одеський комітет торгівлі та мануфактури у звіті за 1915 р. доповідав, що заробітна плата чорноробів та кваліфікованих робітників збільшилася на 100–200% [18, с. 132]. Однак, згідно відомостей довідкових цін майстровим та чорноробам, рівень заробітної плати з січня по грудень 1915 р. виріс із 13% до 92%. В середньому збільшення склало 38%. Найбільше заробітна плата виросла у молотобійців – 92%, покрівельників толем – 66,6%, малярів – 66,6%, ліпників – 60%, казанярів – 60% та чорноробів – 50%. Не так суттєво зросла оплата праці водопровідних майстрів – 13,6%, різьбярів – 14,2%, токарів по дереву – 16,6% (див. дод.) [23, арк. 17, 18, 120, 121]. Таким чином, підвищення заробітної плати було нерівномірним по відношенню до робітників різних професій. У 1916 р. рівень заробітної плати працівників одеського трамвая в цілому відповідав зазначеним у відомостях одеської управи цінам. Так, чорнороби, які тільки найнялися на роботу, отримували 1 р. 15 коп. на день, а ті, які вже зарекомендували себе – 1 руб. 50 коп. Заробітна плата слюсаря становила спочатку 1 руб. 50 коп., а потім досягала 2 руб. Майстри-спеціалісти отримували до 3 руб. на день [24, с. 337–338].

Ззнали змін умови праці службовців. Внаслідок мобілізації деякі з них вимушені були працювати у посиленому режимі, низькою залишалась заробітна плата. До міської управи надходили заяви від них з проханням надати додаткову винагороду або премію. Так, завідувач міськими ремонтними майстернями В.Софронов прохав видати працівнику О. Козеровському додатково 20 руб. на місяць, оскільки він отримує лише 45 руб., а під час мобілізації та воєнного становища багато та старанно працював. Так само комірник О. Цацика прохав видати йому внаслідок посиленого несення служби під час мобілізації 30 руб. на Великдень. Обидва прохання задовольнили [25, арк. 1, 63].

Працівники головної контори Російського товариства пароплавства і торгівлі, приблизно 250 осіб, отримували в середньому 50-60 руб. в місяць. При цьому найнижчий рівень заробітної плати становив 25 руб., а найвищий – 125 руб. [26]. На поч. 1916 р. було прийнято рішення підвищити платню на 30% службовцям товариства, які отримували до 900 руб., на 20% тим, хто отримував до 1440 руб. та на 10% тим, хто отримував 1800 руб. Службовці на вищих окладах підвищення не отримали [27, с. 297]. Тяжкими були умови праці фармацевтів, оскільки їх робочий день становив 13 годин, не було вихідних на свята. Аптекарський помічник у 1916 р. отримував 48 руб. на місяць, помічниця – 20 руб., учень – 16 руб., помічник провізора – 70 руб., провізор – 80 руб. [29].

Не маючи на меті детально аналізувати зростання цін у даній статті, спробуємо все ж таки порівняти, наскільки вони вирости у порівнянні з доходами. Використовуючи розрахунки радянського історика Р. Кабо, який проаналізував середні річні показники споживання продуктів на душу населення у Саратові, Оренбурзі та Тулі у 1915 р., за матеріалами Держархіву Одеської області було розраховано, що ціна продуктового кошика у січні 1915 р. становила 7 руб. 92 коп., а вже у грудні того ж року – 13 руб. 22 коп., тобто він збільшився на 66,9%. Зростання цін на продукти харчування станом на лютий 1917 року по відношенню до січня 1915 року становило: цукор – 164 %, чай – 257%, сіль – 356%, свиняче сало – 383%, гречана крупа 394 %, олія соняшникова – 811%, картопля – 962% [28, с. 55, 234]. Таким чином, зростання цін, вочевидь, випереджало збільшення заробітних плат. У міській думі протягом війни, особливо у 1916 р., піднімалися питання щодо підвищення заробітної плати. Так, старші лікарі Старої та Нової лікарень звернулися до міської управи з поданням збільшити заробітну плату медичним сестрам з 35 руб. на місяць до 50 руб. Обґрунтовували вони це тим, що внаслідок подорожчання продуктів за останні три місяці з лікарень звільнилися 36 медсестер, які, як правило, переходили до Червоного Хреста, оскільки там отримували більшу заробітну плату [30, с. 529]. Пропонувалося підвищити на 20% плату лікарняній прислугі [31, с. 614-615]. У жовтні 1915 р. з пропозицією підвищити заробітну плату фельдшерам до 40 руб. виступив у міській думі І. Сенькевич-Корчак. Їх заробіток в залежності від дільниці складав від 15 до 25 руб. При цьому фельдшери, які працювали

при міських лікарях, мали багато зобов'язань: вони робили щеплення від віспи, оглядали ув'язнених тощо [32, арк.1-2].

У 1916 р. з доповіддю щодо підвищення заробітної плати службовцям та робітникам міських боень, мікроскопічної станції, утилізаційного заводу та кінного ринку виступив член управи О. Агєєв. Він зокрема відзначав, що багато працівників зазначених підприємств звільнялося, оскільки рівень їх заробітної плати внаслідок постійного підвищення цін був недостатнім для забезпечення нормального життя. Річний оклад службовців складав приблизно 600-700 руб., а робітники боень та утилізаційного заводу, умови праці яких вимагали постійного оновлення взуття та одягу, отримували від 31 до 40 руб. в місяць. Тому О. Агєєв пропонував підвищити заробітну плату працівникам цих підприємств на 20% [33, с. 683]. Достатньо високою була заробітна плата у вантажників одеського порту, які восени 1916 р. отримували 50 коп. на годину [34]. Тобто за 8-10-годинний робочий день можна було заробити 4-5 рублів. Панночкам-телефоністкам влітку 1916 р. підвищили платню з 10 руб. аж до 15 руб., молодшим черговим по станції – з 22 руб. до 25 руб., решта службовців мала 30-50 руб. на місяць, і їм дозволили надбавку в 10% [35, с. 65]. Досить високим був щорічний дохід поліцейських службовців. Так, у 1915 р. помічник поліцмейстера отримував 700 руб. заробітної платні, 720 руб. столових, 500 руб. на роз'їзди та додатково 900 руб. від міської влади, тобто всього 2820 руб. Поліцейським наглядачам щорічно нараховували 840 руб [36, с. 65-66]. У порівнянні станом на 1914 рік старший асистент кафедри Новоросійського університету отримував 2600 руб., молодший асистент – 2000 руб., бібліотекар – 3600 руб., старший помічник бібліотекаря – 2600 руб [37, с. 1154]. В умовах постійного зростання цін на продукти заробітна плата чиновників вищого рангу також зростала. У березні 1916 р. до газети «Одесские новости» звернулися службовці міської управи з листом, в якому повідомляли, що окремі категорії службовців отримують від 4000 до 8000 руб., а решта – до 1500 руб. Заробітна плата особистого секретаря міського голови складала 4000 руб. На початку 1915 р. товариш міського голови отримував 9000 руб [27, с. 294].

Погані умови праці та недостатній рівень заробітної плати викликали цілий ряд страйків серед робітників імперії, в тому числі і в Одесі. При цьому слід відзначити, що період з вересня 1914 р. по січень

1915 р. відзначився найнижчим рівнем страйкового руху. Натомість 1916 р. дав найбільшу кількість виступів в імперії (лише у 1905 та 1914 рр. кількість страйкуючих була більшою) [38, с. 65; 39, с. 23]. Разом з робітниками у масових виступах часто брали участь члени їх сімей, ремісники, солдати, декласовані елементи, дрібні службовці [27, с. 282, 294]. В Одесі протягом 1915 – лютого 1917 рр. пройшли страйки на таких підприємствах, як завод Беліно-Фендеріх, майстерня Литовського, маслоробний завод, завод Гена, цукрорафінадний завод, майстерня Шинкаренка і Манголіса, порт тощо. Всі ці страйки мали економічний характер, тобто робітники вимагали підвищення заробітної плати та покращення умов праці. Як правило, кількість страйкуючих була невеликою – від 7 до 145 осіб. Однак страйк робітників головних залізничних майстерень у січні 1917 р. за даними Й. Щербини зібрав приблизно 2600 учасників [14, с. 342-366]. Кількість працюючих у майстернях протягом війни збільшилася майже у 1,5 рази. При цьому робочий день сягав 12-14 год., а заробітки робітників, як відзначала З. Першина, суттєво зменшилися. Тому, коли адміністрація відмінила надбавку у 10% до заробітної плати, розпочався страйк [40, с. 52-53]. 4 лютого 1917 р. проти скорочення мобілізаційних виплат з 81 руб. до 52 руб. 50 коп. виступили робітники Головних механічних майстерень, фактично цілий день підприємство не працювало [41, с. 75-76]. У вересні 1916 р. страйкувало 650 робітників тютюнової фабрики Попових. Вони вимагали збільшити заробітну плату, скоротити робочий день та покращити умови життя. Закінчився страйк перемогою робітників [42, с. 21].

Безумовно, що війна вплинула на роботу одеського порту, відповідно, змінилися умови праці його робітників. Внаслідок вступу до війни Османської імперії та блокування чорноморських проток, суттєво зменшились обсяги зовнішньої торгівлі. Так, у 1916–1917 рр. до порту не прибуло жодного судна з-за кордону. З іншого боку, вирости обсяги воєнних перевезень [45, с. 238-239]. Активну участь у протестах брали робітники та службовці порту. 1 червня 1915 р. виступили з вимогами підвищення заробітної плати 70 вантажників вугільної гавані, а 9 липня не вийшли на роботу 200 працівників РОПІТ [46, с. 58]. У вересні 1915 р. з вимогами підвищити заробітну плату розпочали ще один страйк робітники РОПІТ. В результаті оклад залишили незмінним, але було запроваджено «додаткове винагородження»

у розмірі 50% від номінальної ставки [47, с. 184]. Проте вже у січні 1917 р. після відмови забезпечення їх паливом та гасом робітники товариства знову надіслали до адміністрації петицію з вимогами підвищити заробітну плату від 30% до 50% [48, арк. 6].

О. Нестеренко відзначав, що в роки війни особливо нестерпними були умови праці сартів – робітників з Середньої Азії, яких масово завозили в робітничі райони імперії. Годували їх виключно погано, утримували у холодних бараках, не забезпечували оджею та взуттям, часто такі робітники хворіли та помирали [43, с. 294]. Восени 1916 р. вони прибували до Одеси з Ташкента, Ашхабада, Маргелана тощо. Сarti працювали на цукрових заводах, млинах та інших підприємствах. Планувалося привезти до міста декілька тисяч таких робітників, що дозволило би скоротити кількість працюючих на одеських заводах військовополонених [49]. Заробітна плата сартів на цукровому заводі Олександрівського товариства наприкінці 1916 р. була на рівні чорноробів підлітків – 80 коп. за восьмигодинний робочий день. Цілком очевидно, що такого заробітку не вистачало на прогодування самих себе, не говорячи вже про підтримку родини. Тому, 22 грудня 1916 р. на заводі розпочався страйк з вимогою підвищити рівень заробітної плати. На другий день робітники домовились з адміністрацією та продовжили працювати [50, арк. 59-59 зв].

Окрім низького рівня заробітної плати, незадовільними залишалися інші умови праці. Ю. Кір'янов відзначав, що часто в роки війни у звітах лікарняних кас можна було зустріти свідчення того, що заводи більше були пристосовані під залізо, ніж для робітників [51, с. 56]. Восени 1915 р. робітники, які проживали на Слобідці звернулися до міського голови з проханням, щоби трамвайний рух у зимовий час починався не о 6.00 (з 1 жовтня), а на півгодини раніше, оскільки внаслідок мобілізації промисловості заводи, які розташовані в основному в районі Молдаванки, порту та Пересипу, починають роботу о 6.00, а за запізнення адміністрація штрафує та навіть може звільнити [52].

Перша світова війна значним чином вплинула на умови життя жінок імперії. П. Гетрелл відзначає, що якщо історія попередніх війн чітко розділяється на суто чоловічий досвід на фронті та досвід жінок, які пасивно чекали на своїх чоловіків, то світова війна зруйнувала цю бінарну опозицію [53, с. 113]. Поки чоловіки зі зброєю захищали батьківщину на полі бою, жінки віддавали свій обов'язок на «внутрішньому

фронті». Відразу після початку війни її головні учасники зрозуміли, що не зможуть обійтись без трудової мобілізації жіночого населення. Як тільки чоловіки почали мільйонами вступати до армії, їх робочі місця звільнилися, а жінки були готові та виявляли бажання зайняти їх. У Великій Британії близько 32% жінок під час війни працювали поза домом, у Франції 39% жінок та дівчат вимагали робітничих професій, а у США 24% усіх жінок мали оплачувану роботу [54, р. 211]. В Російській імперії, за даними М. Балабанова, у 1914 році 4,9% усіх робітників склали жінки, а в 1915 р. цей показник збільшився до 10,2%, у 1916 р. – до 16,2% [55, с. 69]. В Українських губерніях протягом перших трьох років війни кількість жінок, зайнятих у промисловості зросла на 77% [14, с. 50]. В Одесі також можна спостерігати суттєве збільшення жіночої зайнятості. Навіть на підприємствах по обробці металу, які вимагали значного фізичного навантаження, часто жінки складали 40–50% загальної кількості робітників [18, с. 131]. Збільшення кількості працюючих жінок головним чином було викликано мобілізацією чоловіків. Однак, на думку О. Пажитнова, мало значення те, що жінки отримували меншу заробітну плату, а це дозволяло власникам фабрик та заводів економити на робочій силі [56, с. 106]. Перша світова війна не тільки збільшила кількість працюючих жінок, але й розширила сферу застосування їх праці. В багатьох країнах світу вони отримали доступ до «чоловічих» професій. Однак в імперії ці процеси відбувалися значно повільніше, ніж у Західній Європі. Г. Брейбон відзначає, що на багатьох підприємствах умови праці жінок не зазнали суттєвих змін. Однак жінки, які зайняли місце мобілізованих чоловіків, зустрілися з абсолютно новими умовами праці. В основному це була робота на транспорті, у сфері торгівлі, а також на деяких підприємствах [57, р. 113]. В Одесі традиційною чоловічою професією, яку намагалися опанувати жінки, було візництво. Мобілізація візників, з одного боку, збільшила на них попит, а, з іншого, залишала їх родини без годувальників. Цілком закономірним було намагання дружин продовжити справу своїх чоловіків. Перша жінка-візник з'явилась ще на початку війни і працювала в основному вечорами у робітничому районі Пересипу, однак після того, як на неї наїхав інший перевізник, жінкам було заборонено працювати у цій сфері [58, р. 237]. Вдруге візники жіночої статі з'явилися лише восени 1915 р. (у порівнянні у Москві жінкам було дозволено працювати візниками ще восени 1914 р.). На початку листопада було зафіксовано

12 жінок-візників, однак все одно вони працювали вечорами, оскільки ховалися від городових. Одеські газети писали, що жінки у візницькому каптані та картузі виглядають доволі дивно, однак справляються зі своїми обов'язками успішно, принаймні вони більш ввічливі зі своїми клієнтами, ніж чоловіки [59]. Однак на сторінках періодичної преси зустрічалося глузливе зображення жінок візників. Автор одного з фейлетонів задавав питання: жінку візника треба називати «він» чи «вона». І в кінці саркастично відзначав, що «вона» мало чим відрізняється від «нього» [60]. В Одесі бракувало кондукторів та вагоноводів трамваїв. Протягом війни декілька разів піднімалося питання щодо залучення жінок до цих професій. Коли воно в перший раз розглядалося у міській управі, ревізори по нагляду за трамваями зробили висновок, що специфіка одеської публіки не дає можливості взяти на роботу жінок. У лютому 1916 р. міська влада дозволила управлінню бельгійського товариства брати на роботу жінок [61].

Влітку 1916 р. було вирішено приймати жінок на залізничну службу. Вони могли стати кондукторами приміських поїздів або станційними сторожами. До жінок висувались особливі вимоги. Претендентка мала бути незаміжньою, старшою 21-го року та закінчити 2-х класне або міське училище [62]. Для того, щоби зробити умови праці в поїздах сприятливими для жінок, комітет південно-західної залізниці прийняв постанову, яка контролювала порядок та поведінку пасажирів. Відповідно цього документа заборонялися будь-які дії, які могли образити честь та гідність жінок, використання нецензурної лексики, порушення тиші та порядку тощо. За порушення даної постанови можна було отримати штраф до 500 руб. або до 3 місяців ув'язнення [63]. Тобто прийняття на роботу жінок сприяло виробленню певних правил поведінки у громадському транспорті [64, с. 118]. На багатьох поїздах жінки працювали не тільки контролерами, але в якості технічної прислуги: вони зчіплювали вагони, змащували колеса та займалися іншою подібною роботою [65]. Почали жінки працювати розсильними у телеграфній конторі [66]. Нестерпними були умови праці на оборонну промисловість. Як правило, робочий день там був довший, ніж на інших підприємствах. У 1915 р. жінки почали працювати на токарних станках на заводі Гена, який з 1914 р. виробляв снаряди для армії [67]. На початку війни до армії було мобілізовано 429 з 767 робітників заводу, тому тут відчувався брак робочої сили [68, с. 105].

Окрім жінок виконували військові замовлення діти, які виготовляли для фронту необхідне обладнання та зброю. Усі учні 2-4 класів (всього 240 осіб) училища товариства «Труд» разом з майстрами виробляли преси та станки для військових заводів, багнети тощо [69, арк. 29]. За звітами фабричних інспекторів у 1914 р. на підвладних їм підприємствах по всій імперії кількість працюючих підлітків збільшилася на 3,8%, а малолітніх – на 3,7%. Дорослих чоловіків серед робітників поменшало на 2,6% [76, с. XXXVIII]. В наступні роки кількість дітей робітників збільшувалася ще більш активно. За даними М. Балабанова, якщо у 1913 р. підлітки складали 9,3% усіх робітників імперії, то вже у 1916 р. їх частка сягала 10,6%. Щодо малолітніх, то показники збільшилися з 0,4% до 1,2% [55, с. 69].

Хоча офіційно жінки Одеси не мали доступу до багатьох професій, вони або влаштовувалися нелегально, або працювали чорноробами. Наприклад, ще до офіційного дозволу працювати кондукторами, жінки розчищали трамвайні колії. Вони не могли бути навіть двірниками, але, як правило, допомагали своїм чоловікам підмітати двір, відповідати на дзвінки та відкривати ворота [70]. Заробітна плата та умови праці жінок робітників залишалася на дуже низькому рівні. Хоча декрет від 19 жовтня 1915 р. мав захищати права працюючих жінок та підлітків, деякі його пункти не виконувалися [71, р. 215]. В Одесі існувало багато невеликих підприємств, на яких умови роботи були особливо нестерпними. Наприклад, на консервній фабриці більшість робітників складали багатосімейні жінки. У 1915 р. робочий день для них починався о 6.00 ранку і закінчувався о 18.00, а заробітна плата складала лише 40-50 коп. на день [72]. У 1916 р. міським відділом страхування для чорноробів був визначений мінімальний рівень заробітної плати. Для дорослих він складав 1 руб. 30 коп. для чоловіків та 90 коп. для жінок, для підлітків (15-17 років) – 80 та 60 коп., а для малолітніх дітей (12 – 15 років) – 45 та 35 коп. [73]. Однак на окремих підприємствах жінки отримували ще менше. Наприклад, заробітна плата для них на чайній розвантажувальній фабриці «В. Высоцкий и компания» становила 40-50 коп. на день [74]. Окрім оволодіння нових «чоловічих» видів професій, жінки продовжували працювати на традиційних роботах, наприклад, прислугою. Няньки отримували 8-10 руб. на місяць. Заробітна плата куховарок складала 8-12 руб. Однак вони вимушені були виконувати фактично всю чорну роботу [75].

Міська влада намагалася допомагати солдатським родинам не тільки організацією притулків і забезпеченням безкоштовними обідами, але й через працевлаштування. На самому початку війни вийшов наказ одеського градоначальника І.Сосновського, який надавав дітям військових право продажу газет та журналів до 21.00 год. Вони отримували спеціальний документ з фотокарткою й підписом інспектора типографії та значок з надписом «дети запасных». Одеські редакції мали надавати роботу перш за все саме таким дітям[77]. Заробітна плата дітей та підлітків була набагато нижче, ніж у дорослих. Наприклад, якщо чоловіки в галантерейній крамниці отримували 15 – 35 рублів в місяць, то діти – лише 3–5 руб. В середньому заробітна плата працівників магазинів, які ще не досягли 17–18 років, складала від 5 до 8 руб. [78, с. 372-373; 79].

Внаслідок воєнного часу погіршилися умови праці малолітніх та підлітків. 15 березня 1915 р. вийшла постанова Ради міністрів, яка дозволяла використовувати жіночу та дитячу працю в шахтах і на шкідливих виробництвах. 20 березня було затверджено положення щодо застосування жіночої та дитячої праці у нічний час [80, с. 53]. Було скасовано дію двох законів: «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» від 1 червня 1882 р., який забороняв дітям працювати в нічний час, по неділях та на шкідливих виробництвах та «Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» від 3 червня 1885 р., за яким жінки та підлітки до 17 років не мали працювати на полотняних, шерстяних та бавовняних фабриках (згодом дія цього закону була розповсюджена і на інші підприємства) [81, с. 34-35].

Війна корінним чином змінила умови праці в Одесі. Так, внаслідок мобілізації чоловічого населення на фронт збільшилася кількість працюючих жінок, дітей та підлітків. При цьому умови їх праці залишалися на доволі низькому рівні. Деякі жінки вимушені були опановувати професії, які до цього часу традиційно вважалися «чоловічими». Частина підприємств переорієнтувалася на виробництво товарів для фронту, що також вплинуло на ринок праці. Протягом воєнних років внаслідок подорожчання цін підвищувалася заробітна плата службовців та робітників. Проте її зростання було повільним, що викликало страйки та виступи робітників і службовців, кількість яких поступово зростала.

**Рівень заробітної плати робітників Одеси за 1 робочий день
(за матеріалами відомостей довідкових цін майстром,
чорноробам, підводам перевезенням від одеської міської управи)¹**

Професія	Січень 1915 р.	Грудень 1915 р.	Зростання з/п за 1915 р
Бетонник	2 р.	2 р. 50 коп.	25 %
водопровідний майстер	2 р. 20 коп.	2 р. 50 коп.	13,6 %
залізничний майстер	2 р. 50 коп.	3 р.	20 %
Землекоп	1 р. 40 коп.	1 р. 80 коп.	28,5 %
Каменяр	1 р. 80 коп.	2 р. 50 коп.	38,8 %
Колодязник	1 р. 70 коп.	2 р. 50 коп.	47 %
Казаняр	2 р. 50 коп.	4 р.	60 %
Кочегар	1 р. 80 коп.	2 р. 50 коп.	38,8 %
покрівельник залізом	2 р.	2 р. 50 коп.	25 %
покрівельник толем	1,5 р.	2 р. 50 коп.	66,6 %
покрівельник черепицею	2 р.	2 р. 50 коп.	25 %
покрівельник очеретом або соломою	1 р. 30 коп.	2 р.	53,8 %
Коваль	2 р. 20 коп.	2 р. 80 коп.	27 %
Ліпник	2 р. 50 коп.	4 р.	60 %
Мазальниця	1 р.	1 р. 20 коп.	20 %
Маляр	1 р. 80 коп.	3 р.	66,6 %
Молотобоєць	1 р. 30 коп.	2 р. 50 коп.	92,3 %
мідник та паяльщик	2 р. 50 коп.	3 р.	20 %
пічник звичайний	2 р. 50 коп.	3 р. 80 коп.	52 %
пічник кахельний	3 р.	4 р.	33,3 %
Пильщик	1 р. 40 коп.	2 р.	42,9 %
Слюсар	2 р. 20 коп.	3 р.	36,3 %
Скляр	2 р.	2 р. 50 коп.	25 %
Різьбяр	3 р. 50 коп.	4 р.	14,2 %
токарь по дереву	3 р.	3 р. 50 коп.	16,6 %
майстер колісний і візовий	2 р. 50 коп.	3 р.	20 %
Чорнороб	1 р.	1 р. 50 коп.	50 %

¹ Складено за: Держархів Одеської області. Ф.16. Оп.91. Спр.59. Арк. 17, 18, 120, 121.

робітник з конем і возом для вивозу нечистот та сміття	5 р.	6 р.	20 %
підвода з провідником для перевезення вантажів у місті або селищі на відстань не більше 3 верст однокінної, 30 пудів	3 р. 50 коп.	6 р.	71,4 %
підвода з провідником для перевезення вантажів у місті або селищі на відстань не більше 3 верст двокінної, 60 пудів	5 р.	8 р.	60 %
підвода з провідником для перевезення вантажів у місті або селищі на відстань не більше 3 верст з парюю волів, 80 пудів	6 р.	9 р.	50 %

Література:

1. Реєнт О. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2004. №11. С. 138–146.

2. Bonzon T. The labour market and industrial mobilization, 1915–1917 // Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914–1919 (Studies in Social and Cultural History of Modern Warfare) / Ed. by Jay Winter, Jean-Louis Robert. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. Pp. 164–195.

3. Мерль С. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. Ожидания и реальность // Отечественная история. 1998. № 1. С.97–116.

4. Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси. К., 2003. 304 с.

5. Боровой С.Я. Положение рабочего класса Одессы в XIX и начале XX в. (источниковедческие заметки) // Из истории рабочего класса и революционного движения. Сборник статей памяти академика Анны Михайловны Панкратовой. М.: Изд. АН СССР, 1958. С. 316–317.

6. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. Київ: Критика, 1999. 383 с.

7. Ведомости Одесского градоначальства. 1914. 18 июля.

8. Одесский листок. 1914. 18 июля.

9. Одесский листок. 1914. 15 августа.

10. Южная мысль. 1914. 19 июля.

11. Одесский листок. 1914. 24 июля.
12. Южная мысль. 1914. 20 июля.
13. Протокол Сопещания по вопросу о принятии мер для улучшения условий движения по линиям электрического трамвая в г. Одессе // Известия одесской городской думы. 1916. № 5–8. С. 337–338.
14. Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 368 с.
15. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). Л. : Наука, 1985. 384 с.
16. Отчет одесского комитета торговли и мануфактуры за 1914 год. Одесса. 1915. 288 с.
17. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1915 год. Одесса. 1916. 132 с.
18. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1916 год. Одесса. 1917. 138 с.
19. Савчук А. Завод имени Октябрьской революции. Одесса: Маяк, 1967. 187 с.
20. Держархів Одеської обл. (ДАОО) Ф. 259 Оп. 1. Спр. 4. 10 арк.
21. Вардин И. Российский пролетариат и мировая война. М.: Государственное издательство, 1924. 63 с.
22. Черменский Е.Д. Россия в период империалистической войны. Вторая революция в России (1914 г. – март 1917 г.). М., 1951. 79 с.
23. ДАОО. Ф. 16. оп. 91. Спр. 59.
24. Протокол Сопещания по вопросу о принятии мер для улучшения условий движения по линиям электрического трамвая в г. Одессе // Известия одесской городской думы. 1916. № 5–8. С. 337–338.
25. ДАОО. Ф. 16. оп. 91. Спр. 71. 170 арк.
26. Маленький одесский листок. 1916. 19 февраля.
27. Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900-1920: Люди... События... Факты.... Одесса: Optimum, 2004. 448 с.
28. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: спец. 07.00.01. Одеса, 2001. 243 с.
29. Маленький одесский листок. 1916. 19 января.
30. Доклад об увеличении жалованья сестрам милосердия городских больниц на 15 рублей в месяц // Известия одесской городской думы. 1916. № 9–12. С. 529–530.

31. Доклад об увеличении жалованья больничной прислуге // Известия одесской городской думы. 1916. № 9–12. С. 614–616.

32. ДАОО. Ф. 4. оп. 1. Спр. 867. 3 арк.

33. Доклад по вопросу об увеличении жалованья служащим и рабочим Городских Скотобоен, Микроскопической станции, Утилизационного завода и Конного рынка // Известия городской думы. 1916. № 13–16. С. 683–688.

34. Маленький одесский листок. 1916. 29 октября.

35. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.

36. Чисніков В. Сискне відділення одеської сисної поліції: деякі аспекти організації та діяльності // Південний захід. Одесика. 2010. № 9. С. 48–74.

37. Расписание должностей и окладов содержания младших преподавателей и лиц, состоящих при учебно-вспомогательных учреждениях и клиниках ИМПЕРАТОРСКИХ Российских Университетов Варшавского, Казанского, Св. Владимира, Московского, Новороссийского, С.-Петербургского, Томского, Харьковского и Юрьевского, а также расходов на учебную часть Университетов // Циркуляр по Одесскому учебному округу. Офиц.отдел. 1914. № 9. С. 1153–1160.

38. Минц И. И. Революционная борьба пролетариата России в 1914–1916 годах // Вопросы истории. 1959. № 11. С. 57–69.

39. Минц И. И. Революционная борьба пролетариата России в 1914–1916 годах // Вопросы истории. 1959. № 12. С. 23–40.

40. Першина З. Имени Январского восстания. Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. 227 с.

41. Линюк Ю.С. Сторінки історії Одеської залізниці (1865-2005). Одеса: Астропринт, 2005. 252 с.

42. Гончарук Г. И., Нагайцев А.Е. Историография одесских фабрик и заводов. К 210-й годовщине основания Одессы. Одесса: Астропринт, 2004. 214 с.

43. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX века. М.: Госполитиздат. 1954. 308 с.

44. ЦДІАК України. Ф. 385. оп. 2. Спр. 138. 108 арк.

45. Глеб-Кошанский Н. Порт и Одесса – 200 лет. Из истории порта, города и края. Одесса: Вість, 1994. 288 с.
46. Пилипенко В.В., Веретельник Н.М., Луговцов А.Ф. Морские полпреды Октября. Одесса: Маяк, 1988. 264 с.
47. Демідов А.В. Діяльність Російського товариства пароплавання і торгівлі (1856–1920рр.) на півдні України: дис. ... кандидата іст. наук: спец. 07.00.01. Одеса: Б.в., 2001. 288 с.
48. ЦДІАК України. Ф. 385. оп. 2. Спр. 192. 30 арк.
49. Маленький одесский листок. 1916. 31 октября.
50. ДАОО. Ф. 2. оп. 1-6. Спр. 42. 75 арк.
51. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 февраль 1917 гг.). М.: Наука, 1971. 307 с.
52. Одесский листок. 1915. 5 сентября.
53. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium) СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. С. 112–128.
54. Heyman N. Daily Life During World War I. London: Greenwood Press, 2002. 285 p.
55. Балабанов М. Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 года). Харьков: Издательство «Пролетарий», 1927. 239 с.
56. Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков: Всеукр. рабочее кооперативное издательство ВУСПС «Украинский рабочий», 1927. 164 с.
57. Braybon G. Women workers in the First World War. London–Totowa, 1989. 256 p.
58. Dzhumyga Ie. The Home Front in Odessa during the Great War (July 1914 – February 1917): the Gender Aspect of the Problem // Danubius. 2013. Vol. XXXI. Pp. 225–242.
59. Одесский листок. 1915. 17 октября; Маленький одесский листок. 1915. 3 ноября; Одесские новости. 1914. 23 ноября.
60. Одесский листок. 1915, 18 октября.
61. Одесские новости. 1916. 11, 24 февраля.
62. Маленький одесский листок. 1916. 1 июня.
63. Маленький одесский листок. 1916. 17 декабря.
64. Джумига Є.Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914-1916 рр.)

// Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. 2012. Вип. 5. С. 117-119.

65. Одесское утро (Война и мир). 1916. 6 августа.

66. Маленький одесский листок. 1916. 6 июля.

67. Маленький одесский листок. 1915. 23 июля.

68. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы 1803-1920.: научно-популярное издание. Одесса: ТЭС, 1999. 520 с.

69. ДАОО. Ф. 108. оп. 2. Спр. 56. 256 арк.

70. Маленький одесский листок. 1916. 21 января, 12 февраля.

71. Meyer A.G. The impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation / Ed. by B.E. Clements, B.A. Engel, Christine D. Worobec. Berkely: University of California Press, 1991. Pp. 208-224.

72. Маленький одесский листок. 1915. 11 августа.

73. Одесские новости. 1916. 24 января.

74. Маленький одесский листок. 1916. 28 февраля.

75. Война и мир. 1916. 1 февраля.

76. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 год. Петроград, 1915.

77. Одесский листок. 1914. 29 июля.

78. Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2011. Вип. 19. С. 369-379.

79. Ведомости Одесского градоначальства. 1914. 14 декабря.

80. Романов Ф.А. Рабочее и профессиональное движение в годы Первой Мировой войны и Второй русской революции (1914 – февраль 1917 года): исторический очерк. М.: Профиздат, 1949. 207 с.

81. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции // Экономическая история. Обзорение. 2007. № 13. С.34-44.

*Тарас Гончарук, доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

РЕКЛАМНА ЗАМІТКА ПРО УКРАЇНСЬКІ НАЛИВКИ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» 1839 РОКУ

Текст рекламної замітки про українські наливки з головної одеської газети 1839 р. ми, свого часу, у вересні 2017 р., викладали в мережі Інтернет, однак хотілось розмістити його і в цьому шанованому краєзнавчому виданні. Замітка ця може бути цікавою не лише для вивчення побутової історії (популярний зараз у вітчизняній історіографії напрямок), але й як зайве свідчення українофільської спрямованості «Одеського вестника» далі – ОВ). Цій спрямованості, звичайно, сприяли й постаті редакторів газети. Так, засновником ОВ вважається випускник Харківського університету автор українофільських «Писем из Малороссии» (1816 р.) Олексій Льовшин (1799– 1879). Пізніше газету в різний час очолювали: нащадок козаків Гетьманщини Олексій Тройницький (1807-1871); випускники Харківського університету, українофіли брати Микола Сокальський (1831-1871) та Петро Сокальський (1832-1887)[1, с.253-266]; член одеської української громади Павло Зелений (1839-1912) та ін. Українофільські тенденції можна простежити у публікаціях ОВ на різну тематику. Так, добре відомо про те, що на шпальтах ОВ у ХІХ ст. уло розміщено значну кількість цінних матеріалів з української історії (ним, зокрема, присвячені дослідження Г.Левченко); одеська газета не лише популяризувала українську літературу [2], музику, театр, але й неодноразово вставляла на їхній захист в полеміці зі столичними та московськими виданнями [3, с.110-120], не кажучи вже про численні статті ОВ на захист економічних інтересів Наддніпрянської України [4, с.222-226]. Однак українофільство було присутнє і у публікаціях з досить таки нейтральної тематики: фейлетонах, листах читачів, описів подорожей та ін. До таких публікацій слід віднести й наведену нижче, у додатку. До речі, розміщена вона була на почесному місці – «підвалі» першої полоси газети.

Література:

1. Сорокіна К. Брати Іван, Микола та Петро Сокальські: визначні харків'яни в громадському та культурному житті Одеси другої половини XIX ст. // Південний Захід. Одесика. Вип. 20. 2016.
2. Ф **. Энеида Котляревского // Одесский вестник. 1842. 18 июля
3. Гончарук Т.Г. Стаття «Одесского вестника» 1862 р. на захист українського журналу «Основа» // Південний Захід. Одесика. Вип. 20. Одеса, 2016.
4. Гончарук Т.Г. Питання про економічний «сепаратизм» у полеміці газети «Одесский вестник» зі столичною пресою // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Всеукр. наук.-теор. конф. (Львів 24-26 жовтня 2003 р.). Львів: ЛНУ ім. В. Стефаника, 2003.

Додаток.

**Стаття «Малоросійські наливки» 1839 р.
(Малороссийские наливки // Одесский вестник.
1839. 12 августа).**

«Недавно привезены в Одессу настоящие Малороссийские наливки – славный напиток, пользующийся такою заслуженною известностью на своей родине, в Украине. Кто из посещавших Малороссию – гостеприимную, поэтическую Малороссию, изобилующую, между прочим, такими вкусными ягодами, кто не отвеживал Наливок ее – чудодейственного нектара, похищенного у самой Гебы? Кто не порадуется, что этот сладостный напиток, благодаря всемогущему направлению нашего промышленного века, перешел наконец свой заветный рубеж, и явился к нам, в нашу богатую, многочисленную Одессу? От души желаем, чтобы он распространился во все концы нашей империи и, если можно, даже за границу. Сравнив его с хитрыми, заморскими ликерами, без сомнения, отдадите преимущество во всех отношениях нашей Украинской Наливке. Смело употребляйте ее, не опасаясь никаких вредных последствий. В составлении ликёров участвует химия, усиливаясь всеми способами, и часто во вред нашему здоровью, искусственно подражать природному запаху и вкусу ягод; между тем как секрет

составления Наливок очень прост и нимало не уничтожает основных свойств ягоды. Для этого берут спелые ягоды: землянику-ли, вишни, черную смородину, сливы, или клубнику, малину – словом – какие угодно ягоды; наливают их хорошо очищенным спиртом, дают несколько месяцев постоять, потом сливают, подбавляя немного сахара, и ... и вы получаете такой напиток, которого одна рюмочка, выпитая в конце обеда, переносит вас на седьмое небо Мухамеда. Но этим не ограничивается волшебное свойство Наливки. Заметьте, что она с одинаковою пользою (не говоря уже об удовольствии) может быть употребляема во всякое время года, зимою и летом. Зимою употребляют ее просто, без посторонней примеси, и тогда она производит в желудке приятную теплоту, способствующую пищеварению; а летом – как прохладительное, для получения которого нужно влить только рюмочку наливки в стакан воды. Жители Одессы в особенности должны быть признательны к последнему свойству наливки, которое так важно для нас теперь, когда мы, более месяца уже, страдаем от чрезмерных жаров и удушливой пыли, когда термометр Р., почти изо-дня в-день, показывает здесь от 27-ми до 30-ти градусов в тени, и до 45-ти на солнце; Ужасно! Люди, посещавшие несколько раз Верхний-Египет, уверяли нас, что им никогда не удавалось там терпеть таких жаров, как в Одессе. По неволе станешь заботиться о каком ни есть прохладительном. Чувствуя на себе всю тягость настоящей температуры, мы думаем оказать услугу Одесским жителям, рекомендуя им новое, благотворное прохладительное из Украинской наливки.

Отведайте, господа. Уверяем, что это изящное прохладительное далеко оставит за собою все сорта оржадов, лимонадов и тем более мороженного, от которого так легко можно теперь простудиться и расстроить желудок. Пробы Малороссийских наливок находятся здесь, в Конторе Одесских питейных сборов (в доме г. Каліо, недалеко от Полиции) и в погребе г. Рубо (на Ришельевской улице, в доме г-жи Тальянской). Сюда привезены теперь на пробу только: Земляничник, Черно-смородиновка, Розово-клубничник, Рябиновка и Азерольник. Кому угодно иметь эти или другие наливки, как то: Вишневку и Сливянку (вишневка рекомендуется особенно), того покорнейше просят явиться в означенные места и вписать свое имя, также название и требуемое количество Наливки, в осо-

бую тетрадку, которую поднесут там вместе с пробой. Как скоро соберется известное число таких требований, то общество, занимающееся теперь в Малороссии заготовлением Наливок en grand, поспешит удовлетворить все сии заказы, чрез здешнюю Контору питейных сборов. Всякую Наливку, в бутылке белого стекла, можно иметь за рубль серебром. За возвращаемые пустые бутылки платят с благодарностью 20-ть коп. Теперь получены здесь несколько таких бутылок с Земляничником, а прочие Наливки доставлены только в небольшом количестве, для пробы.

«Край в епоху диктатур»

Олег Бажан,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України;*

Вадим Золотарьов,

*кандидат технічних наук, доцент
Харківського національного радіоелектроніки*

ПЕРШИЙ НАЧАЛЬНИК ОДЕСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ДПУ (СЕМЕН СЕМЕНОВИЧ ДУКЕЛЬСЬКИЙ)

Згідно з постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 року Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) та її органи на місцях ліквідовувалися, а замість неї організовувалося Державне політичне управління (ДПУ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР. Замість губернських ЧК створювалися губернські відділи ДПУ. Першим начальником Одеського губвідділу ДПУ був призначений С. Дукельський, прізвище якого добре відоме дослідникам завдяки біографічним довідкам [3] і журналістському начерку [4]. В Галузевому державному архіві СБУ відсутня його особова справа, а останні 30 років життя він провів в Росії. Автори статті ставлять за мету більш повно висвітлити деякі фрагменти його життєвого шляху.

Семен Семенович Дукельський народився 29 липня (12 серпня за новим стилем) 1892 року. В більшості документів його місцем народження називається заштатне місто Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії [1, ф. 288, оп. 7, спр.473, арк.1-2], втім в одній з автобіографій чекіст написав, що походив з Єлисаветграду та повідав про свої найближчих родичів: «батько малограмотний, мати – цілком безграмотна, міщани м. Бобринця... Батько пекар-кустар протягом кількох років і до 1912 р. мав пекарню з робітниками у кількості кількох 3-4 осіб. З 1913 і до 1918 р. мій батько з матір'ю займався випіканням хлібу у себе на квартирі та його реалізацією, що і було засобом до існування». Обоє батьків померли 1934 року [2, ф.Р. 7523, оп. 7, спр. 314, арк. 71]. Відомо, що Дукельський мав старшого брата

Семен Дукельський (1922 р./). Він же, поч. 30-х рр.

Володимира¹, сестру Маю² та молодшого брата, ім'я якого поки не встановлено.³ Про іншу рідню відшукати відомості поки не вдалося.

Навчався у 1-му 4-х класному єврейському казенному училищі в Єлисаветграді [2, ф. Р-7523, оп.7, спр. 314, арк. 71]. Втім цей учбовий заклад він полишив у 1905 р., обравши для освіти приватну музичну школу, а згодом, у 1909 р, перевівся у приватну оперно-музичну школу Медведєва [2, ф. 17, оп. 108, облікова картка члена КПРС № 04642513]. Однак здобути музичну освіту йому так і не вдалося. Відзначимо, що у радянських виданнях, вірогідно заради підвищення іміджу чекіста,

¹ Дукельський Володимир Семенович (?-1920). До 1914 р. працював робітником гравером, служив у рос. експедиц. корпусі у Франції, за антирад. агітацію був заарештований та засланий на каторгу, з якої втік до Алжиру, а потім повернувся на батьківщину. У 1919 р. зав. видав. політуправ. військ. комісаріату УСРР. Потім перейшов на роботу до Надзвичайної комісії. Очолював особл. відділ ВЧК XIV армії Півден.-Захід. фронту, особ. відділ ВЧК XVI армії і особл. відділ III-ї рад. армії на Захід. фронті. 28 вересня 1920 р. загинув в бою з поляками, посмертно нагород. орденом Червоного Прапора, батьки стали отримувати пенсію за загиблого сина.

² Дукельська Мая Семенівна. До 1929 р. проживала в Харкові, потім перебралася до Москви, де 1930 р. вийшла заміж за іноземного фахівця Карла Фрідмана, який прибув до СРСР з Німеччини, та працював інженером по штампівці на 2-му годинниковому заводі. У 1934 р. подружжя виїхало на постійне проживання до Німеччини.

³ У травні 1937 р. молодший брат Дукельського навчався на старшому курсі 2-го Харківського училища прикордонних і внутрішніх військ НКВС.

підкреслювалося, що Дукельський був талановитим піаністом, який закінчив одеську консерваторію [5].

У партійній анкеті, заповненій 1954 року Дукельський вказував, що у упродовж червня 1908 р. – липня 1915 р. працював піаністом у кінотеатрах Єлисаветграда, Києва, Радомишля Радомишльського повіту Волинської губернії, Олександрії Херсонської губернії, С.-Петербургу [2, ф. 17, оп. 108, облікова картка члена КПРС № 04642513]. В одній з автобіографій він писав, що «з шістнадцятирічного віку, тобто з 1908 р., жив я в стороні від моїх батьків цілком самостійно. Мені хотілося спеціалізуватися на музиці, але мої заняття, а також служба – грав в кінотеатрах на піаніно, супроводжувалася частими перервами. Я не мав права жити поза смугою, через що не вдавалося на більш-менш тривалий термін влаштуватися. За період 1909-1915 рр. я неодноразово піддавався арештам, і... видворявся на батьківщину. Одного разу був відправлений в етапному порядку з Києва. Все це ніякої політичного підґрунтя не мало, і було викликано винятково тим, що я, як безправний, проживав поза смугою осілості... Терпів тяжкі злидні, голод, холод.. Я загартувався і вперто повертався назад, незважаючи на загрозу повторного повернення у важких умовах на батьківщину» [1, ф. 1, оп. 2, спр. 694, арк. 31]. У 1915 р. Дукельський, як ратник ополчення 2-го розряду був мобілізований в Петрограді до армії та зарахований до 1-ї музичної команди запасного батальйону лейб-гвардії Московського полку [1, ф. 17, оп. 108, облікова картка члена КПРС № 04642513].

«Свій шлях в революцію» Дукельський описував наступним чином: «Разом з полком я брав участь у лютневій революції на вулицях Петрограду, не будучи пов'язаним з якою-небудь партією. До вступу до РСДРП(б), я в інших партіях не перебував і взагалі був далеким від партійної діяльності. Вступив я до РСДРП(б) у березні 1917 р. в Петрограді. В подальшому та до липневих днів я вів агітаційну пропагандистську роботу в полку, головним чином проти війни та за передачу влади у руки Рад. У зв'язку з посиленням арештів після липневих днів я виїхав з Петрограда до Фінляндії, звідки повернувся після жовтневого перевороту. На ґрунті виснаження я серйозно захворів і лише у березні 1918 року приступив до роботи помічником постачання фінляндської червоної гвардії. На цій посаді я працював до придушення революції у Фінляндії та поступив у розпорядження армійського господарського комітету в Москві, де на посаді

інспектора пропрацював до вересня 1918 р. Звідти я був перекинутий до військового відділу видавництва ВЦВК у якості інспектора, а потім начальника канцелярії, де працював до березня 1919 року. У березні 1919 р. я був перекинутий у розпорядження наркомвійськмору⁴ та призначений начальником загального відділу політуправління наркомвійськмору, який з усім урядом був переміщений до Києва» [2, ф. Р-7523, оп. 7, спр. 314, арк. 72-73].

Примітно, що у 1919 р. завідувачем видавництва політуправління військового комісаріату УСРР працював старший брат Семена Дукельського Володимир [6]. Описуючи свій життєвий шлях, Семен Семенович відзначав, що «знаходячись на посту начальника загального відділу політуправління Наркомвійськ України і, будучи одночасно солдатом комуністичного полку, я неодноразово зі зброєю в руках брав участь у боротьбі з бандитизмом навколо міста Києва, у удалій та швидкій ліквідації Куренівського повстання та роззброєння 9-го полку в Києві» [1, ф. 1, оп. 2, спр. 694, арк. 31]. Слід відзначити, що вирішальну роль у придушенні Куренівського повстання 9-10 квітня 1919 р. відіграли загони бійців-«інтернаціоналістів» – євреїв під командуванням чекіста М.М. Віхмана⁵

⁴ Народний комісаріат військово-морського флоту.

⁵ Віхман Михайло Мойсейович (1888-1963). Народився у станиці Городофорпостинська Астрахан. повіту Астрахан. губ. у родині торговця рибою. Освіта: закінчив 7 класів реал. училища в Астрахані у 1907 р.; курси кінемеханіків і електромонтажу у 1908 р. Член ВКП(б) з 1918 (12.1921 Крим. обл. перевірок. комісією був заочно виключений з партії «за бюрократизм та грубе відношення до співробітників». У 1923 р. вона відновила його в партії). У 1908-12 рр. – електромонтер в монтаж. конторах. У 1912-14 рр. – рядовий 24-го сапер. бат. в Самарі. У 1914-16 рр. – рядовий-сапер та сфрейтор 11-го сапер. бат. на фронті, нагород. георгіїв. хрестом 4-го ступеню. У 1916-17 рр. – лікувався у шпиталі. У 1917-18 рр. – нач. району Царицин. губ. міліції. У 1918 р. – співробітник Царицин. міської ЧК. У 1918-19 рр. – співробітник ОВ ВЧК. У 1919 р. – ком. 1-го Черв. партизан. полку. 9-10 квітня 1919 р. – ком. загону євреїв. інтернаціоналістів, придушував Куренів. повстання. У травні – серпні 1919 р. – нач. опер. частини Секрет.- опер. відділу Одес. губ. ЧК. У серпні – вересні 1919 р. – ком. 378 стр. полку Півден. групи військ РСЧА. У 1919-1920 рр. – член колегії Урал. обл. ЧК. У 1920 р. – ліквідував кримінал. злочинність у Харкові. У квітні – липні 1920 р. – пом. секретаря та секретар Одес. губ. ЧК. З 1 по 10 серпня 1920 р. – т.в.о. голови Одес. губ. ЧК. У 1920 р. – пом. Нач. тилу Одес. губ., ком. збройними силами Одес. повіту, рішенням Одес. губкому ВКП(б) усунутий з роботи і відправлений до ЦК КП(б)У. У січні – травні 1921 р. – заст. повноваж. представ. ВЧК по Криму. З 21 січня по 14 квітня 1921 р. – голова Симферополь. міської ЧК. З 14 квітня по 7 травня 1921 р. – т.в.о. голови Симферопол. обл. ЧК. З травня 1921 р. – у розпорядженні ВУЧК. З 1921 р. – нач. секрет.-опер. частини (СОЧ) і заст. голови Ставрополь. губ. ЧК. З серпня по 30 жовтня 1921 р. – т.в.о. голови Ставрополь. губ. ЧК. У 1922-24 рр. – електромонтер Одес. трамвай. депо. У 1924-28 рр. – зав. Підрозд. нерухомості Одес. міськ. Господ., нач. служби мережі та підстанцій Управ. міськ. трамваю в Одесі. У 1928-29 рр. – співробіт. Харків. округ. відділу ДПУ. У 1929-30 рр. – заст. нач. дорожньо-транспорт. відділу (ДТВ) ОДПУ Закавказ. залізниці. У 1930 р. – співробітник ДПУ УСРР, брав участь у

і китайців Лі Сю Ляна, які вчасно прибули в район Подола та зірвали спробу повстанців замкнути кільце навколо Києва. Радянські історики, описуючи придушення Куренівського повстання часто-густо цитували уривок з газети «Вісті ВУЦВК» за квітень 1919 року, але при цьому свідомо уникали згадки про ці військові з'єднання більшовиків, ймовірно задля формування міфу про «громадянську війну» в Україні [7]. 7 липня 1919 р. рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосили Київ, Одесу, Миколаїв, Херсон у стані облоги. Для проведення оборонних дій ЦК КП(б)У відрядило до Миколаєва та Херсону у якості особливо уповноважених І.Шварца (т. Семена)⁶ та П.Ровнера (т. Акіма)⁷ разом з якими виїхав у якості представника уповноваженого Ради оборони УСРР С.Дукельський [2, ф. Р-7523, оп.7, спр. 314, арк. 73].

Місцевим більшовикам представники Києва «твердили одне: жодної евакуації, жодного відступу – всі мають лишатися на своїх місцях, оскільки зі столиці йде підкріплення» [8]. Врятувати ситуацію не вдалося і Дукельський, за власним зізнанням, під час відступу радянських військ з Херсону через Миколаїв «виніс весь тягар відступу» з групою комуністів. За розпорядженням начальника 58-ї стр. дивізії І. Федька він був залишений у селі Варварівка для стримування білогвардійців «аби дати можливість вийти обозам і ослабленим частинам цієї дивізії. Там ми під потужним обстрілом супротивника протрималися добу, а потім влилися під час нашого майже повного оточення в 520-й полк. За дві доби я був контужений

придушенні селянських заворушень у Тульчин. окрузі. У 1930-1931 рр. – нач. опер. відділу 2-го (Донец.) опер. сектору ДПУ. У 1931-32 рр. – нач. Чернігів. рай. відділу ДПУ. У 1932-33 рр. – нач. опер. відділу повпредства ОДПУ по Іванов. пром. обл. 3 лютого 1934 р. – заст. нач. Донец. обл. міліції. 3 16 грудня 1934 р. – нач. відділу пожеж. охорони УНКВС Дніпропетров. обл. 3 осені 1935 р. – заст. нач. УРСМ УНКВС Вінниц. обл. 9 липня 1938 р. – заарештований у Вінниці. 23 листопада 1939 р. – засуджений особ. нарадою при НКВС СРСР до 5 років заслання в Казахстані. За станом здоров'я залишився у Києві. 26 квітня 1941 р. – Особ. нарада при НКВС СРСР відмінила попереднє рішення «обмежитися терміном відбуття покарання в тюрмі, від заслання звільнити». 3 1941 р. – службовець на підприємствах річк. флоту. У др. пол. 1940-х очолив адмін.-госп. відділ Головерного у Києві, нач. відділу постачання курорт. управління у м. Трускавець. По виходу на пенсію переїхав до Львова, де підробляв продавцем мінерал. води. Ст. лейтенант міліції (1936 р.).

⁶ Шварц Ісак (Семен) Ізраїльович (1879 – 1951). Член ВКП(б) з 1899 р. У грудні 1918 р. – квітні 1919 р. – голова ВУЧК. У квітні – травні 1919 р. – заст. голови ВУЧК.

⁷ Ровнер Пейсах Лазарович (Пейсак Лейзерович) (1875-1919) – парт. псевдо «т. Аким». Народ. у Миколаєві. Член РСДРП(б) з 1903 р. Член ЦК КП(б)У в березні – серпні 1919 р. Загинув в бою під Одесою.

*В. Манцев (у першому ряду ліворуч), Ф. Дзержинський (у центрі),
В. Балицький (крайній праворуч) (Харків, літо 1920 р.)*

і легко поранений» [2, ф. Р-7523, оп. 7, спр. 314, арк. 73]. Пораненого Дукельського переправили до Одеси та помістили до клінічного відділку міської лікарні. Пізніше він писав, що після захоплення міста білогвардійцями «ледь одужавши я виписався, оскільки опасався перевірки. І через товариша Співака⁸ (пізніше розстріляного білими), мені вдалося знайти свою дружину та роздобути документи. Весь період денікінщини я пробув в Одесі та вів підпільну роботу з організації військового загону з т.т. Гейбхартом, Колтуном та іншими. Через них я зв'язався з Володимиром Ачкасовим⁹ і Маркусом (обидва розстріляні після провалу на М'ясоїдівській вулиці)» [2, ф. Р-7523, оп.7, спр. 314, арк. 73-74].

Після приходу в Одесу військ РСЧА Дукельський згідно рішення губкому КП(б)У був відряджений у розпорядження революційної військової ради XIV армії, звідки був призначений до трофейної комісії Одеського району. По закінченню роботи трофейної комісії 18 березня 1920 р. він прибув у розпорядження начальника Особливого відділу

⁸ Співак Лев Наумов (?-1920). Уродженець Херсону. У 1919 р. був у складі «червоних юнкерів». Розстріляний у січні 1920 р. по «справі 17-ти».

⁹ Ачкасов Володимир страчений у січні 1920 р.

(ОВ) XIV армії [1, ф. 288, оп.7, спр. 473, арк. 23в.]. У 1920 р. цей підрозділ деякий час очолював його рідний брат Володимир Дукельський, але точні дати перебування останнього на посаді невідомі. 1 квітня 1920 р. С. Дукельський зарахований у резерв призначень ОВ Південно-Західного фронту (ПЗФ), яким керував за сумісництвом начальник Центрального управління надзвичайних комісій та особливих відділів України (Цупнадкому) В. Манцев¹⁰. Фактично ж всю оперативну роботу в ОВ тягнув його заступник Є. Євдокимов¹¹.

Друге військове вторгнення в Україну більшовицька Росія здійснювала силами Південного (жовтень 1919 р. – січень 1920 р., вересень – грудень 1920 р.) та Південно-Західного (січень – грудень 1920 р.) фронтів. До складу кожного фронту в різний час входило 5-7 армій, які об'єднували до 30 дивізій та інших військових з'єднань. При революційно-військовій раді (РВР) фронту діяв особливий відділ (ОВ), якому підпорядковувалися ОВ армій, а особливим відділам при РВР

¹⁰ Манцев Василь Миколайович (1889 – 1938). Народ. у Москві в родині службовця фабрич. контори. Освіта незакінч. нижча. Член ВКП(б) з серпня 1906 р. В ЧК – ДПУ у 1918-1923 рр. З 1 серпня 1918 р. – член колегії та секретар відділу по боротьбі з контррев. ВЧК. З 4 грудня 1918 р. – нач. слідч. відділу та заст. голови Моск. ЧК. З грудня 1918 р. до 17 березня 1920 р. – нач. упр. особл. відділів і ЧК України. З 13 січня до 21 листопада 1920 р. – нач. ОВ Півден.-Захід. фронту. З 17 березня 1920 р. до 30 березня 1921 р. – нач. ЦУПНАДКОМУ. У листопаді 1920 р. – нач. ОВ Півден. фронту. З 30 березня 1921 р. до 22 березня 1922 р. – голова ВУЧК. З 22 березня 1922 р. до 1 вересня 1923 р. – нач. ДПУ УСРР. З 22 березня 1922 р. до серпня 1923 р. – нарком внутрішніх справ УСРР. З 18 вересня 1923 р. – член Колегії ОДПУ СРСР. З 1 листопада 1936 р. до 9 серпня 1937 р. – голова спец. колегії та заст. голови Верх. суду РРФСР. З 9 серпня 1937 р. – у розпорядженні ЦК ВКП(б). 22 жовтня 1937 р. заарешт. 28 липня 1938 р. засуджен. на смерть. Страчений.

¹¹ Євдокимов Єфим Георгійович (1891 – 1940). Народ. у м. Копал Копаль. повіту Семиріч. обл. в родині солдата. Освіта нижча. Член партії есерів у 1907-1911 р. Член групи анархістів-синдикалістів у 1911-18 рр. Член ВКП(б) з 1918 р. В ЧК-ОДПУ у 1919-34 рр. З червня 1919 р. – нач. ОВ Москов. ЧК. З 4 до 26 січня 1920 р. – пом. нач. Управління ЧК і ОВ при ревкомі України (Харків). З 26 січня до 21 листопада 1920 р. – заст. нач. ОВ Півден.-Захід. фронту. З 3 серпня до 20 листопада 1920 р. – пом. нач. ЦУПНАДКОМУ, Харків. З 3 серпня до 7 листопада 1920 р. – нач. тилу Півден.-Захід. фронту. З 7 до 21 листопада 1920 р. – заст. нач. ОВ Півден. фронту. З 21 листопада 1920 р. до 12 січня 1921 р. обіймав за сумісництвом посади: нач. ОВ Півден. фронту, нач. ОВ Півден.-Захід. фронту, нач. Крим. Удар. групи. З 12 січня до 30 березня 1921 р. – нач. ОВ ЦУПНАДКОМУ (Харків). З 30 березня 1921 р. до 22 березня 1922 р. – нач. ОВ ВУЧК. З 2 квітня 1921 р. до 22 березня 1922 р. – член Колегії ВУЧК. З 20 травня 1921 р. до 22 березня 1922 р. – нач. Секрет.-опер. управління (СОУ) ВУЧК. З 9 грудня 1921 р. до 10 червня 1922 р. – у відпустці. З 11 червня 1922 р. до 11 червня 1923 р. – повпред ДПУ УСРР по Правобереж. України (Київ). З 25 листопада 1922 р. до 11 червня 1923 р. – нач. Київ. губ. відділу ДПУ. З 16 липня 1923 р. – повпред ДПУ по Півден. Сходу Росії (Ростов-на-Дону). Перед арештом 9 листопада 1938 р. – 1-й заст. наркома водного транспорту СРСР, член ЦК ВКП(б), депутат Верх. рад СРСР і РСФСР перш. скликання. Засуджений на смерть 2 лютого 1940 р. Страчений.

армій підлягали ОВ дивізій та інших військових частин. Всі особливі відділи, які діяли в Україні, підкорялися виключно ОВ ВЧК (голови колегії ВЧК: Ф.Дзержинський (18 серпня 1919 р. – 20 липня 1920 р., В.Менжинський (20 липня 1920 р. – 6 лютого 1922 р.). Відзначимо, що наймасштабніший терор в Україні проводили не Центральне управління надзвичайних комісій України та губернські ЧК, а саме військові особливі відділи. Останні практично ніким не контролювалися. На сьогодні практично неможливо підрахувати кількість жертв армійських чекістів через закритість російських архівів.

З 16 квітня до 3 серпня 1920 р. Дукельський працював секретарем ОВ ПЗФ, який розташовувався в Харкові по вулиці Губернаторській, 14. За сумісництвом з 31 травня до 8 червня 1920 р. був членом і секретарем надзвичайної комісії ПЗФ з охорони складів військового майна та перевірки особового складу [1, ф.288, оп.7, спр. 473, арк. 2зв.]. Подібні перевірки розпочалися в РРФСР після підриву в Москві складів бойових припасів. Для цього створювалися комісії з надзвичайними повноваженнями по обстеженню особового складу всіх без винятку складів військового майна. В Україні функції цієї комісії, головою якої був призначений нарком робітничо-селянської інспекції М. Скрипник, були розширені. Обстеженню підлягав не лише особовий склад, але й порядок охорони складів боеприпасів. Комісія проводила свою роботу виключно через апарати ЧК і особливих відділів, як в центрі, так і на периферії. Згідно чекістської звітності в Україні було обстежено 331 склад і 26298 осіб персоналу, виявлено та передано в органи 174 агента різних контрреволюційних організацій, серед яких 57 поляків – членів польської військової організації, які були заслані до цих складів для розвідки та підготовки вибухів. Відсторонено з цих складів 502 підозрілі особи, зокрема 180 поляків. Крім того замінено 67 осіб командного складу, які не відповідали своїм посадам. Ряд відповідальних осіб були віддані під суд за недбале зберігання [9]. 18 січня 1921 р. наказом по арміям Південного фронту № 73 висловлена подяка за роботу по захисту складів військового постачання від вибухів і пожеж [1, ф.288, оп.7, спр. 473, арк. 2зв.].

У той самий час Дукельський був також членом надзвичайної трійки ОВ ПЗФ [1, ф. 288, оп.7, спр. 473, арк. 2зв.] – позасудового органу комуністичної каральної системи. Так протягом 1920 р.

ОВ ПЗФ під керівництвом Євдокимова розглянув справ: за шпигунство 108, за контрреволюцію — 289, за польську контрреволюцію — 66, за петлюрівщину — 5, за махновщину — 17, за службу у білих — 800, за службу в контррозвідці — 21, за бандитизм — 112, за повстання — 28, за кримінальні та різні справи — більше 2000 [10].

У розпал літа 1920 р. Дукельський перебував у відрядженні в ОВ ВЧК у Москві та в ОВ XVI армії [1, ф. 288, оп.7, спр. 473, арк. 23в.], який очолював його брат. Після повернення до Харкова він

був переведений на оперативну роботу: 3 серпня 1920 р. – призначений заступником начальника Секретно-оперативної частини (СОЧ) ОВ ПЗФ; 23 жовтня 1920 р. – т.в.о. начальника СОЧ ОВ ПЗФ. З 17 листопада 1920 р. до 12 січня 1921 р. – начальник ОВ Цупнадкому [1, ф. 288, оп.7, спр. 473, арк. 23в.].

Після захоплення Криму, більшовицький уряд відразу вирішив позбутися своїх тимчасових союзників – махновців. Для керівництва арештом махновської делегації при Цупнадкомі в Харкові була створена «трійка» у складі заступника начальника Цупнадкому В.Балицького, заступника начальника ОВ ПЗФ і ПФ К.Зонова¹² та С.Дукельського. 21 листопада 1920 р. Балицький відправив телеграму Дзержинському в якій доповів про підготовлені оперативні заходи, підкресливши, що чекісти встановили «квартири всіх значних анархістів і махновців» [11]. В своїй автобіографії М. Фриновський писав, що «керував операцією і безпосередньо брав участь у здобутті штабу Махна, що знаходився в Харкові» [1, ф. 288, оп. 2, спр. 694, арк. 19]. Дукельський «зачищав» не лише махновців, а і білогвардійців.

Єфим Євдокимов (1922 р.)

¹² Зонов Костянтин Ілліч (1892 – 1946). 3 травня 1919 р. – заст. зав. секрет.- опер. відділу ВЧК. 3 серпня 1919 р. – заст. нач. ОВ Півден.-Захід. фронту. 3 1920 р. – за сум. нач. секрет.-опер. частини та заст. нач. ОВ Півден. фронту. У 1921-22 р. на кер. роботі в ВУЧК.

28 грудня 1920 р. він разом з Манцевим і Євдокимовим, будучи членом надзвичайної трійки Кримської ударної групи особливих відділів ВЧК при РВР ПФ і ПЗФ в Севастополі засудив на смерть 26 осіб [12]. Всього ж в Криму, згідно чекістській статистиці було «розстріляно до 12 000 осіб, з яких до 30 губернаторів, більше 150 генералів, більше 300 полковників, кілька сотень контррозвідників, шпигунів» [10].

Наказом № 1665 від 10 жовтня 1921 р. заступник командуючого військами України та Криму К.О.Авксентьевський «за особливо понесені труди при ліквідації врангелівського фронту та енергійне придушення контрреволюційних повстань» нагородив Є.Євдокимова, С.Дукельського та М.Фриновського трофейними кінями. Дукельському дістався кінь на прізвисько Нубиш, 10 років, зріст 2 аршини 1 вершок, рудий, на холці – сивина. Раніше – 25 квітня 1921 р. наказом командувача військ України та Криму № 490 Дукельський вже був нагороджений золотим годинником «за особливо понесені труди з ліквідації врангелівського фронту» [1, ф. 288, оп. 2, спр. 694, арк. 19]. В офіційних документах відзначалося, що протягом 1920 р. ОВ ПЗФ «ліквідував в Україні безпосередньо своїм апаратом (крім особливих органів на місцях) до 6 організацій врангелівського відтинку, до 15 організацій петлюрівського типу, до 5 організацій «польських військових організацій», до 10 махновського типу організацій, до 15 банд розкладені і ліквідовані, захоплені понад 100 окремих шпигунів румунських, польських, врангелівських, махновських, петлюрівських» [10].

Серед «найгучніших справ» армійських чекістів фігурувала «петлюрівська організація Центральний повстанський комітет, по якій був заарештований весь уряд УНР». Головним слідчим по цій справі був Дукельський, який 20 січня 1921 р. підписав «Висновок по справі так званого уряду УНР і Центрального комітету Українських партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів» [13]. За його редакцією був підготовлений стенографічний звіт цього процесу [14]. Свій особистий внесок Дукельський описав наступним чином: «Розробленням справи Голубовича¹³ та інших

¹³ Голубович Всеволод Олександрович (1885 – 1939). Член УПСР. У січні-квітні 1918 р. – голова Ради Народних Міністрів України. У травні 1921 р. засуджений у справі членів ЦК УПСР до 5 років позбавлення волі, за 6 місяців амністований. У 1931 р. засуджений за справою Українського національного центру до 7 років позбавлення волі.

я дав можливість пролетарській владі розкрити перед всією Україною роль української інтелігенції в українській контрреволюції і завдати рішучий удар підступам української інтелігенції та ідейному повстанству. Доказом служить заява отамана Мордалевича¹⁴ про мотиви його переходу на бік радянської влади» [1, ф.1, оп. 2, спр. 694, арк. 31-32]. Після ліквідації ПФ і ПЗФ були ліквідовані і відповідні ОВ, а частини їхніх керівних співробітників була переведена до Цупнадкому. Зокрема Євдокимов очолив ОВ, а Дукельський з 12 січня по 29 квітня 1921 р. працював начальником СОЧ ОВ і заступником начальника ОВ Цупнадкому. За сумісництвом з 11 березня до 29 квітня 1921 р. він очолював відділ по боротьбі з бандитизмом Цупнадкому [1, ф. 288, оп. 7, спр. 473, арк. 2 зв.]. 26 березня 1921 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «замість Цупнадкому створити ВУЧК» [1, ф.1, оп. 6, спр. 13, арк. 43]. Стара структура Цупнадкому проіснувала до травня 1921 р. поки в його складі відбувалися адміністративно-організаційна реорганізація на кшталт ВЧК.

У боротьбі з повстанським рухом більшовики широко використовували ганебну практику взяття заручників. Так 14 квітня 1921 р. Дукельський, як начальник відділу по боротьбі з бандитизмом ВУЧК, надіслав всім губернським ЧК та особливим відділам України та Криму шифротелеграму з наказом «у терміновому порядку встановити у всіх селах місцезнаходження найближчих родичів: батьків, матерів, дружин, дітей старшого віку, братів, сестер та наречених. Взяти їх на облік. Проведіть через губрайнаради постанову про взяття заручниками родичів бандитів... Доведіть до відома населення, що в разі вбивства червоноармійців, міліціонерів та радробітників ці заручники будуть розстріляні» [10]. Під «бандитами» часто розуміли заможних селян, про що свідчить квітнева телеграма Дукельського до Чернігівської губ. ЧК: «У Кролевецькому повіті сільські куркулі ведуть антирадянську агітацію і погрожують підпалювати незаможних. Застосуйте термінові заходи для знешкодження куркульських контрреволюційних елементів і охорони життя та майна незаможних» [15].

¹⁴ Мордалевич Юліан Арсентійович (1896-?). Підполковник армії УНР. Повстанський отаман, який діяв на теренах Радомиш. повіту Київ. губ. 15 травня 1921 р. добровільно здався більшовикам, писав листи та відозви до повстанців із закликом здаватися рад. владі.

Іван Кравченко-Пахомов (1920 р.), Макс Дейч (початок 1920 –х рр.)

6 травня 1921 р. Манцев своїм наказом № 5 / 42 затвердив на посадах керівних співробітників ВУЧК. Начальником секретно-оперативного управління (СОУ) і за сумісництвом начальником ОВ СОУ був призначений Євдокимов; заступником начальника ОВ СОУ, на який покладалася «боротьба з контрреволюцією та шпигунством у червоній армії», став Дукельський, звільнений від керівництва відділом по боротьбі з бандитизмом [1, ф.1, оп. 20, спр. 640, арк. 36-36 зв].

10 серпня 1921 р. постановою ВУЦВК орденом Червоного Прапора були нагородженні чекісти, «які найбільше відзначилися і особливими заслугами наближали момент і увінчали успіх перемоги»: В.Балицький – заступник голови ВУЧК; І.Воронцов¹⁵ – начальник ОВ Київського військового округу; М.Дейч – голова Одеської губ. ЧК; Л.Заковський – голова Подільської губ. ЧК; О.Капустянський – завідувач секретно-оперативного відділу Київської губ. ЧК;

¹⁵ Воронцов Іван Олександрович (1894 – 1937). Народ. в Москов. губ. в родині священника. Член ВКП(б) з 1918 р. У 1919-22 рр. – нач. особ. відділів 6-ї та 14-ї армій, Київ. військ. округу. Перед арештом 17 липня 1937 р. – гол. інспектор наркомату харчової промисловості СРСР. 25 листопада 1937 р. засуджений на смерть та страчений.

І.Кравченко¹⁶ – заступник голови Одеської губ. ЧК; Я.Лівшиць¹⁷ – голова Київської губ. ЧК; О.Трепалов¹⁸ – голова Катеринославської губ. ЧК» [16].

19 листопада 1921 р. голова Одеської губернської ЧК Дейч¹⁹ підписав наказ № 242: «Через мою хворобу та неможливість з

¹⁶ Кравченко-Пахомов Іван Васильович (1884–1922). Народ. в Олександр. вол. Володимир. губ. Самоучка. Чорнороб. Член ВКП(б) з 1917 р. Учасник жовтневого перевороту в Петрограді. У лютому 1918 р. – 1920 р. – член колегії та нач. СОЧ Саратов. губ. ЧК. У 1920 р. – співробітник ОВ Х армії. З 9 серпня 1920 р. – листопаді 1921 р. – служив в Одес. губ. ЧК (нач. СОЧ, член Колегії, заст. голови Одес. губ. ЧК). З 7 грудня 1921 р. – заст. голови Київ. губ. ЧК. Загинув під час ліквідації «Козацької ради» в Києві.

¹⁷ Лівшиць (Ліфшиць) Яків Абрамович (1897-1937). Народ. у Мозирі в родині службовця. У 1913-15 рр. – есер. Член ВКП(б) з березня 1917 р. У 1920 р. – голова Харків. губ. ЧК. У серпні 1920 р. – січні 1921 р. – голова Чернігів. губ. ЧК. З 24 березня 1921 р. до 16 вересня 1922 р. очолював губ. ЧК/губвідділ ДПУ в Києві. Перед арештом 16 листопада 1936 р. – 2-й заст. наркома шляхів сполуч. СРСР. 30 січня 1937 р. Засуджен. на смерть. Страчений.

¹⁸ Трепалов Олександр Максимович (1887 – 1937). Народ. в С.-Петербурзі в родині робітника. Член ВКП(б) з 1908 р. З 18 жовтня 1920 р. по грудень 1921 р. – голова Катеринослав. губ. ЧК. Перед арештом 27 жовтня 1936 р. – пенсіонер по інвалідності. 25 травня 1937 р. засуджений на смерть і страчений.

¹⁹ Дейч Макс Абельович (Мендель Самуїл-Шмуль-Мовшевич-Іцков Дейч) (1885 – 1937). Народ. у Двінську Вітеб. губ. в родині візника. Закінчив хедеру. Член Бунду у 1900-14 рр. (виключ. «за привласнення грошових коштів, зібраних в синагозі у євреїв-емігрантів на рев. потреби»). Член соц. партії США у 1908-17 рр. Член Єврей. секції соц. партії США у 1908-10 рр. Член ВКП(б) з листопада 1917 р. (виключений у 1922 р. – відновлений). У 1899-1900 рр. – візник (Двінськ). У 1900-1902 рр. – шорник у Двінську. У 1902-05 рр. – на підпільній бундівській роботі у м. Речиця, Себег, Вільно, Гродно, Ковно, Суwalkи, пом. нач. єврей.самооборони у Двінську. За рев. діяльність піддавався арештам. У лютому 1905 р. – заарешт. за вбивство поліцейських і випадкових перехожих у Вільно, засуджений військ. окр. судом до смертної кари. Вирок був замінений на довічну каторгу. У 1905-07 рр. – перебував у тюрмах Вільно, Мінська, Смоленська, Бутирський в'язниці у Москві. У 1907-08 рр. – працював на каторжних роботах на будівництві Амур. колісного шляху. У 1908 р. втік з каторги через Маньчжурію до Вільна, звідки Бундом відправлений до США. У 1910-12 рр. – маляр у Бостоні, голова профспілки Детройт. малярного цеху у США. У 1912-17 рр. – маляр на підприємствах Нью-Йорка. У лютому 1917 р. – переїхав до Стокгольму, затриманий за звинуваченням у рев. діяльності. Після жовт. перевороту повернувся до Росії. У листопаді 1917 р. – лютому 1918 р. – експедитор ред. газ. «Саратов. Известия», ком. червоногвард. загону в Саратові, член Саратов. губвиконкому. З 12 лютого до 5 травня 1918 р. – комісар відділу по боротьбі з контррев. при виконкомі Саратов. губ. ради. У вересні 1918 р. – лютому 1919 р. – заст. голови Саратов. губ. ЧК. У липні 1918 р. – лютому 1919 р. – нач. Саратов. губ. міліції. З 28 лютого до 19 травня 1919 р. – голова Саратов. губ. ЧК. У червні – серпні 1919 р. – член колегії Секрет. відділу (СВ) ВЧК у Москві. У серпні – листопаді 1919 р. – пом. зав. СВ ВЧК. У листопаді 1919 р. – лютому 1920 р. – зав. відділу залізничної міліції Голов. упр. міліції РРФСР. З 6 березня 1920 р. – нач. секрет.-опер. відділу та заст. голови Одес. губ. ЧК. З 10 серпня 1920 р. до 19 листопада 1921 р. – голова Одес. губ. ЧК. У січні 1922 р. – листопаді 1922 р. – заст. нач. Економ. Управ. ВЧК/ДПУ РРФСР. 22 листопада 1922 р. – звільнений через хворобу, відправлений у тривалу відпустку. У 1923-26 рр. – голова правління Камволь. тресту,

мого боку безпосередньо керувати роботою ОГЧК, призначити т.в.о. голови т. Корженка з сумісництвом обов'язків начальника ОВ, т.в.о. заступника голови призначаю т. Подзаходнікова²⁰ з сумісництвом обов'язків начальника адміністративно-організаційного відділу» і відбув до Москви.

Згідно записів в послужному списку 3 грудня 1921 р. Дукельський був призначений виконуючим обов'язки голови Одеської губ. ЧК. В своїй автобіографії від 4 листопада 1922 р. він писав: «Я вступив 7 грудня 1921 року у виконання обов'язків, я спрямував усю увагу апарата на найшвидшу ліквідацію бандитизму в Одеській губернії та у стислий термін Одеською губчека був спійманий відомий отаман Семен Заболотний зі своїм штабом, який тероризував протягом 3-х

заст. голови правління акц. товариства «Вівчар» (Москва). У 1926-27 рр. – голова правління 1-го Держ. вовнян. треста (Москва). З 1927 р. – заст. нач., нач. Упр. вовнян. промисловості Всесоюз. текстиль. синдикату Вищої ради нар. господарства (ВРНГ) СРСР. У вересні 1930 р. – травні 1931 р. – голова правління союз. тресту вугільної промисловості Харків. пром. району («Харківвугілля»). У травня 1931 р. – березні 1933 р. – голова правління Всесоюз. об'єд. вовняної та шпальовально-повстяної промисловості «Союзвовна» ВРНГ СРСР. У березні 1933 р. – лютому 1934 р. – нач. Голов. упр. вовняної промисловості Нар. комату легкої промисловості СРСР, заст. нар. комісара легкої промисловості СРСР. У 1934-36 рр. – керівник групи легкої промисловості КСК при РНК СРСР. У лютому 1934 р. – червні 1937 р. – член бюро комісії рад. контролю при РНК СРСР. 27 червня 1937 р. заарештований. 29 жовтня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

²⁰ Подзаходніков Петро Іванович (1885–1955). Народ. в с. Порецьке Алатир. повіту Симбір. губ. в родині коваля. Закінчив 4-х клас. почат. училище, 3-х річні курси суднових механіків у Баку. Працював слюсарем-механіком на заводах Баку, Сормово, Астрахані. Член РСДРП у 1903-12 рр. Пропагандист РСДРП(б) у Баку, за рев. діяльність заарештований, сидів у тюрмі. Засланий до Сибіру. Один з організаторів рев. гуртків на Ленських золотих копальнях, Бодайбо. Голова страйкому на Ленських копальнях у 1912 р. (ще до ленських розстрілів). Заарештований за участь у страйку та висланий до Іркутська. Втік до США. У 1912-14 рр. – робітник – слюсар в Чикаго, Детройті, Сан-Франциско. У 1912-14 рр. член американ. соц. партії. У 1914-17 рр. проживав в Австралії, працював чорноробом, один з керівників рос. відділу «Індустріальних робітників світу». У 1914-19 рр. – анархіст-синдикаліст. У 1917 р. – рядовий рос. армії, голова дивізій. комітету 3-ї армії, інструктор червоної гвардії в Москві, під час жовт. перевороту, учасник штурму моск. Кремля. У 1918 р. – організатор червоноарм. загонів у Сибірську. Займався рев. роботою в Алатир. повіті: у 1918 р. – лідер групи анархістів-синдикалістів; у 1919 – т.в.о. повіт. військкому та голова повіт. ради депутатів. Член РКП(б) з 1919 р. У 1920 р. – голова Тирасполь. повіт. ревкому Одес. губ., голова Ананьїв. повіт. ЧК. У 1920 р. – березні 1922 р. – член колегії та заст. голови Одес. губ. ЧК. У березні – листопаді 1922 р. працював в Одес. губвідділі ДПУ: заст. нач. губвідділу, нач. секрет.-опер. частини; зав. адміністратив. відділу. З 1922 р. – нач. Кам'янець. повіт. ЧК, Поділь. губ. З березня 1923 р. – нач. Кам'янець. окруж. відділку ДПУ. У 1924-25 рр. – інженер для доручень управ. справами комітету демобілізації і мобілізації промисловості ВРНГ у Москві. У 1925-28 рр. – працював в Одесі: заст. зав. ломбарда, кер. конторою рудметторгу, директор металевого заводу. У жовтні 1928 р. – березні 1929 р. – керував будівництвом в Москві. З 28 червня 1932 р. до 1 травня 1934 р. – нач. вечір. робфаку ОДПУ в Москві.

років губернію, та ліквідовані всі його явки та зв'язки. За цю операцію пленум Одеського губвиконкому нагородив Одеську губчека «Червоним прапором»...

Відзначу ще наступні великі досягнення за період мого перебування керівником Одеської губчека а згодом губвідділу ДПУ. Ці досягнення завдали найбільший збиток ворогам революції: 1) Захоплення всеукраїнського інформатора – керівника – отамана повстанських загонів Херсонщини Бондаренка-Лиха, який тероризував Першотравневий повіт, і ліквідацією всієї його банди, зв'язків і явок. 2) Захоплення відомого командира Наддністрянської бригади військ УНР, колишнього комуніста та командира нашої кавбригади Івана Киршулі, що перейшов на бік банд. 3) Захоплення відомого командувача Південної групи військ УНР Гулого-Гуленка» [1, ф.1, оп.2, спр. 694, арк. 27] (див. док. №1). В Одесі Дукельський поселився в колишній квартирі Дейча на вул. Успенській, яку прикрашала картина пензля І.Айвазовського. Як вона туди потрапила невідомо, втім відомо, що голова губчека продав її через художника Бронштейна за 80 мільйонів карбованців і гроші через чекістську касу не були оприбутковані [4]. Під керівництвом Дукельського була сфабрикована справа «Комітету спасіння Батьківщини». Втім його робота по фальсифікації міфічного антирадянського угруповання «Комітету спасіння Батьківщини» московським керівництвом була визнана занадто грубою та низькопробною. У січні 1922 р. за самовільні (без узгодження з Луб'янкою) та недолугі дії С. Дукельський отримав догану від помічника начальника іноземного відділу ВЧК М.Триліссера. Службову характеристику начальника Одеського губвідділу ДПУ Дукельського за 1922 р. важко назвати блискучою: «Як адміністратор слабкий. Начальник губвідділу – задовільний, нерішучий. Дисциплінований. Безхарактерний, що відбивається на адміністративній роботі. Відношення до товаришів по службі – припустиме» [17]. Така оцінка професійної діяльності не завадило московському керівництву нагородити Дукельського знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (V) № 141.

На початку липня 1922 р. голова виконавчого комітету Одеської губернської ради В.Аверін²¹ прийняв рішення перевірити місцевий

²¹ Аверін Василь Кузьмович (1885-1945). У 1921-23 рр. – член ЦК КП(б)У. В липні 1921 р. – грудні 1922 р. – голова виконкому Одес. губ. ради. Перед арештом 3 жовтня 1937 р. – нач. Ленського пароплавства. 4 березня 1938 р. засуджений до 25 років таборів.

будинок примусових робіт, який підпорядковувався ДПУ. Довідавшись про візит можновладця охоронці пенітенціарної установи зателефонували Дукельському, а той категорично наказав не пускати Аверіна до буцегарні. Вибухнув скандал. Дукельського обвинуватили у протиставленні себе партії. 7 червня 1922 р. бюро Одеського губкому КП(б) У ухвалило постанову: «Оголосити т. Дукельському сувору догану. Просити ЦК КП(б)У негайно відкликати т. Дукельського і тимчасово виконуючим обов'язки посаду призначити т. Корженка²²» [4].

Василь Корженко (1930-ті рр.)

²² Корженко Василь Савович (1892 – 1940). Народ. на станції Левицька Півден.-Захід. залізниці, Білостоць. повіт, Гроднен. губ. в родині залізнич. службовця. Українець. Член ВКП(б) з березня 1917 р. Освіта: навчався в Рівнен. реал. училищі (виключений за зберігання і читання нелегал. літератури). Навчався в Петергоф. гімназії (виключен.), навчався в 5-й гімназії С.-Петербургу (виключений) – не закінчив; був вільним слухачем юрфаку. С.-Петербурзь. університету; закінчив школу прапорщиків у 1916 р. У 1912-15 рр. – журналіст, співробітник, кор. газет «ДСД», «С.-Петербурзький кур'єр». У 1915-1917 рр. – рядовий, поручник, ком. роти 104-й Устюзький піх. полк, 147-й Самар. полк. У 1918-19 рр. – партизан загону Богунака, ком. Золотонись. загону моряків в Україні. У 1918-19 р. – член колегії Золотонись. повітової ЧК, зав. інструктор. відділу Золотонись. повіт. виконкому (Полтав. губ.). У квітні – липні 1919 р. – діловод, секретар і нач. реєстрації ОВ Полтав. групи військ. У 1919-20 рр. – уповноваж. інформації, нач. ОВ Оренбур. укріп. району, нач. розвідки експедиц. загону XII армії. У липні – грудні 1920 р. – заст. нач. і нач. ОВ III-ї армії. У січні – квітні 1921 р. – нач. ОВ Чорного та Азов. морів, нач. ОВ Одес. губ. ЧК. У квітні 1921 р. – жовтні 1922 р. – пом. нач. і нач. ОВ, заст. нач. Одес. губвідділу ДПУ. У жовтні 1922 р. – серпні 1923 р. – нач. СОЧ і заст. голови ДПУ Криму. У серпні – жовтні 1923 р. – т.в.о. нач. ДПУ Криму. У 1923-24 р. – у розпорядженні ОДПУ СРСР. У серпні 1924 р. – вересні 1925 р. – нач. Забайкаль. губвідділу. Служив у повноважному представ. ОДПУ по Ленінград. військ. округу (з вересні 1925 р. – нач. відділку контррозвід. відділу (КРВ), з серпня 1928 р. – пом. нач. КРВ, з січня 1930 р. – нач. 1 відділку і пом. нач. ОВ, з жовтня 1930 р. – пом. нач. інозем. відділу, з квітня 1931 р. – пом. повпреда). З квітня 1932 р. – нач. ОВ ПП ОДПУ по Західній обл. (Смоленськ), за сумнісництвом, пом. нач. ОВ Білорусь. ВО. У лютому 1934 р. – червні 1937 р. – заст. повпреда ОДПУ / нач. УНКВС по Сталінград. краю / обл. У червні – жовтні 1937 р. співробіт. резерву НКВС СРСР. З жовтня 1937 р. – кер. справами наркомату іноземних справ СРСР. 7 травня 1939 р. заарешт. 25 січня 1940 р. – розстріляний. Майор держ. безпеки (5 грудня 1935 р.).

За іронією долі саме 7 червня Дукельський був затверджений на посаді начальника Одеського губвідділу ДПУ, але вже 8 серпня 1922 р. він позбувся керівної посади. Судячи з всього Одеський губком КП(б)У таки домігся усунення Дукельського з посади. На користь цієї версії говорить і той факт, що новий начальник Одеського губвідділу ДПУ Т.Петров²³ був призначений лише восени (не пізніше 17 листопада). Вірогідно чекістське керівництво вирішило не дратувати ЦК КП(б)У та приборало опального Дукельського з оперативної роботи. У період з 13 серпня 1922 р. до 26 червня 1923 р. він перебував на особливому обліку ДПУ УСРР, а у середині грудня 1923 р. йому доручили готувати звіт про 3-х річну роботу органів ЧК – ДПУ в Україні [1, ф. 288, оп. 7, спр. 473, арк. 3]. Так з'явилася книга С.Дукельського, яка за словами автора являла «собою ряд нарисів з історії боротьби українських органів ЧК—ДПУ проти світового імперіалізму і вітчизняної контрреволюції протягом 1920—22 рр.» [18]. Рукопис першої частини «ЧК-ДПУ» був переданий до держвидаву УСРР, проте роботи по друкуванню книги за наказом зверху буде зупинено [19]. (утім «рукописи не горять» – у 1989 р. книга була опублікована в Канаді [20], а в 1995 р. у Росії [21]. У 1991 р. «Український історичний журнал» спромігся надрукувати на своїх шпальтах лише уривки книжки Дукельського українською мовою [22].

²³ Петров Тимофій Акимович (1891–1936). У 1906–1911 рр. – есер. У 1917–1918 рр. – лівий есер. Член РКП(б) з 1920 р. У 1915–17 рр. служив в рос. армії, рядовий 26-го Литов. піх. полку. З 1917 р. – червоногвардієць. У 1918 р. – голова культ.-просвіт. комісії червоноармій. з'єднання. У 1918–19 рр. працював у Смоленську в облвиконкомі Захід. обл. (зав. відділу соц. Забезпеч., секретар відділу мистецтв), член правління спілки працівників мистецтв Захід. обл. У 1919–20 рр. – нач. друкарні політвідділу XVI армії. У 1920 р. – нач. секрет.-опер. частини (СОЧ) і заст. голови дорожньо-транспорт. ЧК Півден. залізниць (Харків). У 1921 р. – зав. адмін. відділу Катеринослав. губ. ЧК. У 1921–22 рр. – заст. голови Катеринослав. губ. ЧК. З 1922 р. – нач. СОЧ і заст. нач. Одес. губвідділу ДПУ. З осені 1922 р. (17 листопада 1922 р. – ?) до 6 березня 1923 р. – нач. Одес. губвідділу ЛПУ. У серпні 1923 р. – листопаді 1924 р. – нач. Туркмен. облвідділу ДПУ. З 1925 р. – нач. СОЧ і заст. голови Азербайджан. ЧК. З 13 жовтня 1925 р. до 24 серпня 1926 р. – нач. Калуського губвідділу ДПУ. У 1926–28 рр. – нач. Майкоп. окр. відділу ДПУ. У 1928 – 1930 рр. – пом. нач. Дагестан. облвідділу ДПУ. У 1930–31 рр. – нач. Твер. опер. сектора ДПУ та за сумісництвом нач. ОВ 48-ї стр. дивізії. У 1931–32 рр. – нач. Сталінград. опер. сектора ДПУ. З 1933 р. – нач. Армавір. опер. сектора ДПУ. З 25 травня 1935 р. – заст. нач. УНКВС по Курськ. обл. Загинув в автомобіль. катастрофі. Майор держ. безпеки (5 грудня 1935 р.), нагороджений знаком почес. працівника ВЧК-ДПУ «XV» (20.12.1933)

26 червня 1923 р. Дукельський був призначений начальником Південного окружного транспортного відділу ОДПУ у Харкові (до виконання обов'язків приступив 29 червня, з 8 березня по 1 травня 1924 р. перебував у відпустці через хворобу) [1, ф.288, оп.7, спр. 473, арк. 3]. Йому було доручено керувати агентурно-оперативним обслуговуванням транспортної інфраструктури Південної залізниці, проведенням перевірок мобілізаційної готовності залізниць, технічного стану залізничних мостів і споруд, їх протипожежної безпеки [23]. З 1 липня 1924 р. по 1 серпня 1925 р. Дукельський очолював Волинський губернський відділ ДПУ і за сумісництвом керував губернською прикордонною охороною ДПУ (до роботи приступив 5 липня 1924 р.). Невдовзі очолив щойно організоване волинське губернське товариство «Динамо» [24]. З 1 вересня 1925 р. до січня 1926 р. Дукельський очолював Катеринославський окружний відділ ДПУ. 5 лютого 1926 р. зарахований до резерву ДПУ УСРР, а 7 квітня 1926 р. – відряджений у розпорядження ЦК КП(б)У зі взяттям на особливий облік ОДПУ СРСР [1, ф.288, оп.7, спр. 473, арк. 3]. З квітня 1926 р. Дукельський керував харчовим трестом в Одесі, з липня 1927 р. – був директором харківської кондитерської фабрики «Жовтень», з червня 1928 р. – кандидат у члени правління тресту «Донвугілля» у Харкові, з 1930 р. – голова правління державного тресту електричних станцій донецького кам'яновугільного басейну «Донбассток», Харків [2, ф. 288, оп.7, спр. 473, арк. 3].

Невдовзі Дукельський повертається на роботу в ОДПУ. Сталося це за власним бажанням, чи за партійною мобілізацією з'ясувати не вдалося. Свою чекістську кар'єру відновив 31 червня 1930 р. заступником повноважного представника (повпреда) ОДПУ по Центральній Чорноземній області (ЦЧО) у Воронежі. Його безпосереднім керівником був М.Алексєєв²⁴, який під час денікінської окупації Одеси був членом підпільного губкому партії борбистів. З 13 жовтня 1931 р. по

²⁴ Алексєєв Микола Миколайович (1893 – 1937). У 1910-17 рр. – есер. У 1917-19 рр. – лівий есер. У 1919-20 – борбист. Член ВКП(б) з 1919. У 1918-19 рр. – уповноваж. нелегал. ЦК партії борбистів в Харкові, Одесі, Катеринославі. У 1919 р. – член ЦК партії борбистів. У 1919-20 рр. – член нелегал. Одес. губкому партії борбистів в Одесі. У 1920-1921 рр. – зав. оргвідділу Харків. губкому КП(б)У. У 1921-37 рр. працював в ЧК -ОДПУ-НКВС. З 9 лютого 1930 р. – повпред ОДПУ по ЦЧО (Воронеж). З 10 квітня 1932 р. – повпред ОДПУ по Захід.-Сибір. краю. Перед арештом 28 червня 1937 р. – нач. Рибінськ. рай. Волзького табору НКВС. Ст. майор держ. безпеки. Страчений.

25 травня 1932 р. – Дукельський заступник повпреда ОДПУ по Білоруському ВО та за сумісництвом заступник голови ДПУ Білоруської СРР. 2 червня 1932 р. Дукельського призначили повпреда ОДПУ по Центральній Чорноземній області. Наприкінці грудня 1933 р. він повідомляв секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР про результати переселенської політики у прикордонних з Україною областях Російської Федерації «з ЦЧО був відправлений останній ешелон переселенців колгоспників в Україну. Всього з 13 листопада ц.р. відправлено 80 ешелонів у складі 3488 вагонів. В ешелонах відправлено 4800 господарств із загальною кількістю 25958 їдаків, з яких 15242 дорослих і 10716 дітей... Найближчим часом надішлемо спецзведення про хід підготовки до відправлення (у кількості 3000 господарств) другої партії переселенців» [25].

3 15 липня 1934 р. Дукельський очолював Управління НКВС по Воронежській області. 29 листопада 1935 р. отримав звання старшого майора державної безпеки (дорівнювало загальновійськовому званню комдива). 13 липня 1936 р. С.Дукельський надіслав листа секретарю ЦК ВКП(б) М.Єжову, в якому повідомляв, що протягом 1933-1935 рр. неодноразово звертався до наркома внутрішніх справ СРСР Г.Ягоди з конкретними пропозиціями щодо перебудови роботи НКВС. Йшлося про доцільність галузевого принципу побудови Головного управління державної безпеки (промисловий відділ, сільськогосподарський відділ тощо); про скасування районних відділків НКВС, які розпорошують оперативні сили; про відмову від масової мережі інформаторів (8-10 тисяч інформаторів на область) задля створення меншої за чисельністю, втім більш ефективної агентурної мережі. У центральному апараті силового відомства відкинули усі пропозиції начальника УНКВС по Воронежській області та запропонували останньому більше уваги приділяти своїм прямим службовим обов'язкам. Дукельський проігнорував рекомендації та вирішив довести свої ідеї персонально М. Єжову. Останній уважно прочитав доповідну записку, переговорив з її автором і, ймовірно, спробував з'ясувати думку у наркома Ягоди стосовно запропонованих пропозицій. Можливо, тільки тоді нарком внутрішніх справ СРСР і дізнався, що начальник УНКВС по Воронежській області через його голову виходить на секретаря ЦК і обговорює з ним питання, що виходять далеко за межі компетенції.

11 вересня 1936 р. Ягода під час зустрічі з Дукельським виніс йому догану та запропонував перейти «за власним бажанням» на роботу до одного з неоперативних підрозділів НКВС (переселенський відділ, гол. управління пожежної охорони, гол. управління шосейних доріг). Дукельський відхилив цю пропозицію і заявив, що при такому ставленню до нього він вважав би за краще взагалі піти з НКВС і перейти до одного з цивільних наркоматів. Ягода наказав Дукельському повернутися до Воронежа, але до роботи не приступати та чекати на організаційні висновки. Нарком НКВС СРСР також повідомив секретаря ЦК ВКП(б) про свої плани усунути з посади начальника УНКВС по Воронежській області. Перед своїм від'їздом до Воронежа Дукельський направив чергову записку Єжову, в якій описав ситуацію та попросив про особисту зустріч. Під час розмови Дукельський заявив, що деякі працівники центрального апарату штучно гальмували викриття «троцькістської банди». На підтвердження своїх слів він послався на відомий йому випадок з колишнім чекістським агентом Зафраном, який свого часу намагався викрити троцькістських змовників та потрапив у виправно-трудоий табір як провокатор. Інформацію Дукельського Єжов використав для усунення Ягоди з посади наркома [26].

Можливо, що саме участь Дукельського в поваленні Ягоди врятувала його як від «єжовських» так і «беріївських» чисток НКВС. До того ж у 1937 р. Дукельський потрапив у автомобільну аварію та довго лікувався. Коли точно це трапилося і як довго він перебував на лікарняному достеменно невідомо. Згідно з офіційними документами 14 червня 1937 р. Дукельський був звільнений з посади начальника УНКВС по Воронежській області та відкликаний у розпорядження НКВС СРСР. Його наступником був призначений старший майор державної безпеки О.М.Розанов (з посади начальника УНКВС по Одес. обл.) [27]. У середині липня 1937 р. Дукельський опинився на посаді співробітника для доручень при наркомі внутрішніх справ СРСР [28], на якій перебував до 29 січня 1938 р. – дня звільнення в запас «через перехід на іншу роботу» [29].

Іншим місцем роботи виявилось Головне управління кінематографії Комітету по справам мистецтв при РНК СРСР, начальником якого Дукельський був призначений 7 січня 1938 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б). 19 серпня 1938 р. опиняється в кріслі голови

комітету з кінематографії при РНК СРСР. Його підлеглий Й.М.Маневич характеризував його як людину «сталевої волі і нестримного напору. Хворий. Він завжди ходив у корсеті. Нервовий — мабуть, завжди перемагав якийсь фізичний біль. Руки він тримав за поясом. Рідко кричав — ніби стримуючи себе, зрідка погладжував голий череп, — але тон його майже завжди виключав заперечення. Це була людина, яка сліпо вірила: все, що вона робить, необхідно партії і державі. Вислуховував пояснення, намагався зрозуміти суть, вирішував невідкладно» [30].

Кінорежисер Олександр Довженко, вважав, що новий начальник несправедливо до нього ставиться, «не дає творчим працівникам свободи творити», хоче все підкорити «своєму дуже дрібному та поганому „смаку“, що „життя незабаром стане зовсім іншим і що, зокрема, кінематографією керуватимуть люди більш придатні для цього, ніж Дукельський”». Втім, коли кінорежисер звернувся до нього з проханням відтермінувати закінчення фільму «Щорс», він це клопотання підтримав. Після перегляду фільму єдиною рецензією Дукельського на адресу присутнього О. Довженка були такі слова: «Скільки витратили селітри на картину?» [31]. 10 березня 1939 р. «за видатні заслуги у справі розвитку радянської кінематографії» Дукельський був нагороджений орденом Леніна.

З 9 квітня 1939 р. по 8 лютого 1942 р. Дукельський працював наркомом морського флоту СРСР. Звільнений через хворобу за власним бажанням [32]. У лютому 1942 р. – квітні 1943 р. – уповноважений Державного комітету оборони СРСР з виробництва боєприпасів у Челябінській області. У квітні 1943 р. – лютому 1952 р. – заступник наркома (міністра) юстиції РРФСР. Написав сотні доносів до різних органів влади, в тому числі Сталіну, з надуманими звинуваченнями працівників юстиції СРСР і РСФСР у шпигунстві та шкідництві. Був одним з ініціаторів масових чисток органів юстиції в 1948—1952 роках. У зв'язку з посиленням параної поміщений до лікарні. Продовжував писати доноси на лікарів, які нібито готувалися вбити його за завданням американської розвідки [33]. З 1953 р. персональний пенсіонер союзного значення. Помер 30 жовтня 1960 р. у Москві. Похований на Новодівочому кладовищі в Москві разом з дружиною Анною Михайлівною Дукельською (1897-1981) та донькою Кірою Семенівною Єгоровою (1920-199?)

№1

**Клопотання голови ДПУ УСРР Василя Манцева
Всеукраїнському центральному виконавчому комітету про
відзначення начальника Одеського губернського відділу ДПУ
УСРР Семена Дукельського Орденом Червоного Прапора за
придушення антирадянського повстанського руху на Півдні
України**

**Не пізніше 2 липня 1923 р.
НАГРАДНОЇ ЛИСТ
На начальника Одесского Губотдела ГПУ
тов. ДУКЕЛЬСКОГО Семена Семеновича**

1. Возраст... 30 лет. 2. Семейное положение... женат, имеет ребенка.
3. Образование... среднее. 4. Партийный стаж... коммунист с 1917 года.
5. С какого времени в органах ЧК... с 1920 года.

МОТИВИ НАГРАЖДЕНИЯ

Будучи назначен Председателем Одесской Губчека и вступив 7 декабря 1921 года в исполнение своих обязанностей. тов. ДУКЕЛЬСКИЙ умелым и энергичным ведением разработок, в короткий срок ликвидировал банду известного атамана-бандита ЗАБОЛОТНОГО Семена Федоровича, — уничтожив все его связи и явки /до 100 человек/ и поймал терроризировавшего в течении 3-х лет Балтский уезд самого ЗАБОЛОТНОГО²⁵, назначенного Главным Закордонным повстанческим штабом начальником 3-ей повстанческой дивизии. С ним же был пойман КИТАЙСКИЙ Марк Евдокимович, присланный Тютюнником²⁶ из закордона для связи и исполняющий обязанности первого помощника ЗАБОЛОТНОГО. За эту операцию Пленум Одесского Губисполкома, постановлением своим от 10 февраля 1922 года наградил О.Г.Ч.К. «КРАСНЫМ ЗНАМЕНЕМ».

²⁵ Заболотний Семен Федорович (1894-1922) – організатор антибільш. повстанського руху на Одещині. Завдяки опер. інформації чекістам стало відомо, що він має намір зупинитися на нічліг у с. Фернатія (нині с. Кармалюківка Одес. обл.). 7 серпня 1921 р. чекісти оточили будинок де ночував отаман. У ході штурму Заболотного було взято у полон та етаповано до Харкова. Здійснивши втечу з в'язниці ДПУ УСРР він продовжив збройну боротьбу проти рад. влади на Поділлі. 4 липня 1922 р. вбитий червоноармійцями.

²⁶ Йдеться про військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Й. Тютюнника.

5 марта 1922 года содержащийся в ВУЧК ЗАБОЛОТНЫЙ бежал, но в связи с ликвидацией всех его связей и явок, он вынужден был скрываться в мало известном ему Ольгопольском уезде Подольской губернии, не имел этих связей, был вскоре настигнут Подольским Губотделом ГПУ и убит 3-го июня 1922 года.

В декабре 1921 года О.Г.Ч.К. были получены сведения о прибытии из закрдона известного Всеукраинского Информатора уроженца Первомайского уезда атамана Кирилла БАНДАРЮКА-ЛЫХО²⁷, называвшего себя командующим повстанческими отрядами Херсонщины. За короткое время БАНДАРЮК-ЛЫХО организовал вокруг себя в Савранском лесу Первомайского уезда банду. Влитые в банду секретные сотрудники донесли, что БАНДАРЮК-ЛЫХО, согласно директив из закордона, должен соединиться с бандой ЗАБОЛОТНОГО, после чего занять Первомайск, а ЗАБОЛОТНЫЙ Балту и продержаться до соединения с петлюровскими войсками Командующего Пивденной группы войск У.Н.Р. ГУЛОГО-ГУЛЕНКО²⁸, имеющими перейти Румграницу у Тирасполя. В первых числах января 1922 года на основании имеющегося материала и детально разработанного плана, заговор был ликвидирован, а сам БАНДАРЮК-ЛЫХО скрылся.

Во время ведения следствия, БАНДАРЮК-ЛЫХО прислал письмо, в котором он ультимативно требовал освободить в 5-ти дневный срок всех арестованных его соучастников /свыше 180 человек/, в противном случае он, именую себя в этом письме «Всеукраинским Информатором и атаманом повстанческих отрядов Херсонщины», ответит террористическими актами против совработников и коммунистов, а также вырежет всех евреев Первомайского уезда от 3-х месячного возраста. Энергично принятыми решительными мерами,

²⁷ У документі помилка. Йдеться про Кирила Євlampійовича Бондарука (Лихо-Бондарук, отаман Лихо) (1898-1922)

²⁸ Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (1886-1929). Генерал-хорунжий під час II-го зимового походу УНР у листопаді 1921 р. очолював Бессараб. групу військ Армії УНР Після невдалого військ. рейду перебував у Румунії. У червні 1922 р. нелегал. прибув до Одеси під іменем Василя Свистунця. У липні 1922 заарештов. співробітниками Одес. губ. відділу ДПУ. Надзвичай. сесією Харків. губ. суду засуджений на 10 років ув'язнення. Після амністії у 1927 р. опинився у Польщі. Після повернення до СРСР звинувачений у шпигунській діяльності. 30 квітня 1929 р. Колегія ОДПУ засудила отамана до смертної кари. Ростріляний 10 травня 1929 р. у Москві.

БАНДАРЮК-ЛЫХО вскоре был пойман в Савранском лесу. Через несколько часов после поимки он скончался от 9-ти ран, полученных при перестрелке с сотрудниками ОГЧК²⁹.

С ликвидацией этих банд, Одесская губерния была почти очищена и могла свободно заниматься мирным строительством. Но в Балтском уезде еще оставался на воле опасный бандит бывш^{ый} командир Кавбригады Красной Армии и коммунист, перешедший на сторону банд, впоследствии командир Надднестрянской бригады войск У.Н.Р. Иван КИРШУЛ, он же состоял начальником штаба банды ЗАБОЛОТНОГО под фамилией СИРКО-КИРШУЛ. В течение ряда месяцев все попытки ни к чему не приводили только в мае с.г. удалось поймать его брата Демьяна /тоже бандит/, которому было предложено или выдать местонахождение брата Ивана Киршула, или быть расстрелянным. После долгих трудов и безрезультатных операций в течение 2-х с лишним месяцев, удалось обнаружить местопребывание Ивана КИРШУЛА /в железнодорожной будке, в 3-х верстах от станции Тымково Балтского уезда, по линии Рыбница-Слободка/, но предупрежденный вторым братом, /тоже Иван/ об аресте Демьян КИРШУЛА, он скрылся в кукурузе в районе этой же будки.

Просидев в засаде трое суток и использовав Ивана КИРШУЛА №2, сотрудник Одесского Губотдела 29 июля с.г. с опасностью для жизни захватили, державшего винтовку на изготовку, Ивана КИРШУЛА. Таким образом, все атаманы и банды Одесской губернии с этого момента прекратили свое существование.

18 июля с.г. около 12 часов ночи тов. ДУКЕЛЬСКИЙ получил от своего начальника секретного отделения сведения, что из одной из явочных квартир появилась новая фигура-полковник, уроженец Одессы, отсутствовавший за кордоном 3 года и приехавший с важным поручением. Из дальнейшего разработки выяснилось, что этот полковник прибыл из-за кордона, выполняет работу военного агента и собирается скоро выехать обратно, при чем, полковник настолько влиятельный человек и агент, что может гарантировать прямую и обратную переброску через кордон.

Мобилизовав все имеющиеся силы, тов. ДУКЕЛЬСКИЙ, не выпуская из поля зрения никого из лиц, имевших общение с полковником,

²⁹ Кирило Бондарук загинув, 19 січня 1922 р., намагаючись вирватись з оточення.

который на следующий день собирался с одним из давно наблюдаемых О.Г.Ч.К. лиц за кордон. Кроме того, один из секретных сотрудников был связан с ними также для следования за кордон в целях обеспечения постоянного наблюдения и успешной ликвидации при переброске за кордон.

Опасаясь разногласий при производстве операции и учитывая важность ее успешного завершения, тов. ДУКЕЛЬСКИЙ лично на вокзале подготовил эту операцию, но поезд в этот день вследствие отсутствия топлива был отменен. Полковник решил выехать подвойной на Тирасполь и, несмотря на уговоры секретного сотрудника, отказывался изменить свое решение. В этот момент он был потерян на Соборной площади из поля зрения наблюдателя. Получив об этом донесение, тов. ДУКЕЛЬСКИЙ немедленно привлек всю агентуру, а за малочисленностью таковой и артистов оперетты, наскоро объяснив им приметы полковника, рассыпая их по всему району Соборной площади. Через 5 часов он снова появился в поле зрения наблюдателей в удобный момент был схвачен и доставлен в Губотдел.

После ряда опросов удалось установить, что арестован известный Командующий Пивденной группы войск У.Н.Р. полковник ГУЛЫЙ-ГУЛЕНКО.

К какой награде представляется
К ОРДЕНУ КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Благодаря умелой и правильной постановке агентурного и оперативного аппарата, решительности и инициативе т. ДУКЕЛЬСКОГО, под его личным руководством пойман атаман-бандит ЗАБОЛОТНЫЙ Семен, его штаб и ликвидированы все его связи и явки, уничтожен Всеукраинский информатор, Командующий повстанческими отрядами Херсонщины БАНДАРЮК-ЛЫХО и его банда, связи и явки, ликвидирован бывший коммунист Командир Кавбригады \Красной Армии, перешедший на сторону банд, впоследствии Командир Надднестрянской бригады войск У.Н.Р. и Начальник штаба банды атамана ЗАБОЛОТНОГО – Иван КИРШУЛ, пойман известный Командующий Пивденной группы войск У.Н.Р. полковник ГУЛЫЙ-ГУЛЕНКО Андрей Алексеевич.

Отмечая самоотверженную и плодотворность деятельности тов. ДУКЕЛЬСКОГО в деле охраны и защиты революции Рабоче-Крестьянской власти, выразившуюся в поимке крупнейших атаманов-бандитов ЗАБОЛОТНОГО, БАНДАРЮКА-ЛЫХО, КИРШУЛА и ГУЛЫЙ-ГУЛЕНКО, что послужило к разгрому и ликвидации бандитизма в Одесской губернии, Г.П.У У.С.С.Р. ходатайствует перед В.У.Ц.В.К. о награждении тов. ДУКЕЛЬСКОГО ОРДЕНОМ КРАСНОГО ЗНАМЕНИ.

ПЕРДСЕДАТЕЛЬ ГПУ В. МАНЦЕВ
НАЧАДМИНОРГ ЧАСТИ Секретарь
ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 27 -30.

№2

**Клопотання Державного політичного управління УСРР
Всеукраїнському центральному виконавчому комітету про
відзначення голови Подільського губернського відділу ДПУ
Леоніда Заковського державною нагородою за ліквідацію
осередків повстансько-партизанського руху на Поділлі³⁰**

**Не пізніше 2 липня 1923 р.
НАГРАДНОЙ ЛИСТ
на начальника Подольського Губотдела Г.П.У
ЗАКОВСКОГО Леонида Михайловича³¹**

³⁰ Вперше достеменні обставини загибелі С.Заболотного з'ясував К.Завальнюк, про що згадують у своєму довіднику В.Василенко і В. Данилюк. За 24 роки після публікації статті К.Завальнюка та через 13 років після виходу в світ класичної праці В.Василенка та В.Данилюка Я.Тинченко опублікував статтю про С.Заболотного, відмітивши, що до нього «іншим дослідникам не вдалося знайти низку документів про бойову діяльність, а також дату й обставини загибелі отамана» та навіть витяг з нагородного листа на нач. Поділь. губвідділу ДПУ «Левка Заковського» (насправді Леоніда) без зазначення архіву. Оскільки в особ. справі Л.Заковського, яка зберігається в ГДА СБУ, Одеса, цей документ відсутній, автори і вирішили ввести в науковий обіг цей документ.

³¹ Заковський Леонід Михайлович (Штубіс Генріх Ернестович) (1894 -1938). Народ. в Лібаві (Ліспая) Курлянд. губ. (за ін. даними – в маєтку «Рудбаржі» Рудбарен. Вол. Газенпот. повіту Курлянд. губ.) у родині лісника (кол. безземельного селянина, помер у 1898 р.), який служив у нім. барона – поміщика у маєтку «Рудбаржі»). Латиш. Член ВКП (б) з жовтня 1913 р. Депутат Верх. Ради СРСР 1 скликання. Освіта: початкова. До 1902 р. проживав з матір'ю – робітницею молоч. господарства у «Рудбаржі», потім був відправлений до ст. сестри до Лібави. Навчався у Лібав.

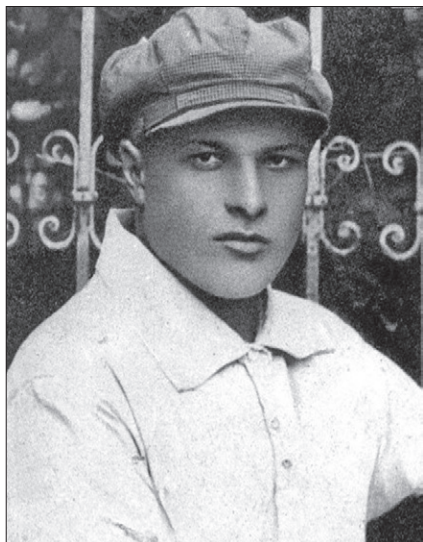
1. Вонарост 28 лет 2. Семейное положение3. Обрахование среднее. 4. Партийний стаж Член Р.К.П. с 1918 г. 5. С какогo времени в органах Ч.К. 1919 г.

чотрьохріч. 2-х класс. елемент. міськ. училищі, виключений з 3-го відділ. у 1909 р. за участь у першотрав. демонстрації. З дитинства брав участь у рев. русі – в будинку на оренд. матір'ю землі діяла конспірат. квартира Лібав. організації РСДРП(б). У 1909-11 рр. учень ремісника в приват. мідно-жерст. майстерні Ансона (Лібава). У 1911-12 рр. – палубний юнга, коচেгар торг. пароплава «Курськ» Рос.-Схід.-Азіат. пароплавства на лінії Лібава-Нью-Йорк. У 1912-13 рр. – підмайстер мідно-механ. майстерні Ансона (Лібава). 27 лютого 1913 р., разом з братом Фріцем, заарештований за участь у діяльності рев. підпілля, і обшуканий поліцією за 3 дня був звільнений під гласний нагляд. З 6 листопада 1913 р. перебував у в'язниці в м. Лібава. З 29 листопада 1913 р. в ув'язненні в м. Мітава (Єлгава). 3 січня 1914 р. рішенням особ. наради МВС висланий на 3 роки під глас. нагляд до Поневезь. повіту Олонець. губ. З травня 1914 р. – відбував заслання у с. Ругозеро Ругозерсь. волості і у с. Шунга Олонець. губ. У січні 1917 р. прибув із заслання до Петрограду за підробленими документами на ім'я Л.Заковського, з тих пір користувався цим прізвищем, переховувався від мобілізації в армію. У лютому 1917 р. – учасник вул. боїв у Петрограді. У лютому-липні 1917 р. приєднався до Центру об'єднаних лат. груп РСДРП (б) Північ. району Петрограду, слюсар кустар. майстерень Дорофєєва, металіст заводу «Скороход» (Петроград). З липня 1917 р. – член звед. загону Червоної Гвардії Василівострів. району м. Петрограда, переховувався від поліції. З жовтня 1917 р. – учасник захоплення Петроград. телефон. станції, боїв під Гатчиною і Пулковим. З січня 1918 р. – розвідник, нач. загону розвідників ВЧК. У квітні-червні 1918 р. – член опер. штабу загону ВЧК (Москва). З 17 березня по травень 1918 р. – комендант ВЧК. У травні 1918 р. – голова контроль. комісії ВЧК. З травня 1918 р. по листопад 1919 р. – комісар з особ. доручень при президії ВЧК. У травні-червні 1918 р. – відряджений до Казані для ліквідації штабу «Спілки захисту Батьківщини та Свободи». У липні 1918 р. – січні 1919 р. – особливоупов. президії ВЧК (на Захід., Півден. і Схід. фронті). У 1918 р. на чолі особ. слідчої комісії та червоногвард. загону протягом 8 днів придушував повстання в нім. колоніях Саратов. губ. У січні – лютому 1919 р. – зав. ОВ Каспій.-Кавказ. фронту. У липні 1919 р. – голова спец. комісії Колегії ВЧК у Астрахані, для перевірки роботи ОВ XI-ї армії. У вересні – грудні 1919 р. – зав. СОЧ ОВ Москов. ЧК. У грудні 1919 р. – січні 1920 р. – зав. актив. частини ОВ Москов. ЧК. З 6 березня по травень 1920 р. – зав. ОВ Одес. губ. ЧК. З 17 березня 1920 р. по квітень 1921 р. – член колегії Одес. губ. ЧК. З червня 1920 р. по 4 квітня 1921 р. – нач. секрет.-опер. відділу Одес. губ. ЧК. З червня 1920 р. по 4 квітня 1921 р. – заст. голови Одес. губ. ЧК. З 4 квітня 1921 р. – зав. ОВ Одес. губ. ЧК. З квітня 1921 р. – голова Поділь. губ. ЧК. З 22 березня 1922 р. – нач. Поділь. губ. відділу ДПУ. З 6 березня 1923 р. – нач. Одес. губвідділу ДПУ. З 1 серпня по 27 жовтня 1925 р. – нач. Одес. окрвідділу ДПУ. З жовтня 1925 р. – в розпорядж. АОУ ОДПУ СРСР З 6 лютого 1926 р. – повпред ОДПУ по Сибір. краю (Новосибірськ). З 1 серпня 1930 р. – повпред ОДПУ по Захід.-Сибір. краю (Новосибірськ). З 10 квітня 1932 р. – голова ДПУ Білорус. РСР. З 11 липня 1934 р. – нарком внутр. справ Білорус. РСР. З 10 грудня 1934 р. – нач. УНКВС Ленінград. обл. З 20 січня по 20 квітня 1938 р. – нач. УНКВС Москов. обл. З 29 січня по 16 квітня 1938 р. – заст. наркома внутр. справ СРСР, усунутий з посади постановою політбюро ЦК ВКП(б). З 20 квітня 1938 р. – нач. будівництва Куйбишев. гідровузла і УТВК НКВС СРСР. З 30 квітня 1938 р. Заарешт. у м. Куйбишев. 29 серпня 1938 р. – військ. колегії Верх. суду СРСР за ст.58-1 п. «б», 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджен. на смерть як англ.-нім. шпигун і учасник троцьк. організації та розстріляний. Комісар держ. безпеки 1-го рангу (1935). Нагород. орденом Леніна (1937), двома орденами Черв. Прапора (1921, 1932), орденом Черв. Зірки (1936), знаком поч. працівник ВЧК-ГПУ (V) N14 (1922); знаком поч. працівник ВЧК-ГПУ (XV) (1933).

МОТИВЫ НАГРАЖДЕНИЯ

Состоя Председателем Подольской Губчека впоследствии начальником губотдела, тов ЗАКОВСКИЙ направил все свое внимание вверенного ему аппарата на ликвидацию терроризирующего губернию бандитизма.

Получив в марте извещение из ВУЧК, о бегстве известного атамана ЗАБОЛОТНОГО и учитывая, что его появление в Подольской губ. и без того кишачей бандитизмом, грозит тяжелыми последствиями, тов. ЗАКОВСКИЙ сумел быстро выявить все его связи, и как только Заболотный появился, агентурный аппарат уже не выпускал его из своего поля зрения.

Леонід Заковський (1922 р.)

Далее было установлено, что Заболотный связался с известным атаманом Солтесом. Поймать их живыми не представлялось возможности, из опасения что во время боя они сумеют скрыться и потому тов. ЗАКОВСКИМ было дано распоряжение взять их в засаде спящими.

3 июля с/г Заболотный и Солтес в сопровождении 10 отъявленных бандитов расположились на ночлег в одном из мест указанных секретным. сотрудник, при чем бандиты были расположены в некотором отдалении от сарая, в котором находились Заболотный и Солтес.

Улучив удобную минуту сотрудники бросились на спящих, но видя что им не взять их живьем уложили обоих на месте.

При аналогичных условиях были ликвидированы известные атаманы Шпилевой и Левченко. Кроме указанных атаманов еще пойманы в результате длительных разработок до 50 главарей-атаманов и 20 банд, в том числе атаманы Кирилук, Гуменюк, Виторкульский, Равский и др.

К какой награде представляется
К ОРДЕНУ КРАСНОГО ЗНАМЕНИ.
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Благодаря умелой и соответствующей постановке агентурного и оперативного аппарата, смелости и инициативе тов. ЗАКОВСКОГО, под личным руководством ликвидированы ряд банд и уничтожены видные главами-атаманы бандитских шаек терроризировавших долгое время Подольскую губ. Заболотный, Солтес, Шпилевой и др. Отмечая самоотверженную и плодотворную деятельность тов. Заковского в деле защиты революции и Рабоче-Крестьянской власти, выразившуюся в поимке крупнейших атаманов-бандитов, что привело к ликвидации бандитизма в Подольской губернии, Г.П.У. У.С.С.Р ходатайствует перед Ц.И.К о награждении тов. ЗАКОВСКОГО ОРДЕНОМ КРАСНОГО ЗНАМЕНИ.

ПЕРДСЕДАТЕЛЬ Г.П.У.У.С.С.Р. В. МАНЦЕВ
НАЧАДМИНОРГЧАСТИ

Секретарь
ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк.34-34 зв.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
 2. Російський державний архів соціально-політичної історії
 3. Шаповал Ю.І, Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 466 – 467; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934-1941. Справочник. М.:Звенья, 1999. С.181-182.
 4. Зинько Ф.З. Кое-что из истории Одесской ЧК. Одесса, 1998. С. 49-56.
 5. Гладков Т. К. Медведев. М.: Молодая гвардия,1985. С. 90.
 6. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы / Ред.-сост. [и авт. предисл.] Ю. Г. Фельштинский. М.: ИГЛ, 1995. С. 188-189.
 7. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922), Харьков: Основа, 1990. С. 338–339; Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в
- 172

СССР. Кн.1. М.: Политиздат, 1978. С. 318–320; Голіченко В. Вартові революції. Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. К.: Політвидав України, 1966. С. 32–37; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К.: УРЕ, 1987. С. 301.

8. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве //Летопись Революции. 1924. №4(9). С. 31.

9. Дукельский С. ЧК на Украине. Chaldize Publications: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. С. 25.

10. Шаповал Ю.І, Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 83-85.

11. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине: 1918-1921 гг.: Документы и материалы. М.:РОССПЭН, 2006. С. 531.

12. Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920-1921 годы. К., МАУП, 2005. С.424-425.

13. Вирок Українській революції : «Справа ЦК УПСР» : науково-документальне видання / уклад. Т. Осташко, С. Кокін К.: Темпора, 2013. 688 с.

14. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренка, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др: Стеногр. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. Харьков, 1921. 429 с.

15. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. К., 1971. С. 284.

16. Шаповал Ю.И., Золотарёв В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. М., Политическая энциклопедия, 2017. С. 56.

17. Тумшис М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1938 гг. М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. С. 284.

18. Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. 1991. № 1. С. 25.

19. Пиріг Р.Я. З історії Державного політичного управління України // Український історичний журнал. 1991. №1. С. 24.

20. Дукельский С. ЧК на Украине. Edmonton: Chaldize Publications: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. 151 с.

21. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы / Ред.-сост. [и авт. предисл.] Ю.Г. Фельштинский. М.: Изд-во гуманит. лит., 1995. 272 с.

22. Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. 1991. №1. С. 25-36; № 3, С. 16-25.

23. Окіпнюк В.Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929-1939 рр.) // Часопис Київського університету права. 2018. № 4. С. 54.

24. Кутек Т.Б., Ахметов Р.Ф. Розвиток фізичної культури та спорту на Житомирщині у 20-х роках ХХ століття/ Спортивна наука – 2017. Збірник наук праць III Всеукр. наук.-практ. конференції. 12 травня 2017 р. Житомир: Вид. ФОП Євенок О.О., 2017. С. 70.

25. Голодомор 1932-1933 років: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. С. 994.

26. Павлюков А. Ежов. Биография. М.: Захаров, 2007, С.206-209, Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. М.: РОССПЭН, 2008, С. 65-66.

27. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 968 від 14 червня 1937 р.

28. Наказ НКВС СРСР по особовому складу №1167 від 15 липня 1937 р.

29. Наказ НКВС СРСР по особовому складу №150 від 29 січня 1938 р.

30. Маневич И. За экраном... М.: Новое издательство, 2006. С. 79.

31. Шаповал Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Київ-Варшава-Харків. 2022. С.280-281.

32. Указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 8 февраля 1942 г. «Об освобождении т. Дукельского С. С. от обязанностей Народного комиссара морского флота СССР» // «Ведомости Верховного Совета СССР», № 8 (167). 17.03.1942.

33. Кодинцев А. Я. Государственная политика в сфере юстиции в СССР. 30-50-е годы XX века. Куртамыш: ГУП «Куртамышская типография», 2008. С. 381, 387, 392.

ОДЕСЬКЕ КОРІННЯ СОНІ ДЕЛОНЕ. ДОЛЯ БАТЬКА.

Доля батька Соні Делоне до недавнього часу залишалася не-описаною. Сама Соня, у своїх спогадах (у 1978 р. вийшла її автобіографія «*Nous irons vers le soleil*», укладена, переважно, її другом Жаком Дамасом та маюча фактичні помилки) згадувала батьків і брата лише побіжно. Перші двадцять років її життя вкрай скупі описані й у численних біографіях художниці, і це зрозуміло — вона сама доволі рідко про них розповідала, і біографи просто не мали інформації.

Ситуація змінилася після того, як відомий французький дослідник українського авангарду Жан-Клод Маркаде передав мені частину її архіву, а саме низку документів, що стосуються дитячих і юнацьких років, а також листування з батьками й родичами. Жан-Клод був добре знайомий із Сонею і в останні десять років її життя не раз бував у гостях в її паризькій квартирі на *rue de Saint-Simon, 16*. Після вісімдесяти років вона почала систематизувати свій архів, готуючи його основну частину до передання до Національної бібліотеки Франції, а згодом — і до Бібліотеки Кандинського, що міститься в паризькому Державному музеї сучасного мистецтва в Центрі Жоржа Помпиду. А частину документів, пов'язаних із ранніми роками життя — Одесою, С.-Петербургом, Карлсруе, — передала Маркаде. Власне, саме Жан-Клод Маркаде першим почав публікувати документально

підтверджені подробиці про її одеських родичів і коло петербурзьких друзів.¹ Паралельно мені вдалося отримати низку відомостей із Державного архіву Одеської області.² Зокрема, мені вдалося знайти в книгах одеського рабинату записи, пов'язані з її родиною, з народженням двох братів і смертю одного з них. І тепер, поєднавши ці знахідки з документами з архіву самої художниці (збереженого Маркаде), можливо відновити багато деталей того, як пройшли перші двадцять років життя Сари Штерн, яка згодом стала Софі Терк, а вже потім і Сонею Делоне.

Свою роботу я розпочав із листів від батьків, які практично все життя жили й померли в Одесі. Після багаторічних досліджень нам, із родичем Сониної тітки — Анатолієм Білогорським, вдалося встановити обставини життя і смерті брата Соні, Соломона Штерна. Доля матері, Хани Штерн (у дівочтві Терк), простежується завдяки її листам до Соні, останній із доступних датований 1931 р. Листування ж із батьком, Елею (Іллею) Штерном, перервалося у 1917 р. Що відбувалося з ним після цього, відомо не було.

Архівні знахідки дали змогу визначити, що народився Еля Штерн у 1858 р. Достовірно ми дізналися й те, що він служив в армії — у книзі рабинату, в записі про народження Соні, зазначено, що він був «звільнений у запас».³ Те саме зазначено й у записі про шлюб батьків Соні. Загальний військовий обов'язок був запроваджений у Російській імперії 1 січня 1874 р. З цієї дати призову на службу підлягали молоді люди: «яким на 1-ше січня того року, коли проводиться набір, минуло двадцять років від народження».⁴ Для армії встановлювався 6-річний термін дійсної служби, для флоту — 7-річний. Статут про військову повинність передбачав різноманітні пільги та звільнення від служби за станом здоров'я, родом занять і сімейним станом. Наприклад, від служби звільнялися єдині сини в батьків, а також єдині працездатні: син «при батькові, нездатному до праці, або при матері-вдові»; брат

¹ Sonia Delaunay exhibition book. Edited by Anne Montfort & Cecile Godefroy. Tate Enterprises Ltd., 2014. С. 18-23.

² Деменок Е. «Соня Делоне возвращается в Одессу» // Дерибасовская-Ришельевская (альманах). Одесса, № 44, 2011. С. 206.

³ Е. Деменок. «Соня Делоне возвращается в Одессу». Альманах «Дерибасовская-Ришельевская», № 44, 2011. С. 206.

⁴ «Устав о воинской повинности, Высочайше утвержденный 1 января 1874 года». Реформа Александра II. М., 1998. С. 339.

при «круглих сиротах, братів або сестер», онук «при дідові або бабці, які не мають працездатного сина».⁵

Виходячи з цього, можна припустити, що Еля не був єдиною дитиною в родині й завершив службу незадовго до весілля. 16 червня 1885 р. в книзі «Про вінчання» під №244 було зроблено запис про те, що шлюб звільненого в запас Елі Штерна, неодруженого, з дочкою одеського міщанина Товія Терка, дівцею Ханою, відбувся 21 травня 1885 р. Для обох це був перший шлюб. Обряд вінчання здійснив рабин Шмуель Янкелевич Полінковський. Елі (у книзі він записаний як Елья) на той момент було 27 років, Хані — 22. Сара народилася через п'ять місяців після одруження батьків, 1 листопада (за старим стилем) 1885 р., тобто шлюб був, так би мовити, вимушеним.

Народження дитини вплинуло на всі подальші події. Еля, який повернувся з армії й одразу одружився (нескладно підрахувати, що служив він з 1878 по 1884 рік), був змушений почати заробляти, і навряд чи цей заробіток був достатнім для безтурботного існування молодої родини. Насамперед потрібно було здобути професію, і тепер ми знаємо, що отримав він її в Одеському ремісничому училищі Товариства «Труд». Це було училище для бідних єврейських хлопчиків, відкрите у 1864 р. і розташоване в Одесі, у будинку №17 на Базарній вулиці. Усе це вдалося з'ясувати завдяки даним, отриманим під час Першого загального перепису населення Російської імперії. У матеріалах перепису зазначено його по батькові — Йосєв (Осипович), і станом на 1 січня 1897 р. Еля Штерн, разом із дружиною Ханою та чотирирічним сином Соломоном, мешкав в Одесі за адресою: Прохоровська, 28, квартира 9, будинок Степанова. Працював він тоді механіком при фабриці з виробництва гачків для жіночих суконь, а що до військової повинності, перебував у званні нижчого чину запасу. У відомості зазначено, що Хана не працювала, була «при чоловікові», а освіту здобула «вдома». Рідною мовою для всіх трьох вказано російську, стан — міщанський. Також зазначено, що всі троє народилися в Одесі. 3 січня 1888 р. в Елі та Хани народився син Зейлик. І народився саме в Одесі, про що беззаперечно свідчать ті самі книги рабинату (обряд обрізання здійснив рабин Блінчевський)⁶. Зейлик помер від скарлатини у п'ятирічному віці,

⁵ Там само. С. 345

⁶ Держархів Одеської області. Ф 39, оп. № 5, од. 36. № 38, запис номер 8.

18 жовтня 1893 р. (запис 1179 у книзі «Про померлих»). Проте, на той час, у Штернів народився ще один син — уже згаданий вище Соломон, якого рідні й друзі все життя називали Сьомою⁷. Ця подія сталася 28 липня 1892 р. (хлопчика обрізали 4 серпня в Одесі).

Подальші знахідки, зроблені, вже під час опрацювання архіву Жана-Клода Маркаде, дали змогу з'ясувати, що після фабрики з виробництва гачків для жіночих суконь (тема моди увійшла в життя Соні з раннього дитинства) Еля Штерн працював керуючим на Заводі білої жерсті та металевих виробів інженера М.Г. Левіна і, за словами дружини Хани, пропрацював там двадцять сім років. Очевидно, що з Одеси вони вже нікуди не переїжджали. Протягом багатьох років вони мешкали в квартирі 26 будинку №8 на Херсонській вулиці. Перші згадки цієї адреси я знайшов у листі до Соні від Анни Сергіївни (насправді Ізраїлівни) Терк, дружини дядька Генріха, брата матері, в родині яких у Санкт-Петербурзі вона виховувалася й зроста. Лист датований 28 жовтня 1907 р.: «Якщо не помиляюся, одеська адреса — Херсонська, 8». Та сама адреса зберігається до початку 1930-х рр. у листах матері до Соні, а також у листах її родичів і знайомих. Однак на момент народження брата Соломона майбутня велика художниця вже не жила в Одесі й не мешкала з батьками. Що саме спонукало їх віддати доньку на виховання до родини родичів, ми навряд чи коли-небудь дізнаємося. Напевно, причиною були фінансові труднощі — молодій родині було важко, більш-менш пристойно, забезпечити двох дітей, до того ж очікували третього. Хана Штерн погоджується віддати Сару на виховання своєму успішному, заможному брату Генріху Терку та його дружині Ганні, яка після перенесеної операції не могла мати дітей. Соня стала для Генріха й Анни рідною донькою — тітка навіть, певною мірою, ревнувала її до батьків, що відчувається в її листах. Хоча згоди на удочеріння, якої вони домагалися, Хана Штерн так і не дала. Тож прізвище Терк, яке дівчина (саме після переїзду до С.-Петербурга вона з Сари стала Софі, а згодом Сонею) носила протягом багатьох років, було фактично псевдонімом — у документах до одруження вона значилася як Сара Штерн.

Звісно, відірваність дівчинки від батьків у такому ранньому віці не могла минути безслідно. 14 серпня 1904 р., готуючись до від'їзду на

⁷ Там само. № 63, запис номер 1120.

навчання в студії професора Людвіга Шмід-Ройтте в Академії мистецтв у Карлсруе, вона записала в щоденнику: «Написала листа батькам, повідомляючи про свій від'їзд за кордон. Які ж вони мені чужі: нічого спільного, ані краплини любові не прив'язує мене до них. Жахливо й неймовірно — і лише доводить, що в родинній прихильності (крім материнської любові) головну роль відіграє звичка». Ці слова можна було б списати на юнацький максималізм, але й на схилі життя, у своїй автобіографії, вона писала: «Мій батько був робітником. У Градижську в Україні він працював на цвяхарській фабриці. Від нього в мене — велика принциповість, відразу до жадібності й дріб'язковості. Він не терпів скарг. Це налаштовувало його проти моєї матері, яка тільки й робила, що нила й стогнала над своєю долею. Саме це, очевидно, є причиною моєї не любові до неї. Вже з трьох років я реагувала, як батько. Усе життя я стискала зуби й не скаржилася; я не люблю скигліїв».⁸

Наприкінці життя вона була вже зовсім іншої думки про батька, ніж у юності. Ось ще один фрагмент з автобіографії: «Нещодавно я отримала листа від українки, яка живе у США й вийшла заміж за директора однієї з художніх галерей. У своєму листі вона згадує мого батька, з яким була знайома: «Це людина, яка завершила своє важке робітниче життя на чолі заводу, де починала простим робітником. До кінця своїх днів зберегла вимогливість і принциповість, що були властиві їй у молодості. Він залишився чистою й суворою людиною, ніколи не опускався до підлості й не терпів мерзоти». І тоді я зрозуміла все, чим зобов'язана своєму батькові».⁹ Ми ще повернемося до цього листа. Ставлення до матері у Соні, однак, не змінилося. Попри це, вона постійно допомагала їй, бо вона жила в украй злиднених умовах, надсилаючи вже у 1920-х рр. із Парижа і грошові перекази, і посилки.

Напевно, вона бачилася з батьками й у період життя в С.-Петербурзі. Нам вже достеменно відомо, що мати приїздила до неї до Парижу саме в той час, коли вона готувалася до весілля з Робером Делоне і вже була вагітною. У листі з С.-Петербурга від 12/25 вересня 1910 р. тітка Ганна пише: «Хотілося б знати, як довго залишиться твоя мама в Парижі. Чи повідомила ти їй про своє майбутнє?»

⁸ S. Delaunay. Nous irons vers le soleil. Edition Robert Laffont. Paris, 1978. С. 12.

⁹ Там само. С. 12.

Цікаво, що Соня повторила долю своїх батьків — вона народила сина лише через два місяці після весілля, яке відбулося 15 листопада 1910 року. Приїздив до Парижа — і причому надовго — і Сонин брат Соломон. Він прибув туди на початку 1909 року й перебував до літа 1911-го.

Листування з батьками стає інтенсивнішим після смерті Ганни Сергіївни Терк, вона померла 11 серпня 1911 р. у Берні (Швейцарія). Листи з Одеси надходили до Соні навіть під час Першої світової війни — завдяки тому, що вона з Робером у той час перебували в нейтральних Іспанії та Португалії. Наприкінці 1917 р. листування з Одесою перервалося на вісім років, а в 1925-му відновилося, але вжелише з матір'ю. Листи від батька, Елі (Іллі) Штерна, датуються періодом 1911–1917 рр. Усі вони написані на бланку: «Інженер М.Г. Левін. Завод білої жерсті та металевих виробів. Завод і контора: Куяльницька дорога, власний будинок №17. Телефон № 30-25». Цілком імовірно, що в перші роки цей завод містився за іншою адресою. Нечисленні джерела, у яких він згадується, свідчать, що завод білої жерсті та металевих виробів М.Г. Левіна був заснований у 1896 або 1898 р. Вперше він згадується в адресному довіднику «Вся Одесса на 1904/5 год»; що правда, земельна ділянка, що належала М. Левіну, зазначена на сусідній вулиці Філодорова, 19. Є також відомості, що 25 червня 1907 р. інженера Левіна було вбито, і управління виробництвом перейшло до його дружини, яку Ілля Штерн згадує в одному зі своїх листів. Завод згадується у довіднику Л.Б. Кафенгауза «Синдикаты в российской железной промышленности», виданому в Москві 1910 р. (с. 100). Підприємство розташовувалося на власній ділянці, але, попри те що було досить великим, на картах позначене не було, тож його місцерозташування невідоме. Цілком можливо, що у «власному будинку» містилася лише контора. Тодішня Куяльницька дорога — нині вул. Вапняна, і будинок Левіних розташовувався орієнтовно поблизу сучасного №79. Я їздив туди, щоб зробити фотографії, але нічого примітного не виявив — лише типові для Вапняної непримітні одноповерхові будинки за високими парканами.

Слід зауважити, що у своїх листах до Парижа, надісланих після 1925 р., Хана Штерн жодного разу не згадує про долю свого чоловіка й Сониного батька. Однак сам факт відсутності листів від нього змусив мене припустити, щовін помер у 1918–1920 рр. І ось тепер, завдя-

ки Валерії Дорогової, блискучій дослідниці творчості Соні Делоне, вдалося заповнити прогалину щодо останніх днів життя її батька — і не лише це. Тепер нам відомо, що Ілля Штерн у 1914 р. побував у Парижі й бачив не лише доньку та її чоловіка, а й свого онука — майбутнього теоретика джазу Шарля Делоне. У Бібліотеці Кандинського, що міститься в Центрі Помпіду, у Фонді Соні та Робера Делоне їй вдалося знайти дивовижного листа французькою мовою до Соні Делоне з Нью-Йорка, підписаного ім'ям Renee Raggio.¹⁰

Наводжу текст листа майже повністю:

«Нью-Йорк, червень 1970 року.
Дорога мадам Делоне,

Пишу Вам із великим хвилюванням, адже вже багато років я хотіла з Вами познайомитися...

Я не є великим знавцем живопису (моя донька — так, адже вона історикиня мистецтва), але все ж я була присутня і відвідала Вашу виставку у Венеції 1962 року¹¹, а за кілька років до того — виставку в Нью-Йорку на Медісон-авеню¹². Відтоді, як Ніна написала мені приблизно три тижні тому, я навіть знайшла Ваш портрет на афіші венеційської виставки, яку зберегла на пам'ять про Вас.

Мені безмежно шкода, що я можу лише дуже частково задовольнити Ваше бажання отримати від мене спогади про Вашого батька, адже, на жаль, він помер навесні 1919 року, через шість місяців після моєї матері, а незабаром після цього я виїхала з Одеси до Рима. Мені було 19 років, і до того часу, навіть після одруження, я залишалася дитиною.

Поки була жива моя мати, саме вона опікувалася фабрикою, повністю керувала нею, а ми — діти (мій молодший брат і я) — жили своїм дитячим життям: школи, приватні уроки. Наші дні були дуже насиченими, і, будучи заможними, ми не замислювалися над тим, чим займатимемося в майбутньому. Коли моя мати померла 6 жовтня

¹⁰ Centre Pompidou, Musée national d'art moderne, Bibliothèque Kandinsky, Fonds Sonia et Robert Delaunay, DEL 172.

¹¹ У венеційській галереї Galleria del Cavallino в 1956 та 1962 рр. відбулися персональні виставки робіт Соні Делоне.

¹² У 1955 р. в галереї Rose Fried у Нью-Йорку відбулася виставка робіт Соні Делоне.

1918 року, для мене все, що стосувалося фабрики й грошей, остаточно закінчилося. Я вийшла заміж 16 січня (3 січня за старим стилем), і чоловік наполіг, щоб я відмовилася від своїх інтересів у сімейному підприємстві; мене категорично не хотіли допускати до участі в усьому, що стосувалося наших справ, під приводом того, що це нібито зачіпало честь глави родини! Без сумніву, моя мати мала б хоча б трохи привчити мене до справ. Можливо, якби я знала бодай що серйозне, у нашій наївності було б менше помилок, і все не пішло б так погано...

Мати втратила обидві свої опори: спершу не стало тата, а потім, від атеросклерозу, після довгих років хвороби, між квітнем і травнем 1918 року помер і її власний батько — мій дід.

Деякі поради з комерційної частини надходили від діда. Але головним чином фабрикою керував саме пан Штерн: він займався технікою виробництва, прийманням і виконанням замовлень тощо. Думаю, моя мати довіряла йому це, і він ніби захищав нас, а особливо саму фабрику. Але, звісно, ніхто не міг очікувати й передбачити, що Ваш батько захворіє на важку форму туберкульозу — чи то швидко прогресуючу, чи то сенільну (точно не знаю).

Він був ще досить молодим і виглядав так: трохи вищий за середній зріст, тримався дуже прямо, носив невелику борідку, яка, як з'ясувалося, знову увійшла у моду. Його борода й волосся все ще були зовсім чорними. Думаю, йому не було й 58 років.¹³ Як би його лікували сьогодні, коли медицина розв'язала так багато проблем, що тоді ще були нерозв'язними? Туберкульоз у 1919 році був невиліковною хворобою. Можливо, його замкнутість і страшна відданість обов'язку також його виснажували. Усі дні він проводив на фабриці й, імовірно, досить довго переносив нездужання мовчки. Коли хворобу було діагностовано, для лікування вже було надто пізно. Його відправили до санаторію, що містився в одному з мальовничих околиць Одеси, неподалік моря.

Оскільки весь 1918 рік і початок 1919-го були неспокійними часами через політичні кризи, що настали після Революції, нашу весільну подорож ми здійснили лише через три місяці після шлюбу.

Перед від'їздом ми поїхали до санаторію відвідати Вашого батька! Звісно, ми не розуміли, що це було прощання назавжди. Стояла тепла весна, Ваш батько сидів у шезлонгу в саду.

¹³ Еле Штерну у 1919 р. виповнилося шістдесят один рік (прим. автора).

Він був спокійний і усміхався; можливо, в ту мить він знаходив задоволення в думці, що я перебуваю під захистом порядної людини, адже саме Ваш батько був одним зі свідків на нашому весіллі, і що моє майбутнє буде безхмарним, так само як і майбутнє його власної доньки.

Ми трохи поговорили й розпрощалися з побажаннями щасливої подорожі (ми їхали на місяць до Криму) та якнайшвидшого одужання для Вашого батька. Нам було трохи сумно, коли ми залишали санаторій, бо ми знали, що туберкульоз — це не та хвороба, яку легко подолати.

Під час нашої поїздки, через одну з численних політичних криз, що накрили Україну аж до початку серпня, ми не отримували жодної пошти. Наше повернення до Одеси було складним і супроводжувалося пригодами, і коли ми приїхали в середині травня, то дізналися, що пан Штерн помер... Цебуло для мене важкою й болісною звісткою.

Треба сказати правду: я дуже мало знала Вашого батька — хоча, як не дивно, він у певному сенсі був однією з головних дійових осіб, які примножували наші статки, і без умислу та, звісно, без відома (адже хто знає майбутнє?) — узяв участь у їхньому краху.

У листі Ніна написала мені, що Ви вважаєте, ніби Ваш батько пройшов шлях від простого робітника до посади технічного директора, якою він став завдяки своїм здібностям. Я думаю, що це не зовсім точно.

У мого батька було дві фабрики. Перша випускала газові лампи — гадаю, це було ще наприкінці минулого століття. Власність цієї фабрики наполовину належала ще одній людині — здається, це був якийсь пан Шер. Ця фабрика згоріла, і мій батько заснував іншу (так уже склалося). Коли кажуть, що «він збудував свої фабрики», це радше образний вислів. Насправді інженер і технік не можуть власними руками звести гігантську металургійну фабрику на 300 робочих місць.

А насправді все було так: мій батько і Ваш підняли виробництво мінімальними зусиллями. Вони керували робітниками, уважно стежили за виробництвом, приходили на допомогу в найважчі моменти, особливо в усьому, що стосувалося техніки. Адже верстати роблять більше, ніж просто працюють: вони потребують людини і навіть знань, що виходять за межі простого робітника. Я знаю, що мій батько, перш ніж поставити людину на виробництво, сам випробовував усі машини, і саме так він і пошкодив руку — на верстаті йому відрізало фаланги третього і четвертого пальців лівої руки. Відтоді він завжди носив гумовий протез. Звісно, щойно встановлення було завершено й роботу запущено,

Ваш батько, завдяки своїм високим професійним і моральним якостям, швидко досяг вершини управління всією технічною частиною. А після смерті мого батька фактично саме пан Штерн керував усією справою протягом 11 років. Моя мати, яка з якихось своїх причин нікому не довіряла, мала до нього повну довіру. Він ніколи цим не зловживав і завжди зберігав надзвичайно скромну поведінку.

Восени 1913 або навесні 1914 року, коли виникла потреба в безпосередніх контактах із постачальниками та клієнтами за кордоном, моя мати поїхала до Англії та Франції, взявши із собою і пана Штерна. Саме під час цієї поїздки вона познайомилася з Вами та паном Робером Делоне. Моя мати була музикантом і в живописі, особливо в сучасному, нічого не тямала. Але сама особистість пана Делоне так її зачарувала, що вона передала мені всі його пояснення та міркування з дивовижною точністю.

Через кілька тижнів після повернення мандрівників, одного дня, коли пан Штерн повернувся до міста, щоб зустрітися з мамою, він запросив мене до кабінету моєї матері, щоб показати портрет маленького хлопчика у оксамитовому костюмі з великим мереживним коміром. Портрет Вашого сина щойно прибув. Ваш батько дуже ним пишався, і я також із великим захопленням милувалася цим прекрасним портретом чарівного хлопчика... Це були, вочевидь, останні звістки на довгий час... У серпні вибухнула війна, а потім — Революція...

Наприкінці цього періоду, навесні 1918 року, сталася подія, яка наклала відбиток на все моє подальше життя. Я пишу Вам про це тому, що моя кузина Ніна сказала мені, що Вам буде приємно, якщо я поділюся своїми спогадами, які ожили сильніше, ніж будь-коли. Коли помер Керенський, газети Нью-Йорка були заповнені статтями, що розповідали про його минуле. Головним моментом була його катастрофа навесні 1918 року. Більшовики остаточно підкорили Україну лише дещо пізніше. У цей період в Одесі змінилося 17 урядів!

У лютому 1918 року там протягом місяця панував комуністичний режим, реквізуючи все можливе та саджаючи до в'язниці або вбиваючи всіх заможних людей, яких міг упіймати. Кожен, охоплений жахом, намагався знайти прихисток у когось із близьких. Ми розбіглися: мати поїхала до клініки, брат — до нашого дядька-лікаря, а я... я знайшла притулок у домі Ваших батьків на Херсонській вулиці, №8. Будинок був скромний, але я й досі дуже яскраво пам'ятаю їхню делікатність і доброту.

На жаль, саме того місяця відродилася моя дитяча дружба з дітьми Варшавчиків (раніше ми разом гралися на дачі), і тоді ж зав'язався мій роман зі старшим сином. Батько цієї родини обіймав скромну посаду на фабриці Вальтух (де виробляли цвяхи та інше).¹⁴ Ця фабрика містилася навпроти нашої,¹⁵ і, звісно, пан Штерн і пан Варшавчик були добре знайомі. Родина Варшавчиків жила просто на розі, навпроти ваших батьків, за адресою Херсонська, №10, і щойно наше знайомство відновилося, я цілими днями бувала в них, повертаючись до дому ваших батьківлише на ніч.

Я думаю, що мій чоловік (тобто мій колишній чоловік) міг би мати для Вас деякі цікаві спогади, тим більше що, будучи майже на п'ять років старшим за мене, він, можливо, зберіг їх більше й точніше. Не знаю, чи захочете Ви йому написати, щоб розпитати про це. Звісно, за жодних обставин не можна згадувати, що я Вам це підказала. У такому разі він би Вам не відповів. Після нашого весілля — як це було передбачено в заповіті мами, поряд із Вашим батьком — право опікуватися мною та моїм молодшим братом перейшло до Григорія Варшавчика, і саме тому мій чоловік отримав владу ухвалювати рішення, довіривши гроші моєї родини своєму батькові всупереч моїй волі... Невеликої суми, яку ми вивезли з собою до Італії, могло вистачити лише на кілька місяців для трьох осіб. Ці гроші мали дати змогу моєму чоловікові вступити до Академії мистецтв у Римі й отримати там диплом архітектора.

Фашистська криза того часу не дала йому змоги знайти роботу в Італії, і він емігрував до Бразилії. Усе це, зрозуміло, знову коштом моїх останніх засобів. Але замість того, щоб надіслати мені гроші на дорогу для возз'єднання з ним, як було домовлено, він здобув собі фальшиві документи неодруженого й, пропонуючи свій знаменитий диплом архітектора (отриманий за мої гроші), здобув, так би мовити, чимало вигідних будівельних підрядів. Там він одружився з якоюсь Міною Клабін, іншою багатого спадкоємицею, — завдяки її грошам і

¹⁴ Заснований у 1876 р. завод після націоналізації став називатися «Державний завод №1 ім. Хворостіна Одес. тресту масового виробництва металевих виробів (Одтремас)» (виробництво ложок, американських петель, бляхових виробів, друку на бляхах).

¹⁵ Цей момент доволі цікавий, оскільки фабрика Вальтуха розташовувалася за адресою: вулиця Прохоровська, 48. А завод Левіна, за документами, знаходився на вулиці Вапняковій. Ймовірно, на Вапняковій була лише контора, а сам завод теж розташовувався на Прохоровській. Цікаво також, що Штерни певний час також мешкали на Прохоровській.

зв'язкам він зумів створити собі величезний статок. Я так і не змогла притягнути його до відповідальності законним шляхом. Бразилія — це країна, де справедливість і закони ще примарніші, ніж будь-де.

Можливо, Ви знали сестру Міни Клабін — Жен (Жене) Клабін. Вона була одружена з художником Лазарем Сегалом — він помер кілька років тому. Мені розповідали, що за його життя родина Сегалів багато часу проводила в Парижі.

Існування моєї доньки пояснюється нещасливою й дуже короткою зустріччю, що сталася на початку років моїх лих. Я присвятила своє життя цій дитині — обдарованій значними інтелектуальними здібностями та винятковою доброю волею.¹⁶

<...> Надто довго було б розповідати все, що нам із донькою довелося подолати, щоб вижити й дати їй можливість здобути диплом Римського університету. Це припало на повоєнний час — дуже важкий для Італії та зовсім непридатний для початку кар'єри для того, кому потрібно було одразу заробляти гроші.

Спробувавши щастя у Сполучених Штатах, моя донька знайшла там роботу в Метрополітен-музеї, де її дуже цінують: вона стала хранителем відділу скульптури. Вона також упродовж чотирьох років викладала в одному з університетів Нью-Йорка (*Institute of Fine Arts*). Таким чином вона створила собі суспільне становище, якого я сама не могла б їй забезпечити.

<...> Музей часто відряджає мою доньку працювати до Європи, і я її супроводжую, бо ненавиджу Нью-Йорк і рада майже щороку знову побачити Європу. Часто моїй доньці доводиться бувати в Парижі, де ми вже кілька років зупиняємося в готелі «Монтальбер». Він розташований у 7-му арондисмані, вочевидь недалеко від Вас, хоча я й не змогла знайти вулицю Сен-Симон на мапі нашого путівника — здається, ця маленька вуличка зовсім поруч із «Монтальбером».

Як же я шкодую, що ніколи не наважилася зустрітися з Вами. Ніну я також відшукала лише минулого літа (я не бачила її 45 років!). Ми приїздимо до Парижа лише ненадовго, і мені знадобилося три поїздки, три роки, щоб дізнатися її адресу. Тепер, коли кригу зрушено, я як ніколи хочу познайомитися з Вами, але не знаю, чи вдасться мені цього року

¹⁶ Ольга Раджіо (5 лютого 1926 — 24 січня 2009) — мистецтвознавець та куратор, яка пропрацювала в Метрополітен-музеї понад 60 років.

проїхати через Париж. До того ж я сумніваюся, що Ви перебуватимете там усе літо, особливо в серпні.

Прощаюся з Вами з теплим і вдячним привітом на згадку про Вашого батька.

Від усього серця бажаю Вам міцного здоров'я й сил, аби продовжувати творче життя.

Я й надалі сподіваюся колись отримати радість зустрічі з Вами — не лише тому, що Ви видатний художник, а й тому, що Ви в певному сенсі належите до найкращої частини мого зниклого минулого. Такі радості й дива трапляються нечасто!

Ще раз щиро надсилаю Вам свої найкращі побажання, сподіваючись, що мої скромні спогади про Вашого батька будуть Вам корисні.

Прощу вибачити мій недбалий почерк, але для мене писати так швидше, ніж на машинці. Я рідко маю можливість користуватися нею.

Рене Раджіо.

Моя адреса: Mrs. Renee Raggio, 64 East 94thSt.,
New York 10028, N.Y., U.S.A.

Цей дивовижний лист, з якого я не опублікував лише деякі подробиці особистого життя авторки, не тільки відкриває цілий пласт нових імен, а й ставить нові запитання. Почнімо з того, що Ніна, яку Рене згадує як свою кузину, — це, найімовірніше, та сама українка, яку, своєю чергою, згадує сама Соня Делоне у автобіографії («Нещодавно я отримала листа від українки, що мешкає у США і вийшла заміж за директора однієї з художніх галерей...»). Навряд чи це сама Рене — хоча цього не можна повністю виключити.

По-друге, справжнє ім'я самої Renee Raggio — Раїса Мошевна Левіна. У книгах одеського рабинату є запис про те, що студент Одеського політехнічного інституту Григорій Ельяшев Варшавчик 16 січня 1918 р. одружився в Одесі з «дочкою одеського купецького сина» дівчицею Раїсою Мошевною Левіною (1898–1991).^{17 18} Їй на той момент було дев'ятнадцять років, йому — двадцять три.

По-третє, досі не з'ясоване питання місця розташування Заводу білої жерсті та металевих виробів інженера М.Г. Левіна. Якщо він

¹⁷ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BA,_%D0%93%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8

¹⁸ <https://www.findagrave.com/memorial/238706547/renee-raggio>

справді знаходився навпроти фабрики Вальтух, то, можливо, його будівля зберіглася й донині.

Родина Вальтухів є важливою для історії Одеси. Купець Герц-Генріх Ісаакович Вальтух був одним із перших євреїв, які прибули в 1820-х рр. до Одеси з міста Броди. Він став засновником купецької династії. Трохи пізніше, після закінчення Київського медичного інституту та стажування в Європі, до Одеси приїхав його брат Арнольд Ісаакович, який став засновником медичної династії. Син Герца — Марк здобув славу, виїхавши з Одеси до Італії: він був драматургом, публіцистом і перекладачем, захоплювався спиритизмом. Ще один син — Адольф, народжений 1837 р., пішов слідами дядька Арнольда й став лікарем. Після закінчення університету Святого Володимира в Києві він удосконалювався в Празі та Лондоні, а 1863 р. здобув звання ліценціата в лондонському Королівському коледжі лікарів. На деякий час повернувся до Одеси, брав участь у боротьбі з холерою, але згодом остаточно оселився в Манчестері. Окрім медицини, він захоплювався шахами, створив у Манчестері кілька шахових клубів, а його син Віктор-Леонард двічі ставав чемпіоном Лондона й на Олімпійських іграх 1930 р. виступав за збірну Англії.

Справу батька продовжив син Давид. У 1876 р. він розпочав будівництво заводу з цинкування та лудіння жерсті на вулиці Прохоровській, 48. 25 вересня 1876 р. господарський стіл канцелярії відкрив справу «Про будівництво заводу для виробництва білої жерсті купцем Д. Вальтухом». У 1885 р. він відкрив торговий дім «Д. Вальтух». Незабаром, за клопотанням міської думи, він отримав звання почесного громадянина Одеси. У цей час до бізнесу долучилися його сини Бернард, Карл, а згодом і Борис (останній власник заводу). На початку ХХ ст. Вальтухам належало понад десять прибуткових будинків і ділянок у центрі міста, на Молдаванці та Ближніх Млинах, а також одна з найбільших дач на Французькому бульварі (два суміжні маєтки загальною площею понад 11 десятин). На дачі було збудовано шість будівель на 22 квартири. У 1890-х рр. власником дачі був син Давида, потомствений почесний громадянин Бернард Вальтух. Про розміри ділянки можна судити за сумою, виділеною на благоустрій Мало-Фонтанської дороги, що проходила повз дачі (внесок був прив'язаний до площі ділянки): найбільші внески —

по п'ять тисяч рублів — зробили Григорій Маразлі та Бернард Вальтух.¹⁹ Останній також відмовився від 4 641 рубля компенсації за ділянкуземлі, яку передав для розширення дороги. У 1910 р. на заводі торгового дому «Б. і К. Вальтух» працювало 250 осіб, а обсяг виробленої продукції становив 500 000 руб. Основною продукцією була біла луджена та оцинкована жерсть. Як «ширвжиток» виготовлялися відра, бідони для гасу й молока, гасові лампи, металеві банки для консервів, а також декоративні цукерниці-скриньки. Завод був одним із найбільших підприємств в Одесі.

У 1918 р., рятуючись від більшовиків, до Одеси приїздить найбільший кінопродюсер колишньої Російської імперії Дмитро Харитонов; разом із ним прибуває й більша частина колективу його московської кіностудії. На дачі Вальтуха споруджується великий павільйон, у якому дознімають старі фільми та починають знімати нові. У січні 1919 р. помирає актор Вітольд Полонський, через місяць — Віра Холодна, частина колективу емігрує, а 23 травня 1919 р. павільйон і дачу Вальтухів націоналізують. Так починається історія Одеської кіностудії та ВУФКУ. Про лікарів із династії Вальтухів (окрім Арнольда Ісааковича, в Одесі діяла також Ортопедична лікарня Йосипа Арнольдовича Вальтуха, його сина) відомо, зокрема, завдяки пісеньці «Коло Вальтуха лікарні», яку повністю наводить ВолодимирЖаботинський у своєму романі «Пятеро».

Завдяки листу Рене Раджіо ми тепер знаємо, що її донька, також безпосередньо пов'язана з Одесою, стала однією з легенд Метрополітен-музею. Після її смерті у 2009 р. в The New York Times було надруковано такий некролог: «Ольга Раджіо, всесвітньо відома науковиця й кураторка, яка за майже 60 років роботи в Метрополітен-музеї організувала одні з найвідоміших його виставок, об'їздила весь світ у пошуках скарбів і зуміла здобути для експонування рідкопоказувані твори мистецтва — від Ватикану до розташованого неподалік абатства в Нью-Джерсі, — померла 24 січня в Бронксі. Їйбуло 82 роки, вона мешкала на Мангеттені. Причиною смерті став рак, повідомили в музеї. Докторка Раджіо, яка вийшла на пенсію 31 грудня 2008 року. з посади почесної наукової кураторки, не залишила близьких родичів.

¹⁹ Яворская А «Неодолимая сила заставила меня свернуть на Французский бульвар...»//«Дерибасовская – Ришельевская». Альманах №3(78), 2019. С. 80

Одна з перших жінок, що очолили кураторський відділ у Метрополітен-музеї, докторка Раджіо керувала відділом європейської скульптури та декоративного мистецтва з 1971 по 2001 рік. У її віданні перебували десятки тисяч експонатів, зокрема скульптура, кераміка, гобелени, меблі, ювелірні вироби, металеві предмети, скло, годинники, математичні інструменти та архітектурні елементи — практично всі види європейського мистецтва, створеного між 1400 і 1900 роками, за винятком живопису й графіки.

Фахівчиня зі скульптури доби Ренесансу та бароко у Франції й Італії, докторка Раджіо 1977 року розглядалася як можлива наступниця Томаса Говінга на посаді директора Метрополітен-музею, коли той пішов у відставку, згідно з публікаціями того часу (втім, цю посаду отримав Філіп де Монтебелло, який обіймав її до минулого року). Крім того, вона багато років викладала в Інституті витончених мистецтв Нью-Йоркського університету.

Ольга Раджіо народилася в Римі 5 лютого 1926 року в родині російської матері та італійського батька. У 1947 році вона здобула диплом Школи Ватиканської бібліотеки, а 1949 року — ступінь доктора філософії в Римському університеті. У 1950 році вона почала працювати в Метрополітен-музеї як молодша наукова співробітниця.

У музеї докторка Раджіо поєднувала в собі риси історика мистецтва, дипломата й детектива. Вона володіла шістьма європейськими мовами, що було надзвичайно важливо в її безперервних пошуках творів мистецтва, які могли привести її в будь-яку точку світу. Одного разу підказка антиквара привела її до швейцарського банку, де було відчинено сейф, і предмет, що в ньому зберігався, просто випав на підлогу («Це був не найкращий спосіб експонування, знаєте», — розповідала вона газеті *Los Angeles Times* у 1989 році.)

Докторка Раджіо впізнала в цьому предметі бюст Козімо I Медічі (1519–1574), одне з найраніших відомих зображень молодого герцога. Автором роботи був видатний італійський скульптор доби Ренесансу Баччо Бандіnellі. Сьогодніцей бюст перебуває в постійній колекції Метрополітен-музею.

Іншого разу стаття в науковому журналі привела її до Моррістауна, штат Нью-Джерсі. Там, у саду бенедиктинського абатства, майже забуті, обвітрені й зафарбовані, стояли дві мармурові статуї початку XVII століття, створені батьком і сином — П'єтро та Джан Лоренцо

Берніні. На той час у Сполучених Штатах налічувалося не більше дюжини творів Берніні. Статуї були перевезені до Метрополітен-музею для реставрації, а згодом музей придбав їх.

Докторка Раджіо курувала кілька виставок, які широко вважаються одними з найвражаючих в історії музею, зокрема «Велич Дрездена» (1978), «Скарби Кремля» (1979) та «Колекції Ватикану: папство і мистецтво» (1983) — масштабну експозицію, що включала твори, які рідко покидали Рим.

Вона написала численні наукові статті та кілька книжок, зокрема перший том двотомного видання «Студіоло з Губбіо та його реставрація», опублікованого Метрополітен-музеєм у 1999 році. Книга присвячена конкретному *studiolo* — приватному кабінету, створеному наприкінці XV століття для герцогського палацу в Губбіо, в області Умбрія в Італії.

Раніше докторка Раджіо брала участь у реставрації патіо Велес-Бланко — вишуканої мармурової споруди, збудованої для іспанського замку XVI століття. Метрополітен-музей придбав його у 1945 році у вигляді 2000 окремих фрагментів. У 1964 році, після багатьох років досліджень, вона керувала його кропіткою збіркою.

Для докторки Раджіо одним із найглибших задовольень у роботі було відновлення подібних пам'яток — або, як вона любила говорити, повернення їх до життя.

«У цьому й полягає радість цієї професії, — сказала вона *The New York Times* у 1971 році. — Ви постійно маєте справу з питаннями науки та експертизи, але при цьому працюєте з дуже конкретними творами мистецтва. Ви повинні їх інтерпретувати — робити науку живою та актуальною. Завдання полягає в тому, щоб зберігати високий науковий рівень, не забуваючи про видовищність».²⁰ Отже, тепер ми знаємо ім'я ще одного видатного мистецтвознавця, який має пряме відношення до Одеси.

Завдяки листу ми дізналися й нові подробиці з життя великого архітектора Грегорі Варшавчика. Неймовірним чином потрапивши до Бразилії (як пише Рене Раджіо, за кошти її родини), він став там одним із найвідоміших архітекторів-модерністів. Варшавчик почав вивчати архітектуру ще в Одеському політехнічному інституті й вже 1917 р. розробив проєкт певного мавзолею. До Риму, судячи з листа його

²⁰ <https://www.nytimes.com/2009/02/06/arts/design/06raggio.html>

першої дружини, він потрапив у 1919 р. Там він навчався в Інституті витончених мистецтв (*Regio Istituto Superiore di Belle Arti*), який закінчив 14 липня 1920 р. Перші два роки після закінчення навчання працював у професора та архітектора-неокласика Марчелло Пьянчентині (1881–1960), пізніше відомого як «архітектор режиму» і керував будівництвом кінотеатру «Савой» (1922) у Флоренції.

До Бразилії Варшавчик приїхав у 1923 р., а вже 1928-го спроектував і збудував для себе перший модерністський житловий будинок у країні. Бразилію він описував як

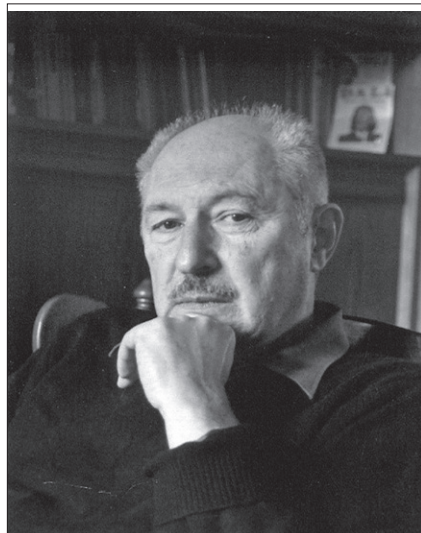
«землю, підготовлену для моїх ідей і мрій» — тут суспільство якраз дозріло до прийняття ідей, привезених ним з Європи, — принципів Вальтера Гропіуса, Міса ван дер Роє та Ле Корбюзьє. Поселившись у Сан-Паулу, він майже відразу став своїм серед групи модерністів та інтелектуалів і познайомився з молодого Міною Клабін, донькою великого промисловця з еліти Сан-Паулу, на якій одружився 1927 р., ставши натуралізованим громадянином Бразилії. У 1925 р. Варшавчик написав перший маніфест модерністської архітектури в Бразилії, спершу опублікований італійською мовою в газеті *Il Piccolo* 15 червня підназвою «Футуризм?». Серед архітектурних робіт Варшавчика: будинок *Casa Modernista* (вулиця Санта-Крус, Вілла Маріана, Сан-Паулу, 1928), будинок у стилі модерн (вулиця Ітаполіс, Пакаембу, Сан-Паулу, 1930), будинок у стилі модерн у Ріо-де-Жанейро (1931), ресторан на пляжі Копакабана в Ріо-де-Жанейро (1932), житловий будинок на Аламейда-де-Барао Лімейра в Сан-Паулу. А головне — із листа Рене Раджіо ми дізналися обставини останніх місяців життя Іллі Штерна, батька Соні Делоне. І він, і його дружина Хана майже напевно були поховані в Одесі на II-му єврейському цвинтарі, ліквідованому радянською владою в 1973 році. Могили їхні втрачені, але пам'ять про людей, які дали життя одній із найвизначніших міст київського століття, жива.

*Вікторія Цибульська,
кандидат філологічних наук, доцент;*

*Лідія Савкова,
кандидат філологічних наук, доцент*

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА М. Г. СОКОЛЯНСЬКОГО (1939–2025)

Марк Георгійович Соколянський був професором Одеського державного (з 2000 р. – національного) університету ім. І.І. Мечникова, відомим ученим, істориком та теоретиком літератури, театрознавцем, критиком, письменником, автором монографій та численних статей. Виданий у 2024 р. бібліографічний покажчик його праць, опублікованих в українських та міжнародних виданнях, містить 464 позиції. М. Соколянський народився 28 липня 1939 р. у Ленінграді. Його батько, Георгій Гаврилович Соколянський (1899–1982), був відомим невропатологом,

доктором медичних наук, професором, автором наукових праць з питань нейроморфології та клінічної невропатології. Наприкінці 1930-х він був вченим секретарем Ленінградського товариства невропатологів та психіатрів, після війни – головою Ярославського товариства (1945–56), а з 1956 – Одеського товариства невропатологів та психіатрів. У роки Другої світової війни Г. Соколянський залишався в Ленінграді, а маленький Марк з матір'ю Софією Юхимівною (1910–72) евакуювалися в Омську область. По завершенні війни родина жила в Ярославлі. Там Марк закінчив школу з золотою медаллю. З дитинства багато читав і любив театр — сім'я жила неподалік Ярославського драматичного театру і часто бувала там. Любов до театру проніс через усе життя. Після закінчення

школи Марк вступив до філологічного відділення Ярославського педагогічного інституту. У 1956 р. родина переїхала до Одеси, де батько очолив кафедру нервових хворіб в Одеському медичному інституті (керував нею до 1973 р.), а Марк перевівся на другий курс філологічного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. При переводі з вузів інших республік студенти мали здавати предмети, які раніше не вивчали, насамперед українську мову. За порадою колеги батька він почав читати українську поезію, щоб відчувати мову, потім за допомогою викладачів фільфаку продовжував вивчати українську та оволодів нею досконало – говорив українською, писав статті, вільно спілкувався. У студентські роки займався художньою самодіяльністю, писав скетчі, займався спортом (полюбляв баскетбол та шахи), додатково до університетських лекцій відвідував семінари з теоретичного мовознавства у Будинку вчених.

Закінчивши філологічний факультет у 1960 р. з відзнакою, М. Соколянський недовго працював у заводській багатотиражці, потім – в університетській газеті «За наукові кадри». У 1962 р. розпочав викладацьку роботу в ОДУ, спочатку як асистент кафедри історії зарубіжних літератур на умовах погодинної оплати, з 1965-го – у штаті кафедри. У 1964 р. захистив у Горькому (нині – Нижній Новгород) кандидатську дисертацію на тему «Б. Шоу та Шекспір (до питання про еволюцію реалізму)». Він сам сформулював тему, писав роботу практично без наукового керівника, оскільки англістів на кафедрі тоді не було. Вже у цьому проявляється якість, властива йому як вченому, так і людині, — самостійність суджень і незалежність. Після захисту дисертації стає старшим викладачем кафедри, а з 1967 р. – доцентом; спочатку читає лекції на обох філологічних факультетах, пізніше працює в основному на англійському відділенні факультету романо-германської філології. Читав курси з історії англійської та американської літератур, з історії зарубіжної критики, спецкурс з типології англійського роману XVIII ст. Особливе місце посідає його авторський спецкурс «Типологія сучасного світового літературного розвитку», який він читав на історичному факультеті ОНУ. Марк Георгійович високо оцінював рівень студентів-істориків; деякі ідеї, що виникли під час підготовки спецкурсу, були пізніше розроблені у статтях, використовувалися у лекціях під час його життя в Європі. Також він був науковим

керівником дипломних робіт та кандидатських дисертацій, опонентом кандидатських та докторських дисертацій. Його лекції відрізнялися глибиною змісту, і були бездоганними за формою виконання. Студенти захоплювалися ним, але й побоювалися — він був вимогливим викладачем, і не всі з першого разу складали іспити.

У 1982 р. М. Соколянський захистив у Московському державному університеті докторську дисертацію на тему «Творчість Генрі Філдінга та проблеми типології просвітницького роману». З 1984 р. — професор кафедри історії зарубіжних літератур ОДУ. Вже у 1980-ті М. Соколянський стає значним вченим, складаються особливості підходу до літератури, який значною мірою притаманний більшості його наступних робіт. У докторській дисертації він визначає свій метод як історико-теоретичний, що дозволяє розширити та збагатити поширений у літературознавстві того часу історико-емпіричний підхід. Цей шлях дослідження, розроблений та використаний у докторській дисертації, передбачав вивчення кожного з емпірично виділених типів роману з визначенням основних жанроутворюючих ознак. Проведене дослідження дозволило не тільки виявити своєрідність розглянутих жанрових форм і визначити конкретно-історичний характер їхньої еволюції, але й намітити шляхи дослідження типології роману на матеріалі літератур інших історико-культурних епох. У подальших роботах М. Г. Соколянський продовжує розробляти історико-теоретичний підхід, де значне місце займає розгляд теоретичних питань, на яких ґрунтується аналіз поставленої проблеми. Так, книга «Проблеми жанрології» (2012) присвячена актуальним проблемам теорії та історії художньо-літературних жанрів. Автор поєднує теоретико-дедуктивний та історико-літературний підходи. Збірник включає теоретичні нариси про систему жанрів як літературознавчої категорії, про жанровий діапазон літературознавчих досліджень, а також про жанрову своєрідність драм Шекспіра, філософського роману епохи Просвітництва, «Мертвих душ» Гоголя, «Горя від розуму» Грибоєдова, історичного роману В. Жаботинського та інших творів. Багато робіт з жанрології М. Соколянського друкувалися у збірниках з теорії літератури, а також у польському журналі «Питання літературних жанрів», членом редколегії якого він був упродовж двадцяти років. Збірник «Етюди з компаративістики» (2021)

включає роботи, присвячені різноманітним зв'язкам між окремими творами, жанрами, стилями національних літератур, а також співвідношенням між літературою та іншими видами мистецтва. Диференційовано розглядаються два важливі аспекти світового літературного процесу: контактні зв'язки та типологічні сходження. До книги входять нариси «Генрі Філдінг та Вільям Хогарт», «Ф. М. Достоевський та Джозеф Конрад», «Андрій Платонов і Франц Кафка», «Типологія світового літературного процесу у другій половині XX століття» та інші.

Наукові інтереси М. Соколянського були широкі та різноманітні, охоплювали велике коло авторів, явищ різних національних літератур та епох, від Відродження до сучасності. Він був автором монографій про Г. Філдінга та О. Уайльда, В. Шекспіра та О. Пушкіна, М. Гоголя та англійського роману епохи Просвітництва, а також численних статей з теорії та історії літератури, писав про В. Жаботинського, Ільфа і Петрова, І. Бабеля, А. Платонова, Г. Кановича тощо. Крім літературознавчих і літературно-критичних праць він опублікував декілька перекладів з англійської на російську та українську мови у журналах «Питання літератури» («Вопросы литературы»), «Всесвіт» тощо. Брав участь у численних міжнародних та республіканських наукових конференціях в Україні, Польщі, Великобританії, США, Ізраїлі, Болгарії, Канаді, Латвії та інших країнах.

Протягом всього одеського періоду Марк Георгійович був активним учасником наукового та культурного життя міста. У 1985–93 рр. очолював Пушкінську наукову комісію одеського Будинку вчених, був науковим координатором літературних Алексеевських читань в Одесі (1983, 1986, 1989, 1992, 1996), членом правління Будинку вчених. Також займався театральною критикою, опублікував понад сто театральних рецензій та оглядів. З 1973 р. – член Національної Спілки театральних діячів України, у 1973–87 рр. – член правління і заступник голови правління Одеської міжобласної організації СТД, у 1987–1992-му – член республіканського правління Спілки, з 1990-х – член IFTR – Міжнародної федерації театрознавчих досліджень; був науковим координатором театрознавчих конференцій у СТД (1988, 1991, 1998). Також він брав активну участь у громадському житті міста, виступав у місцевій пресі зі

статтями з різних актуальних питань, був учасником дискусій, що розгорталися на сторінках одеських газет. До політичних партій та громадських рухів не належав. Державних нагород та почесних звань не мав. Завжди дотримувався власної думки, був незалежною та самодостатньою особистістю. Можливо тому Одеса, як вільне, відкрите світу місто, стала для нього органічною, рідною і палко коханою, мав до неї особливе ставлення. Одеса була для нього цікавим культурно-історичним феноменом; знав і товаришував з відомими представниками культурної спільноти міста, зокрема Саулом Яковичем Боровим, Борисом Лазаревичем Гуревичем, Олександром Розенбоймом, Степаном Петровичем Ілльовим, Борисом Давидовичем Літваком, Костянтином Мефодійовичем Ляльчуком та багатьма іншими. Від 1993 р. М. Соколянський жив у Німеччині. Як visiting professor читав курси та цикли лекцій в університетах Європи та США, працював консультантом наукових видавництв, активно зайнявся мемуаристикою, продовжував публікуватися. Велике значення протягом усієї його наукової діяльності має творчість Шекспіра, його драматургія. Сам визначав свою належність до московської шекспірознавчої школи, у теоретичних пошуках 1960–70-х рр. тяжів до структурально-семіотичного напрямку у літературознавстві, пізніше – до історико-теоретичного та типологічного. Він був одним із найактивніших учасників процесу відновлення та інтенсифікації шекспірівських студій в сучасній Україні, послідовно впроваджував міждисциплінарність дослідницького ракурсу, брав безпосередню участь у створенні в Класичному приватному університеті (м. Запоріжжя) Українсько-міжуніверситетського шекспірівського центру, який розгорнув широкомасштабну шекспіроцентричну діяльність. У 2011 році його обрали почесним членом цього центру. Його наукові ідеї стали основою самостійного напрямку в українських шекспірівських студіях – компаративного шекспірознавства, яке вивчає особливості сприйняття Шекспіра у різних соціокультурних контекстах і його відлуння у творчості інших митців (письменників, режисерів, акторів). М. Соколянського можна з повним правом назвати одним із провідних українських шекспірознавців кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. Він був членом бюро Міжнародної шекспірівської комісії, з 1995 р. – членом редакційної ради щорічника

«Всесвітня Шекспірівська бібліографія» (Вашингтон). Попри життя за кордоном та занять міжнародними та всеукраїнськими проектами незмінною залишалась його любов до Одеси. Він продовжував підтримувати наукові зв'язки з ОНУ ім. І.І. Мечникова та іншими одеськими й українськими науковими і культурними установами, видавництвами та періодичними виданнями, брав участь у конференціях, що проходили в Одесі, читав лекції для студентів і викладачів, продовжував збирати «одесику» – різноманітні книги про Одесу та її історію, яка посідала значне місце у його бібліотеці в Любеку. Єврейська складова культури Одеси – одна з важливих тем багатогранної творчості М.Соколянського. Він є автором біографічної повісті про В. Жаботинського «Звичайно в Одесі» (2005). З його передмовами та коментарями виходять поетичні переклади В. Жаботинського, його романи, зокрема роман «П'ятеро», дія якого відбувається в Одесі. Низка нарисів присвячена С.Боровому (1903–89) – видатному вченому, економісту, історику, мемуаристу, автору наукових досліджень з історії євреїв України та історико-літературних праць. Для М. Соколянського він був дуже близькою людиною, другом і наставником, один з важливіших вчителів «по життю». Він написав передмову до книги спогадів С. Борового «Довго та щасливо» (1993). М. Соколянський є автором спогадів про видатних вчених, митців – уродженців Одеси, багато з яких мали єврейське походження. Цікаві персоналії представлені зокрема у його книзі нарисів «Некролог за життя» (2003). Цю роботу та інші спогади він пише, перебуваючи вже у Німеччині.

В особистому архіві М. Соколянського зберігається неопублікований рукопис одесита, літературознавця Л. Гроссмана «Історія одного єврея», підготовлений самим Марком Георгійовичем. Його життя було настільки тісно пов'язане з нашим містом, що хоча за народженням він не був одеситом Всесвітній клуб одеситів у 2012 р. оголосив М. Соколянського почесним одеситом та видав відповідний диплом «За багаторічну безкорисливу діяльність на благо коханої Одеси». Останньою роботою Марка Георгійовича стала книга «Анфіладами довгої пам'яті. Спогади та роздуми». Вони написані в середині 1990-х, після переїзду до Німеччини, потім допрацьовувалися та доповнювалися, але спочатку їхня публікація не планувалася. У 2015–18 рр. він пересилає електронні варіанти

текстів дітям. На початку 2023-го приймає рішення опублікувати спогади, обирає фотографії та за допомогою доньки оформляє рукопис за вимогами видавництва. У тому ж році книга була надрукована у Берліні. Марк Георгійович помер 5 березня 2025 р. у Любеку (Німеччина). За його бажанням прах поховано в Одесі. Мав трьох дітей – синів Олександра та Андрія, дочку Ксенію і двох онуків – Олександра та Анастасію. Остання дружина Марка Соколянський – Вікторія Віталіївна Цибульська. Він залишив глибокий слід у світовій науці, українському літературознавстві, культурному житті Одеси та в серцях студентів, колег і друзів.

Одеса нашого покоління

Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор,
директор Навчально-наукового
морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету,
Почесний краєзнавець України

ВОДНИЙ І МІЛЕНІУМ: КВАНТИТАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ЖИТТЯ

Недавній історії Одеського національного морського університету (в народній традиції – Водного) у попередньому, №38 альманаху «Південний Захід. Одесика» та у Збірці наукових праць «Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри» (вип. 10) було приділено нашу увагу статтями, якраз приуроченими до 95-ї річниці започаткування вишу [1]. Теперішня наша розвідка є логічним продовженням історії відомого в Україні і за її межами закладу вищої освіти без перебільшення – флагманського штабу, однак вже у хронологічних рамках на стику другого і третього тисячоліть та ще й через призму числових характеристик.

Мова цифр багато про що свідчить! Статистика, яку раніше дещо недооцінювали в історичній науці, може проілюструвати й пояснити важливі моменти в історії існування держави, соціуму, окремої інституції, установи, колективу тощо. От і ми спробуємо висвітлити недалеке минуле, завдячуючи посередництву квантитативного методу, який дозволяє використання кількісного матеріалу, відповідного інструментарію й аналізу статистичних джерел. На основі верифікованих даних із наявних джерел [2] з цілком переважаючим цифровим форматом, спробуємо подати характеристичні ознаки діяльності Одеського державного морського університету (від 2002 р. – Одеський національний морський університет) за кілька років до, та кілька років після Міленіуму¹. Важливо зазначити об'єктивно, знехтувавши усілякими

¹ Міленіум (від lat. mille – тисяча) – тисячоліття, або десять століть (віків), межа тисячоліть. Поширеним слово «Міленіум» стало до того, як 2000-й рік настав. Раніше вживалася назва в богословських текстах, будучи пов'язаною з тисячолітнім царством Христа до його розп'яття.

астрологічними домислами, що саме 2000-й рік, останній рік XX століття – століття тоталітарного і кривавого, був для університету вдалим в усіх сенсах існування навчального закладу як живого організму зі своєю душею, ментальністю, нервовою системою, інтелектуальним рівнем, прагматизмом тощо. Тут архіважливим буде використання і дескриптивних статистичних можливостей і вибірових репрезентативних даних, що надає чудову можливість зробити достовірні висновки про життєдіяльність вишу, і відповідно, надасть змогу реконструювати певні процеси історії університету. Більш глибоко ця проблематика розглянута у нашій монографії, що з'явилася друком наприкінці минулого року [3].

Контингент. Одеський державний морський університет в передостанній рік другого тисячоліття являв собою солідний виш, в якому навчалось майже 4,5 тис. здобувачів вищої освіти, з яких понад 2,3 тис. студентів вчилися на денній формі, більше 2 тис. на заочній і ще чотири десятки іноземних громадян. Університет надавав освітні послуги по 11 спеціальностям, які розподілялися поміж сімома факультетами денної форми навчання. В університеті налічувалось 28 кафедр, з яких випускаючими було 15. Станом на 2000-й рік, попри те, що кількість факультетів не змінилася, однак кількість кафедр досягла 30, й число випускаючих кафедр, відповідно зросло до 18. Збільшився за два роки й контингент здобувачів, який сягнув майже 5,5 тис. студентів. У наступний за міленіумом рік був ще вдалішим аніж попередні роки – поступово зростав загальний контингент здобувачів університету. Окрім семи (економіки та управління; механізації портів; судномеханічного; воднотранспортних та шельфових споруд; кораблебудівного; транспортного сервісу; договірно-правового) факультетів в ОДМУ були ще заочний факультет, довузівської підготовки молоді, післядипломної освіти та підвищення кваліфікації та деканат по роботі з іноземними учнями, а також була військова кафедра військово-морського профілю, де готували офіцерів запасу. Тоді чиновники від освіти ще дбали про захист батьківщини, зберігаючи і кафедральний офіцерський склад, і майбутній потенціал для ремонту й обслуговування воєнного флоту й воєнно-логістичних служб України.

Загалом університет користувався значним попитом переважно серед випускників півдня України, однак до вишу вступала молодь

й з інших регіонів. Так, у 1998 р. до ОДМУ вступило 899 осіб: 375 – за державним замовленням та 525 – на контрактній основі, у 1999 році набір вступників-першокурсників склав 1208 студентів (386 на держбюджетній основі й 822 – на контрактній). Наступного міленіумного року до університету на перший курс було зараховано вже 1538 осіб [4]. У 2001 р. він виглядав вельми солідно – 6161 студент денної і заочної форм навчання, хоча дещо відбувся спад по прийому на перший курс – 1289 осіб, переважно недобрали на заочну форму навчання контрактників.

Важливим показником престижності вишу у ті часи, як виявляється, була кількість медалістів (випускників загальноосвітніх закладів), які обирали саме Морський університет. Кожен десятий вступник 1998 р. мав відзнаку – «Золота» або «Срібна» медаль, а кожен четвертий абітурієнт цілеспрямовано вступав після навчання на підготовчому відділенні (так званий нульовий курс) при університеті, а переважна більшість першокурсників, які закінчили технікуми та професійно-технічні училища йшли на заочну форму навчання, продовжуючи працювати в портах, на судноремонтних заводах чи ще деінде.

У 1999 р. число медалістів, які вступили до ОДМУ, зросло удвічі, порівняно з попереднім роком, і становило – 182 особи. Однак, у 2000-му році саме цей показник значно скоротився. Абітурієнти з відзнакою, які прийшли навчатися в аудиторії Морського університету були представлені лише 36-ма особами загалом. Зростання стало відчуватися 2001 р., коли зарахували аж 127 першокурсників-медалістів. Основним джерелом поповнення абітурієнтської бази залишалися випускники шкіл, слухачі підготовчих курсів при університеті, випускники технікумів і коледжів, колишні учні професійно-технічних училищ, переважно морського спрямування.

Успішність. Студенти ОДМУ завжди відрізнялися своєю жагою до навчання, хоч, здебільшого, будь-який студент вельми здібний до пристосуванства, прагматичний на усі 100% і добряче знається на усіляких способах аби лише безпроблемно скласти надто проблемний залік чи іспит. Досвід викладацький кожному з нас надасть сотні яскравих прикладів кмітливих і заповзятих наших студентів, які повторювали відомий трюк за зразком гайдаївського Шурика з «Операції «И» (кінокомедія 1965 р.), де доцент «тупий» виявився

цілком не таким, коли викрив шахраїв-студентів. Один добрий і шанований мною колега, директор одного з навчально-наукових інститутів ОНМУ нещодавно розповів цікаву історію із свого власного студентського буття, коли вони з друзями складали іспит професору М.В. Олійнику, використавши радіопередавач. Але все закінчилось би чудово, якби мудрий та ще й може ще й догадливий екзаменатор, не взяв і не закрив двері в аудиторію, де проходив іспит, а двері були оббиті металом із зовнішньої сторони. От сигнал і не пройшов, бо двері «фонили», тож іспит молодим корабелям довелося складати іншого разу. Були й тисячі інших цікавих, смішних та повчальних випадків.

Отже, повертаючись до навчання студентів Водного, пройдемося по їхній успішності або неуспішності, опираючись на офіційні результати літніх сесій кінця 1990-х років, ну і звичайно ж у рік 2000-й. За підсумками навчального року, влітку 1998 р. в ОДМУ абсолютна успішність на денній формі навчання складала 95,8%, на заочній – 26,4%, серед іноземних здобувачів – 71,4%. Наступні руки показали певний, не значний, однак прогрес зростання цього показника: денна форма навчання – 96,8%, заочна – 28,1% й іноземці піднялися до 92,3% успішності. Міленіумний рік також не спасував, показавши сталу незначну прогресію при 55,7% якості навчання студентів, абсолютна успішність склала – 96,9%. Скептики сказали б, до прикладу, що ці дані не можна вважати абсолютно достовірними, оскільки траплялися приписки в деканатах та навчальній частині, аби виглядати на загальному фоні краще за інших, але, думаю, посилаючись на «принцип середнього шляху», «неформальну логічну хибу», яка полягає у філософському судженні, що істина мусить перебувати десь посередині двох протилежних думок, не дарма ж кажуть лат. «Aurea mediocritas» («Золота середина»). З іншого боку, у ці роки спостерігалось й значне відрядження студентів зі списку «славетної когорти Водного», з різних причин, переважно за неуспішність, іноді за погану поведінку в гуртожитку: у 1998 р. – 350 студентів, у 1999 р. – 293, в 2000 р. – 102, у 2001 р. вибуло студентів – 141 особа, з них за неуспішність лише 65. Відчутне скорочення відрядження пояснюється скорше впровадженням нової системи об'єктивного контролю якості навчання на усіх етапах, а також модульно-рейтинговим принципом побудови навчання студентів.

Випускники. Важливим є результат! Як віщає народна мудрість «курчат рахують восени». Тож як же університет забезпечував кадри морегосподарський комплекс України? Якщо у 1999 р. випустилися із стін університету – 371 дипломований спеціаліст, з яких працевлаштованими були 259 осіб, то у 2001 р. – 881 фахівець (бакалаври, спеціалісти і магістри), з яких 257 осіб (спеціалісти і магістри) були прийняті на роботу за фахом. Власне, хай там як, однак якість підготовки кадрів добряче ілюструє інша статистика за роками розглянутого нами періоду. Йдеться про відсоток випускників Одеського державного морського університету, які закінчили бакалаврську (й спеціаліста) та магістерську програми, отримавши диплом з відзнакою (те, що в народі зветься «червоний диплом»). Це співвідношення вже новоспечених фахівців до загальної кількості атестованих загалом поступово зростало від 1998 р. – 4,4% на денній і 2,0% на заочній формах навчання. У 2001 р. ці показники були відповідно – 4,7% і 1,6%. Заочна форма вже тоді дещо почала занепадати, втрачаючи престижність і цінність знань, задовольняла лише забаганки бажаючих вскочити в гонитву за дипломом як таким, власне, те саме ми спостерігаємо іноді й тепер.

Навчання «за гроші». У «рік набору-1998» батьки студента, який вступив до університету на контрактній основі сплачували за річне навчання свого чада в межах 1550 грн на денній формі навчання і у два з половиною рази менше – на заочній, плата за підготовче відділення складала 420 грн на рік. Відповідно до тогочасного курсу гривні до американського долара (342,7 грн за 100USD) річна плата за навчання обходилася родині близько 450 доларів. Власне надалі ситуація змінювалася з кожним роком у зростаючій прогресії, щоправда, поступово росли й заробітні плати в Україні й, відповідно, суми контрактної плати за навчання. Якщо станом на 1999 р. середня вартість контракту за рік навчання на денній формі піднялася до 2000 грн, а на заочній – 800 грн., то у мілениумному році вартість надання освітніх послуг з розрахунку на одного студента денної форми навчання у залежності від престижності спеціальності на яку вступав здобувач, коливалася в межах від 1700 грн до 3600 грн, на заочній формі – 680-1440 грн. Не суттєво (лише на % інфляції) зростання плати за навчання відчувалося й у 2001 р. – мінімальна вартість за рік навчання була – 1800 грн, максимальна – 3900 грн;

на заочній формі контракт не виходив за рамки – 900-950 грн. А ось ноземні громадяни, які здобували освіту в ОДМУ, сплачували півтори тисячі умовних одиниць (у ті роки, як і сьогодні, активно розраховувалися в доларах USA), у 1999 році плата у іноземній валюті (з перерахунку на національну валюту – грн) не змінилася у порівнянні з попереднім роком.

Науково-педагогічні кадри. Не можна уявити собі Водний без пристойного науково-педагогічного персоналу, який, між іншим, й забезпечував десятиліттями підготовку фахівців цілих поколінь інженерних, управлінських, бізнесових, правничих та інших кадрів для морегосподарської галузі нашої країни. Хоча загальна чисельність професорсько-викладацького складу ОДМУ за період з січня 1998 р. по січень 2002 р. не дуже суттєво змінювалася, іноді коливалася у бік невеликого зростання, або зменшення, що можна пояснити природнім фактором, зміною людських поколінь, відходом від викладацької діяльності тощо.

Наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр. не спостерігалось й значного зростання кількості спеціальностей, що також могло б призвести до суттєвого збільшення викладацького та педагогічного складу, який забезпечував навчальний процес. У 1998 р. в університеті було 11 спеціальностей, то станом на 1 січня 2002 р. університет здійснював підготовку вже за 13 спеціальностями. У 1999 р. було розпочато перший в історії ОДМУ набір на спеціальність «Інформаційні управляючі системи та технології» і, водночас, цього ж року було вперше здійснено випуск інженерів-кораблебудівників за спеціальністю «Організація і управління наглядом за кораблями та океанотехнікою». Важливо підкреслити, що тоді ОДМУ став першим і єдиним закладом вищої освіти на постсоюзному просторі, який готував спеціалістів-сюрвейерів. Ще одним новаторським кроком, який здійснив ректор Ю.Л. Воробйов, було відкриття набору на перший курс курсантів Військово-морської кафедри, з метою підготовки майбутніх кадрових офіцерів для Військово-морських сил України за спеціальністю «Морська інженерна служба». Після отримання цивільного диплому випускники кафедри отримували диплом про вищу військову освіту і мали усі можливості продовжувати службу в якості офіцерів ВМС України.

На зламі тисячоліть суттєво не змінювався й штатний розпис. Якщо загалом у 1998 р. в ОДМУ працювало 324 представника

професорсько-викладацького складу (далі – ПВС), з яких більше 56,5% представляли професори (доктори наук) і доценти (кандидати наук), відповідно 47 і 136 осіб, то у перший рік ХХІ століття статистика вказувала на зростання (цього року зріс контингент здобувачів!) числа ПВС. Загальна кількість становила 372 викладача, з яких 50 докторів наук, професорів та 161 кандидат наук, доцент, що свідчило про 56,7% від загального контингенту викладацького корпусу.

Спостерігалася стала прогресуюча тенденція підсилення основних підрозділів університету, які забезпечували високий рівень підготовки спеціалістів за освітніми програмами, що реалізовувались в ОДМУ. Порівняно з 1998 роком у 2001 р. збільшився показник по кількості кафедр, які були очолювані докторами наук, професорами: з 20 до 23, у тому числі випускаючих базових кафедр – відповідно – 15 і 17. Керівництво університету, й особисто ректор Ю.Л. Воробйов приділяли неабиякої уваги до підготовки власних науково-педагогічних кадрів «вищого ґатунку», зокрема через університетську докторантуру й аспірантуру. Так до прикладу, виглядає узагальнена річна ситуація по кількості докторантів і аспірантів (докт/асп): у 1998-му році – 1/76, у 1999-му – 2/49; у 2000-му – 1/61; у 2001-му – 1/64. Піклування про поповнення кадрового потенціалу університету дало свої плоди: за чотири роки (1998-2001), які передували статусу «національного», захищених дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, було – 23 (4 докторських і 19 кандидатських)[5].

Університетська наука. Західні університети, окрім надання освітніх послуг, є крупними науково-дослідними центрами з колосальними інноваційними технологіями і фінансовими ресурсами. Для українських вишів таке лишається нездійсненою мрією; хоча, була би чудова лабораторно-виробнича й дослідницька база, за кілька років суспільство неодмінно відчуло би прорив у більшості галузей економіки, транспорту й соціальної сфери життя. Секрету немає в тому, що важливим показником для визначення ролі і місця вишу є його наукові здобутки. Їх можна інтегрувати в запропоновану нижче таблицю за основними показниками і за роками, які передували міленіумному року і року надання статусу національного – 2002-му.

**Науково-дослідна діяльність Одеського державного морського
університету (показники 1998-2001 рр.)**

№ за/п	Показники	Роки			
		1998	1999	2000	2001
1.	Обсяг держбюджетних НДР (тис. грн)	87,0	95,1	95,1	114,1
2.	Обсяг госпдоговірних НДР (тис. грн)	38,1	98,8	104,3	169,3
3.	Кількість опублікованих НПП наукових статей	303	240	318	237
4.	Кількість монографій	5	8	3	4
5.	Кількість патентів, ліцензій та авторських свідоцтв	3	3	3	3
6.	Кількість наукових виступів НПП на міжнародних та всеукраїнських конференціях	52	8	61	92
7.	Кількість доповідей студентів на науково-практичних конференціях	506	522	654	1098

Кількість викладачів університету, які брали участь у науково-дослідній роботі (держбюджетній та господарсько-договірній) відчутно зростала. Якщо у 1999 р. саме цей статистичний показник визначав 257 осіб із 374 представників науково-педагогічного складу, тобто більше 68% від загального контингенту професорсько-викладацького складу ОДМУ, то у 2001 р. цей же показник зріс майже на 10% і сягнув 77,4%. Зростання обсягів фінансування наукових досліджень пояснювалося як державним замовленням, так госпдоговірними контрактами, що й певною мірою фінансово заохочувало науково-педагогічний персонал, залучало аспірантів і студентів до участі в різноманітних проектах.

Гарний показник участі студентської молоді в наукових конференціях 2001 р.: кожний шостий студент виступав хоча б один раз на науковому форумі, отримуючи прекрасний досвід апробації свого наукового доробку, авторських здобутків, вміння робити висновки й узагальнення, що молодих науковців є вельми і вельми необхідно. Упродовж 1999-2001 рр. втілювалася в науку важлива справа технологізації університету, реалізація комплексної програми «Впровадження сучасних обчислювальних технологій в практичну діяльність морського університету». Було завершено модернізацію Інформаційно-обчислювального центру (ІОЦ), придбано і встановлено 150 нових персональних комп'ютерів типу «Pentium-366», більше

100 персональних ЕОМ поповнили кабінети проектування і науково-дослідні підрозділи факультетів, деканати, кафедри, було здійснено монтаж сучасної локальної інформаційної мережі на 500 портів. До речі, ОДМУ був першим в Україні університетом, де активно йшов процес комп'ютеризації.

Міжнародна діяльність. Університет активно поринув у міжнародні проекти, міжнародні освітні й наукові грантові програми, стажування тощо. На початку третього тисячоліття відбувся певний зсув у площину пріоритетності міжнародної комунікації, зокрема й через можливості користуватися електронними каталогами книг і періодики за допомогою європейської системи «Lider» TACIS-TEMPUS. Науково-технічна бібліотека університету була оснащена сучасними як для того часу ПЕОМ, що надало змогу студентам і викладачам користуватися здобутками прогресу. ОДМУ у 2001 р. перебував у двох міжнародних організаціях, виконуючи міжнародні програми. Кількість міжнародних грантів в галузі освіти й науки мала фінансування більше 20 тис. грн., понад пів сотні викладачів брали участь у міжнародних програмах, 19 пройшли стажування і підвищення кваліфікації за кордоном, 14 студентів проходили практику в іноземних (закордонних) організаціях та підприємствах. Між іншим, 5 спеціальностей в ОДМУ у 2001 році було акредитовані міжнародними організаціями. Викладачі університету брали участь у міжнародних наукових конференціях, міжнародних виставках тощо. Маючи тісні зв'язки з іноземними державами, ОДМУ готував кадри для 14 країн – шести «ближнього» і для восьми «далекого зарубіжжя».

Культурне життя і спорт. Молодь Водного була, як і зараз, мистецьки активною, театральною, спортивною й палкою до перемог на спортивних площадках, стадіонах та морських регатах. В університеті станом на 2001-й рік було 2 художніх колективи, які мали звання лауреатів різноманітних конкурсів, більше 5% студентів від загалу брали участь у мистецьких заходах (від міжнародних до обласного рівня), більше 60% учасників цих конкурсів займали призові місця, що символізує високий аматорський рівень. Не відставали від талановитих митців і талановиті спортсмени ОДМУ – більше 11% студентів були учасниками спортивних заходів, міжнародних і республіканських змагань з баскетболу, волейболу, гирьового спорту, настільного тенісу, легкої атлетики, парусного спорту тощо; з них 57% – займали призові місця

на спартакіадах. Мало університетів (інститутів) міста мали стільки здобувачів, які могли похизуватися показниками за рівнем спортивної кваліфікації, навіть педінститут зі своїм факультетом фізичного виховання. В ОДМУ навчалося 2001 р. 456 студентів – спортсменів і спортсменок, з них, 19 «Заслужених майстрів спорту» і «Майстрів спорту», 164 – «Кандидати в майстри спорту» і «першорозрядники», 273 – мали другий і третій розряди.

Житло студента. Студентські сім'ї. Здобувачі ОДМУ мали набагато кращі перспективи у забезпеченні гуртожитком на весь період навчання і звичайно ж більш комфортабельні умови проживання, хоча це речі цілком відносні й індивідуальні. В університеті, як і в інших закладах вищої освіти, перед початком нового навчального року, практикувався ремонт кімнат в гуртожитках власними коштами, силами та матеріалами, зате на власний смак і естетичні уяви. У 1999 р. вперше в університеті вдалося профінансувати ремонтні роботи в студмістечку за комплексною програмою «Побут студента» і в 2000 р. таки завершили ремонтні роботи. 2001 року було введено в експлуатацію реконструйований 16-ти поверховий гуртожиток на вул. Балківській, 29 загальною площею понад 5 тис. м² на 350 місць.

Водний університет володів шістьма гуртожитками, які доволі компактно розташовувалися по відношенню до головного корпусу. Загальна площа гуртожитків складала 7353 м², що цілком задовольняло потребам бажаючих студентів. У 1999 р. загальна чисельність студентів, які хотіли мешкати в гуртожитку становило 993 особи, з них отримали місце – 899. Це число охоплювало як українських, так й іноземних здобувачів. У 2000 р. усі 792 бажаючі особи (студенти денної форми навчання, аспіранти, іноземні здобувачі вищої освіти) отримали житло, зокрема й сімейні студенти.

Хто ж з нас у ті роки не був студентом і не закохувався так, що скріплював свої відносини сімейними обручками. Риторичне запитання, проте кожен пам'ятає про те, що серед нас були й ті, хто не дочекавшись завершення навчання, так би мовити, становлення «на ноги», вже після розподілу на першу в житті роботу, на виробництво, установу тощо, поспішав утворити «нову ланку суспільства». Одеський державний морський університет волів до молодих сімейних пар, а відтак, усі хто мали потребу у соціальному житті,

переважно задовольнялися сімейними кімнатами в гуртожитках. Часом кількість молодих пар коливалася, іноді зростала, однак статистика говорить про те, що усі без винятку мали дах над головою. Так, у 1998 р. 35 студентських сімей мали потребу і їхні бажання були реалізовані, у 1999 р. 23 сім'ї були забезпечені житлом, а у 2000-му році кількість сімейних студентів зросла втричі й становила 68 молодих пар! Певно бажання створити сім'ю в Міленіумний рік зіграло свою роль і 28 бажаним сім'ям також було надано житло. Решта сімейних молодих людей, чиїх батьків статки були високими, дозволяли собі мешкання у винайманих квартирах неподалік університету, що робило ці пари вільними від умов проживання в гуртожитку. Не секрет, що обмеження певні були й лишаяються на зараз – вхід до гуртожитку, перебування гостей у кімнаті, чергування й прибирання в місцях загального користування, заборона гучної музики, вживання алкоголю тощо. За порушення норм поведінки у місцях спільного проживання можна було в ті роки позбутися житла та, ба більше, «вилетіти» з університету.

Один із престижних закладів інженерно-технічної освіти в Україні й пострадянського простору – Одеський державний (від 2002 р. – національний) морський університет у міленіумний період історичного буття, як цілісний і органічний організм, зі своєю специфікою і особливостями, враховуючи тогочасну загальну ситуацію в Україні, займав солідне місце поміж двох десятків вишів Одеси і області, власне й усього Півдня України, що підтверджується запропонованими статистичними даними й квантитативним аналізом джерел. Саме багатогранна праця науково-педагогічного колективу університету стала запорукою формування в Україні як морської держави, солідної фахової кадрової основи для морегосподарського комплексу країни на наступні десятиліття.

Література:

1. Михайлуца М. Одеський Водний: інститутське життя наприкінці 1980-х. Ректорські перегони (до 95-річчя заснування вишу). Південний Захід. Одесика. Вип. 38. 2025. С. 190-209; Михайлуца М., Деречина В. Зміна статусу Одеського «Водного» на тлі загальнодержавних проблем «націоналізації» вишів (Хроніка подій). Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний

виміри: збірник наукових праць. Вип. 10 / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : Олді+, 2025. С. 320-329.

2. Архів ОНМУ. Спр. Рада ректорів вищих навчальних закладів Одеського регіону. МОН України. Картка №4 (Дані за 1998 р. станом на 01.01.1999 р.), 4 арк.; Картка № До аналізу діяльності (Дані за 1999 р. станом на 01.01.2000 р.), 6 арк.; Картка №1 До аналізу діяльності (Дані за 2000 р. станом на 01.01.2001 р.), 4 арк.; Картка №4 До аналізу діяльності у 2001 р. (Дані за 2001 р. станом на 01.01.2002 р.), 5 арк.

3. Михайлуца М.І. Історія Водного: від проголошення незалежності України до війни за її суверенітет (До 95-річчя заснування): монографія. Одеса: ОЛДІ-ПЛЮС, 2025. 448 с.: іл.

4. Архів ОНМУ. Спр. Рада ректорів вищих навчальних закладів Одеського регіону. МОН України. Картка №1 До аналізу діяльності (Дані за 2000 р. станом на 01.01.2001 р.), 4 арк.

5. Підраховано за картками аналізу діяльності. Архів ОНМУ. Спр. Рада ректорів вищих навчальних закладів Одеського регіону. МОН України. Картка №4 (Дані за 1998 р. станом на 01.01.1999 р.), 4 арк.; Картка № До аналізу діяльності (Дані за 1999 р. станом на 01.01.2000 р.), 6 арк.; Картка №1 До аналізу діяльності (Дані за 2000 р. станом на 01.01.2001 р.), 4 арк.; Картка №4 До аналізу діяльності у 2001 р. (Дані за 2001 р. станом на 01.01.2002 р.), 5 арк.

Шлях (есе зі схованок пам'яті історика)

Прикро, що ніхто не пише спогадів про Одесу 1960-х – 1980-х, хіба що, за життя, встигли розповісти про свій шлях в історичній науці, мої покійні друзі та колеги, члени редколегії альманаху «Південний захід. Одесика» [1], професори-історики: Дмитро Урсу та Андрій Добролюбський), цікаву екскурсію до Одеси кінця 40-х – 50-х рр. запропонував колишній капітан далекого плавання Олександр Крайній [2] ...спробу створити фактологічну базу історії одеської повсякденності 50-х – 70-х зробила Тамара Коленко [3]. Але «великий материк» під умовними назвами: «Одеса часів радянського застою... часів перебудови», ще чекає своїх відкривачів, я зроблю спробу описати свій шлях в історичну науку та шлях в це буремне та карколомне майбутнє, зустрічі з людьми, що формували та формують обличчя нашого міста. Моя розповідь-есе буде рясніти додатками, та посиланнями, таку форму я обрав для свого есе, вирішив трохи змінити правила мемуарів. Велика кількість посилань, додатків, буде своєрідною «історичною» книгою у моєму есе.

Глава 1. 70-ті... революція звуку та джинс

До восьми років я був ще клоном своїх батьків..., у компаніях, які збиралися, за великим круглим столом, в нашій затишній, однокімнатній квартирі, я полюбляв слухати «дорослі» розповіді; моряків, поетів, журналістів, партійних функціонерів середньої ланки... квартира знаходилася під самим дахом обкомівської «хрущовки» в провулку Івана Луценка (кол. пров. віце-адмірала Жукова) [4]. Через тридцять років я дізнався, що в цьому провулку, на початку 1919 року, відбувалися дивовижні події, в будинку навпроти «ховався Котовський», як він згодом напише: «ховався від поліції в будинку розпусти» (яке!) [5], як нагадування про це, навскіс височів кінотеатр ім. Котовського (на початку 1919 року в цьому будинку був «Інтимний театр», в якому сяяли зіркові Віра Холодна, Вертінський, Кораллі...), трохи віддалік, за метрів тридцять, винарка, саме в ній, в давні часи, був кабачок «Відкриття Дарданелл» (в якому «гуляв» фільмований «Мишель» артист В.Висоцький) [6], а ще далі

славетний «Гамбринус» (перший в радянський Одесі «шикарний» пивний зал відкрито у 60-х)[7]... ці місця я, згодом, опишу у своїх історичних книгах... Завдяки моєму народженню та батьківському «партійству» у 1961 році моя сім'я отримала першу квартиру. Безкоштовно... у центрі Одеси! Тривала епоха першого розселення комуналок в Одесі, будівництва нових районів: «Черемушки», Південно-Західний масив. Тисячі одеситів «отримали» перші власні однокімнатні, а інколи, й двокімнатні апартаменти «хрущовок».

Одеський «п'ятачок», де був збудований наш дім, був районом театралів («Оперета» та «Російський театр») та «алкотуристів» (бадега «Дари Сонця», «Гамбринус», просто «вино» на місті колишніх «Дарданелл», колишня «Чорна кішка»... [8]). Центр Одеси кінця 60-х став всесвітом восьмирічного хлопчини, його пізнавані кордони тоді обмежувалися пляжами «Ланжерон-Отрада» та далекими «Привозом» – «Новим Ринком», куди тільки з батьками «за ручку». Був й «ближній світ» (де можна було бігати, не зважаючи на батьківські заборони) – площа (Грецька), початок Проспекту з «рибками» до омріяних кінотеатрів, що все в 200 метрах від дому: «Одеса» (6 залів), «Хроніка» (2 зала), «Маяковського» (1 зал), «Горького» (2 зала), дитячого кінотеатру «Зміна» (2 зали) [9]... Дерибасівська, яку стилісти того часу охрестили «Бродвеем», слугувала «історичним» місцем променаду одеситів (гуляти вважали більше непарною стороною вулиці). Дитині Дерибасівська пропанувала свої принади: «Золотий ключик» та «Ласунька» («центральні» магазини солодошців), «Куяльник» (магазин з газованою водою з різноманітним сиропами), відкрите кафе-морозиво... «Міський сад» (солодка вата, «циганські» цукрові півні, старовинний силовір, старий, що вирізав із чорного паперу чудернацькі силуети замовників), «соборка» – місце скупчення хлоп'ят «з мамочками» на лавочках, футбольних фанатів, тут перші пізнання світу... на, питання, яким чином з'явилися у дитячому лексиконі «незручні» слова... відповідав – «чув у Воронцова».

Діти 60-х називали свій провулок виключно по старому, з любов'ю, «Колодязний»... Від цієї назви, особливо влітку, ставало прохолодно та затишно... а ще малюків хвилювали запахи жарених «синеньких», смаженої скумбрії, смажених купат на спуску на пляж «Ланжерон»... В той же час, запахи Смердючих нетрів темних

підворіть «старого» провулка, де напроти нашого нового будинку ледве стояли, інколи на «милицях», двоповерхові будиночки з дворовими вигрібними «парашами», де шмигали щури... тошнотні запахи газових конфорок та цвілі на комунальних кухнях... Підворітні сусідні «архаїчних» будинків, для «ребятні», були небезпечні – «місцеві пацанчики можуть дати по мозках»... світ упирався у проспект та Червоний провулок, де вешталися «хулігани».

У 1970 році в Одесі проживало трохи більше 890 тисяч одеситів, на перший погляд це був звичайний «обласний центр», але значна частина одеситів вважала, що Одеса – «пуп земної кулі» («столиця гумору», «столиця мистецтв», «столиця торгівлі та контрабанди», «столиця флоту», «столиця відпочинку» й взагалі некоронована столиця)... В далекому 1825 році імперську поліцію зацікавив один вислів з перлюстрованих листів «підозрілого» поета Юзефа Єжовського (приїхав до Одеси «з Литви», разом з Адамом Міцкевичем), в якому він пише, про наше місто, як про загадкову «Причорноморську королеву». Пильні поліцейські побачили в цьому натяки на створення державного утворення з центром в Одесі. Можливо саме тоді до владних структур потрапив «проект» декабриста Муравйова, за яким імперія поділялася на декілька держав, а Одеса мала стати центром «Чорноморської держави» [10]. В Одесі часів Ланжерона був лоск – перша газета в південних губерніях, перший театр, перший ліцей, перші салони, Порто-Франко!

Мене обіймала загадкова «Одеса», яку треба було ще колись цілком всю побачити і зрозуміти. Одеса як символ, міф, місто в якому дуже давно жили далекі та таємничі прабатьки, що якимось дивним чином впливали на підсвідомість малюка... Я знав, що мої маловідомі прадіди ходили цими вулицями, ще за «царя-гороха». Штучне місто Одеса стала моїм «містом на Горі» – «Небесним Єрусалимом», містом народження сенсів. Згодом, мій друг, відомий український філософ та культуролог Тарас Возняк [11] напише, що місто виникає, що б гармонізувати неупорядкований світ, що воно створює унікальне естетичне середовище, формуючи простір життя, його норми. «Неповторний культурний силует» міста символічно репрезентує можливість людського морального зростання. Місто, в творах Т. Возняка, розглядається, як «арена демонстрації особистості», наочний світ сенсових уявлень. Навколишній простір Одеси –

степовий Хаос, за допомогою, земної геометрії-архітектури, символів, міфології, перетворився на упорядкований Космос... при закладанні міста шукали ідеальне за формою та якістю місце під «ідеальне суспільство»... «Фігурою, всі чверті якої є симетричними, є і квадрат. У містобудівній практиці він появляється як прямокутник...» [11]. Будівничий Одеси фландрійський інженер де Волан з'єднав на своєму плані два прямокутника, які стануть головними частинами Одеси: «військовий форштадт» (за «Новою фортецею», уздовж узбережжя) та «грецький форштадт» (район «Нового ринку»), що об'єднувалися між собою, формуючи гострий кут, в районі, який я назвав «омфалосом-пупом» Одеси – на найвищий ділянку плато, на площі «пентагон», де височіє Собор та пам'ятник Воронцову. Між форштадтами була закладена вул. Осева (майбутня Преображенська), вулиця, що йшла через все місто, від моря та Сходу де зароджувався світанок, та плескалося море, до Заходу «Царства Аїда» (І-го християнського цвинтаря).

Одеса постійно боролася за своє місце в історії... вона змогла перетворитися на місто мільйонник (таких тоді в світі було не багато). Мільйонний малюк Одеси з'явився на світ у грудні 1974 року (тоді, у пологовому будинку №4 на Пересипу народився Коля Фульга, бажаний хлопчик був як потрібно, «робочого походження»). Партійні князьки Одеси тих часів вважали її своїм «королівством» і прикрашали її різними данайськими дарами. У 1965 році, стараннями місцевих керівників Одеса стала містом-героєм (за оборону 1941 року) [12], в цьому ж році Одесу номінували на головне «місто революції 1905 року», частково завдяки розпіреному фільму С. Езенштейна. Під час відкриття пам'ятника матросам «Потьомкінцям» (до 60-річчя повстання) на площу (що зараз зветься «Європейською»), де встановили пам'ятник, зігнали з дюжину старих «потьомкінців» (або їх тоді призначили «потьомкінцями», тому що реальні, якщо вижили в 37-му, мали мати мінімум 81 рік, таких в СРСР були одиниці)... Про цей пам'ятник одесити жартували: казали на нього «незграбний, як утюг» або «матроси знайшли копійчину». Але, згодом він прижився, а вже після 1990 року одесити вже знали, що ці матроси «справжні чуваки», бо виступали проти «ненависної імперії та царя» і були тільки «записними більшовиками» (в цілях пропаганди їх заднім числом записали до більшовиків, хоча серед матросів панували

«стихийні» погляди, що більше схилилися до анархізму, соціал-революціонерів, українських соціалістів).

Святковий мітинг «потьомкінців» відкривав партійний «князь» Михайло Синиця [13]. Не зважаючи на важкість банкету, з нагоди свята, він бадьоро рапортував про «Одесу – колыску революцій»... Хоча, раніше, він хотів на цьому «кошерному» місці поставити величезний пам'ятник Леніну («хороше місце – ідеологічне, тим більше вже сам Маркс там стояв»), однак підлабузники, його тоді переконали в іншому і запропонували більш «престижне» місце – на місці пам'ятника «царському сатрапу» Дюку де Рішельє, на якого молилися одесити. Тоді відмовили «тверезі» і, згодом, «під Леніна» стали облаштовувати місце «біля обкому партії» на Куликовому полі [14].

Весна 1970 року пройшла в СРСР, під знаком ювілейної істерії, виповнювалося 100 років від дня народження вождя світового пролетаріату. Всюди мерехтіли його величезні наочні зображення Леніна... маленький та комічний пам'ятник вождю знаходився в «парке ілліча», який розбили більшовики на місті знищеного християнського кладовища. «Парк ілліча» у одеситів того часу мав дурну славу, вечорами там юрбилися хулігані, продавці наркотичних речовин... В дні ювілею, в Одесі стали актуальними анекдоти «про Вовочку», жарти про «духи «запах Ілліча», «двоспальне ліжко «Ленін з нами»... Замість глорифікації, у молодому поколінні виник скепсис щодо вивчення 55-ти томів ПСС «давніх дуроців» (на істфаці, ми на кожному курсі конспектували «перли»: Ленін про «первісне суспільство», «Ленін та середньовіччя»), це визивало відторгнення. У 70-ті за політичні жарти вже не саджали і їх часто-густо, в курилках або під час застілля, розповідали навіть секретарі парткомів... А ось, що писали тоді у звітах КГБ «висвітлюючи» настрої одеських студентів: «Ще кілька років тому незбагненим видався б анекдот про ЛЕНІНА. А тепер «Леніяна» надзвичайно велика, і в студентській компанії ці анекдоти надзвичайно поширені... осміянню в них зазнають не лише ЛЕНІН, ДЗЕРЖИНСЬКИЙ, КРУПСЬКА» [15].

Святкова весна 70-го згладила загальні страхи одеситів літа 1969 року – «китайські». Тоді пошепки теревенили про військове зіткнення на радянсько-китайському кордоні (острів Даманський)... в Одесі повсюдні чутки «про майбутню війну з Китаєм», про те, що «Мао може скинути на всі великі міста СРСР атомні бомби»...

нічого подібного не було тоді про «загрозу США», бо американців вважали «розважливими» та «культурними». Але вже влітку 1970 року в Одесу прийшла «холера» [16]. З 4 серпня в місті запрацював протиепідемічний штаб, в його розпорядження прибули солдати внутрішніх військ, які оточили комплекс інфекційної лікарні, розгорнули госпіталі та ізолятор для контактних «підозрюваних». Холерний вібріон виявили в морській воді пляжу «Лузанівка»... 6 серпня Одеса на офіційному рівні мешканці міста узнали про небезпеку «гострих шлунково-кишкових захворювань, іноді зі смертельним наслідком», а до цього, по Одесі ходили чутки... Що «плювок хворого на вулиці може спричинити захворювання у перехожих», «що від холери вже померли тисячі... тільки в Одесі!». Клікуші несли чутки про те, що: «трупі хворих на холеру санітари гачами тягнуть в штабелі, обливають бензином і спалюють». Навіть після офіційного визнання «холери» інформація про епідемію була оголошена «державною таємницею». У найспекотніший місяць були закриті всі пляжі. Введений карантин виявився мало ефективним: суцільної лінії оточення «зони» не існувало. Люди в паніці тинялися по місту, атакуючі залізничний вокзал, морський порт, аеродром. Для виїзду з міста необхідно було пройти «обсервацію» (карантин у санаторіях, піонертаборах, школах) протягом інкубаційного періоду. Центральна влада критикувала одеського мера В. Шурка [17] за безвідповідальність та млявість під час «боротьби проти епідемії»...

Засобом боротьби проти холери був звичайний «тетрациклін», мило та хлорка, яку в значній кількості видавали в ЖЕКaх. Руки мили багато разів на день, по вулицях постійно курсували поливальні машини, що «змащували» вулиці хлорованим розчином. Тисячі медпрацівників та «активістів» було залучено до «подвірного» обходу, для виявлення хворих на холеру. Щодня у двері дзвонили та питали: «хто живе у квартирі», «чи немає хворих...» [18]. Майже всі одесити були вимушені здавати мазки (бакпосів), що «штопором викалупивали з заднього проходу». В одеському холерному госпіталі лікувалося 113 хворих, з яких 20 чол. померло. Тоді остаточно було розігнано останню «станцію» одеських бендюжників у Книжковому провулку біля Привозу, куди я часто бігав дивитися на «справжніх коней». Під час епідемії було скасовано всі видовищні заходи, заборонені будь-які масові скупчення людей, виходити з дому та

спілкуватись у дворі з дітям «не рекомендувалося». У мене, підлітка восьми років, з'явилося багато вільного часу, а вдома була велика бібліотека, напевно тоді я захворів на історію. Під час «холери» я прочитав історичні книги Яна та Сенкевича, але найбільше на мене справив враження «Овод»... Діти тоді читали книжки і згодом навіть місцеві хулігани зачитували до дір «Одіссею капітана Блада». В цей час я почав сприймати себе як особистість... відчув в собі щось нове, якесь «друге Я», що до цього цнотливо ховалося в скупченнях дитячого «ми».

СРСР було тоді патріархальною ареною «герантофільського застою». В той же час місто завжди була молодим, бо росло з молодих емігрантів та мігрантів з усіх куточків України та світу. В ці роки Одеса ставала містом студентським... десятки інститутів, університет, морехідки... «Бєбібум» 50-60-х років привів до омолодження одеських дворів. Величезний двір, після школи, кишів малечею та підлітками... ігри в «наших та фашистів», «мушкетерів», «піратів». Бійки до крові, часто двір на двір (у яких брали участь діти від 9 до 16 років) та вечірні «відверті» бесіди з душком кримінальної романтики та гітарних передзвонів.

А тут ще «звукова революція»! В Одесі, ще в 1970 році, у дворі на Старопортофранківській, куди ми перебралися в цей рік, щосили гули магнітофони... з нас, малоліток, такий-собі «Сергій», п'ятнадцятирічний бізнесмен-початківець, «виманював» по 15-20 «кишенькових» копійок, замість морозива, пропонуючи нам послухати «справжню музику з Заходу»... «Бітлз», «Ролінгс», в перемішку з одеською блатною піснею, Северним... З магнітофона хрипів саме той Висоцький, якого мама «показувала», під час прогулянки біля Воронцовського палацу... Тоді в Одесі знімали фільм і незвичайний франт, пройшов повз камеру, Висоцький! ...жінки закохувалися, чоловіки наслідували. Тоді вперше я почув загадкове слово «інтервенція» [19]! Я ще не знав, що 70-ті пройдуть з хрипінням Висоцького – піснями, які мільйони знали на пам'ять.

Ще у 1961 році на черговому з'їзді КПРС депутати ухвалили «Моральний кодекс будівельника комунізму». У ньому проголошувалась непримиренність до дармоїдства, вказувалося, що в новому соціалістичному світі немає місця людям, які «схиляються перед Заходом»... В той же час, підлітки потайки пригорталися до

короткохвильових радіоприймачів, ловлячи «Радіо Свобода», «Німецьку хвилю», «Вільну Європу», у пошуках розваг і відповідей на питання, які боялися дати близькі... «Звукова революція», яку влада так і не навчилася контролювати, змінить мій «жовтневий» світогляд, хробак сумніву прогриз лєнінські догми! «Звук» зняв залізну завісу непорушних радянських кордонів! Ця революція в СРСР стала молодіжною та таємною, але від того не менш значущою. Вона стала певним відгомонам революції свідомості на Заході («Вудсток», хіпі, барикади Парижа, нові релігії). Завершальним акордом цієї молодіжної революції стала мода на молодість, спорт, сексуальну свободу, рок, джинс...

В одному з оглядів настроїв молоді 1970 року, зроблених у радянському КГБ, наголошувалося, що в Одесі у колах студентів, «що дуже сприйнятливі до західної пропаганди... Офіційна позиція /припинення «глушки»/зробили прослуховування Заходу легальною справою, і в розмовах студентів абсолютно спокійно з'являються фрази: «А ось «Голос» передавав, що...»... Найбільш популярні з радіостанцій – «Голос Америки» та «Німецька хвиля»... Бажання фрондувати призводить до того, що західні радіостанції слухаються у громадських місцях... група студентів університету в кафе-морозиво «Вітерець» бравірувала тим, що їх приймач налаштований на хвилю «Голос Америки».... Деякі «ганення» з боку офіційних кіл тільки ще більше посилюють тенденції... «імпортні дискі, незаконно продаються на «музичній біржі» за 100 метрів від Дерибасівській («Соборка» -авт.)» [15].

«Червона» московська влада, що вже близько 50 років господарювала в Одесі прагнула зробити її провінційною, позбавивши індивідуального обличчя та бунтарського духу. Але жодній владі це було не під силу. Одеситами тоді ставали швидко... Половина населення Одеси того часу – люди, які приїхали після квітня 1944 р. Ще одна третина, це юнаки, що приїхали до міста у 20-ті – 30-ті роки, збігаючи з українських сіл від голодоморів та колгоспної нужденності... В Одесі після II-ї світової практично зникли цілі національні пласти: німецький (виселення та втеча 1914, 1937, 1941, 1944 рр.), молдавсько-румунський (втеча з румунськими військами з Одеси у 44-му), грецький (наслідки «грецької операції» НКВД, коли в 1937-38 рр. висіяли або знищували грецьке населення Півдня України), польський

(наслідки «польської операції» НКВД). Страшна трагедія єврейської Одеси 1941-1944 рр., коли голокост зібрав кроваву жертву – бл. 100 тис. євреїв Одеси (до 1941 р. євреї в Одесі складали 1/3 всього населення міста), а ще гоніння початку 50-х рр. привело до повного знищення в Одесі культури ідиш. У 70-х почалася легальна еміграція євреїв з СРСР, виїхати до Ізраїлю стало мрією для багатьох єврейських родин, що вже «сиділи на валізах». В той же час офіційний антисемітизм в «совке» посилювався... Сіоністів порівнювали до фашистів та «бандерівців»... У жовтні 73-го почалася ліквідація II-го єврейського цвинтаря на Люстдорфській дорозі. Надгробки знесли, людські останки залишилися лежати в затромбованій землі.

Соціальне розшарування тоді виявлялося в наявності/відсутності найпростіших, на сьогодні, речей: телевізор, холодильник, пылесос... хто цей набір мав, вже вважався «буржуєм». Все імпортне: авторучки, «жуйки», кульки, окуляри – показник статусу. Наприкінці 60-х одеська молодь одягла джинси... і це була теж «прихована революція» проти казенного батьківського світу... на початку 70-х влада сприймала джинси, як «антирадянську моду», з ними боролися (забороняли носити, різали на вулицях). Приватних машин дуже мало, як і ресторанів (у центрі тільки: «Україна (Волна)», «Театральний», «Братислава» та шикарні ресторани в готелях: «Лондонська» та «Красная»). Телевізори стали «проникати» до одеських квартир тільки з середини 60-х. Сусіди, що були багатші, в яких був вже телевізор, для своїх друзів по під'їзду, влаштовували безкоштовні сеанси цього справжнього дива, з чаєм та цукерками, зазвичай дивилися або фільм, або програму «Час»... КГБ сповіщала «на гору» про те, що: «єдина передача, яка користується популярністю у студентства – КВК («Клуб веселих і кмітливих»)» [15]. Ще б пак, збірна міста «Одеські трубочисти» стала чемпіоном першості СРСР з КВК 1966-67 років, команда одеського наргоспу «Ділові люди» – чемпіоном 1971 року! Вся Одеса пишалася тим, що повертала собі звання «столиці гумору». Коли влада закрила КВК «гумористам» прийшла ідея «одеського свята гумору 1 квітня» – щорічного фестивалю сміху (у 1973-76 рр. в Одесі проходили «Гуморини» з карнавальною ходою, парадом старих автомобілів, концертами, показом комедій). Але, у 1976 р., злякавшись масштабів свята, або побачив у КВК прихований контекст «молодіжної революції», «керівництво» забороняє «Гуморину».

Інший молодіжний протест – розвій в Одесі «блатної романтики». «Уркаганська» Одеса — пласт напівкримінальної-вуличної культури, що отримала нове дихання після амністій 1953-61 років, коли до міста поверталися тисячі колишніх ув’язнених та засланих... До п’ятдесятиріччя Жовтневої революції влада приготувала подарунок – велику амністію. Наприкінці 1967 року до Одеси почали прибувати амністовані. Для молоді, яка виросла на одеських «хуторах», розповіді «про зону» стали своєрідною «школою справжнього чоловічого життя». Ще у 50-ті підлітки розділили негласно місто на «свої» і «чужі» райони, які вони називали «хуторами» («хутора» конкурували між собою): «Слободка», «Пересип», «Поскот» (селище Котовського), «Масив», «Молдаванка» були окремими «автономіями», де було небезпечно ввечері блукати «зальотним». Танцювальний майданчик у парку Шевченка (на сленгу «Майдан»), танцплощадки та клуби в «пролетарських» районах, були аренами завязятих «розборок»... як і темні алеї парків. Бійки, образи, хуліганства, п’яні бешкети, згвалтування супроводжували молодецькі гуляння. Хуліганство стало головним боєм місцевої влади [20]. До цього ще й «революція свідомості» принесла «моду на наркоти», популярність «плану» (маріхуани), про яку в Одесі в 50-х рр. ніхто не чув. Головними «точками» продажу став та так званий «золотий трикутник» (простір між вокзалом, парком ілліча, Цумом, Привозом) [21]. Борючись проти «антисупільних проявів», влада маневрувала, зверталася до громадськості, «соціалістичної моралі», створювала «чорні» дошки – «Вікна позору»: «Вони ганьблять Одесу» (на розі Дерибасівської та Карла Маркса), з який посміхалися вже «наказані» брутальні чоловіки і сумні дівчата. Але «ефектів» з цього було обмаль... На початку 60-х влада в Одесі намагалася боротися з хуліганам з допомогою добровільних комсомольських загонів «Легкої кавалерії». «Кавалерісти» вели «війну» переважно зі стилягами, розрізали їм джинси, вдиралися в особисте життя... В одному з таких загонів активістів Одеського університету боровся з «усім поганим» молодий студент Льоня Плющ [22], який згодом мав стати дисидентом-правозахисником, жертвою спеціальних психлікарень для політичних. Стараннями світової громадськості він був вирваний із катівень КГБ та з СРСР і опинився у Франції. У 1995 році я з ним познайомлюся, вже на вулицях Парижу, що дасть початок ще одній історії...

У 1999 році, працюючи над статтями «Бандитська Одеса», я опи- нився у величезному архіві Апеляційного суду на «Черемушках», багатопверховий будинок і на останньому поверсі архів... навіть не архів, а запорошений склад. Коли я тільки туди потрапив відчув оги- ду і неймовірний тягар – тисячі запорошених пилом папок – справ- лялися купою в приміщенні, в яке не лазили років п'ять-сім. Всю- ди пил і павутиння. Але я був винагороджений, моє археологічне архівознавство отримало величезний подарунок. Я торкнувся справ 50-70-х років, які ще ніким не були описані і історія цих років ще тоді не народилася. Я почував себе не тільки першовідкривачем, а й деміургом... Архіви, в яких не працював ще жоден історик та кра- єзнавець! Ще б пак у моїх руках було кілька томів «таємної» справи «повстанням на Молдаванці» (до цього я чув про ці події, але був впевнений, що справи глибоко заховані в недрах архівів КГБ). Тоді учасники повстання на Молдаванці, серед пересічних одеситів, от- римали прізвисько «декабристи». «Декабристи на Сенатській пло- щі потрапили в історію, а з Олексіївської (Олексіївська площа на Молдаванці, в 100 м від неї проходили всі події і саме в клубі на цій площі проходив суд над «декабристами» – авт.) – влипли» [23].

«Повстання на Молдаванці» або «грудневі 1960 р. події в Оде- сі» вразили керівництво радянської України. «За недогляд у роботі» було зміщено більшість одеських партійних керівників. Повстання незабаром обросло безліччю найнеймовірніших легенд, знайшлися тисячі безпосередніх учасників, котрі й на Молдаванці того дня не були. Блатні, чи ті хто «косив» під блатних, приписували собі геро- їчні вчинки боротьби з «ментами». У подальшому я опитав десятки мешканців вулиці Степової та околиць, які могли пам'ятати ті події. Однак, в їхніх спогадах міфи перемежовувалися із реальними подія- ми. Очевидці, «драматизуючи» події, стверджували, що з обох боків було щонайменше десяток убитих... що з вікон одесити обливали міліціонерів окропом, у хід пішли камені та цеглини. У відповідь міліція почала стріляти в натовп із пістолетів, але це, було вже до- мислом... [24].

Перший суд над 13 декабристами пройшов під головуванням суд- ді Самородової. Ця гучна подія породила цілу серію нових одеських билин. Розповідали, що засуджених набралось до тисячі осіб, що на суді обвинувачуваням не давали захист і останнього слова. Казали,

що судила «декабристів» суддя, яку блатні прозвали «Катя-Гроб». На суді один із бандитів, вигукнув: «Катько, ти покійниця разом зі своєю донькою!»... розповідали, що через якийсь час труп судді був виявлений на Єврейському цвинтарі, поряд з нею труп її шістнадцятирічної доньки, яка була перед смертю згвалтована, у доньки були відрізані груди та виколоти очі. Моторошна блатна романтика в стилі трилерів... вигадка. Система замовчування огорнула справи, пов'язані з подіями на Молдаванці, оповідач потребував кривавих сцен, мабуть, вигадуючи на ходу жахливі подробиці.

* * *

Ось одне з батьківських передбачень весни 1970 року, це був вже аналіз системи... – одного разу «батьа» з мамою повернулися з театру з прем'єри «Принцеси Турандот» (наша сім'я жила поряд з театром оперети). «Краще журавель у небі, ніж синиця в руках... Синиця!? невже вони пішли проти самого Синиці!» (батько, ще в 1977 році, щось туманне видав про майбутнє України, що буде війна незалежної України з Росією).

Зараз про Михайла Софроновича Синицю згадують тільки старі одесити, з посмішкою: «– А... він побудував Тещин міст... що б ходити з бульвара де він жив, до тещі на млинці, на Гоголя!». М. Синиця був всесильним господарем Одещини (1-м Секретарем Обкома, 1961-70 рр.). Після «повстання на Молдаванці», для зміцнення свого управління, «московський Центр» направляв до Одеси свої «кадри», з метою наведення «порядку» в усіх сферах життя, «чистки» від «антисоціалістичних елементів». Вважалося, що після «п'яного буйства амністованих карних злочинців», треба «дати по руках» криміналітету в Одесі, вигнати з органів управління та правопорядку корумповані елементи (для Одеси пропанували «варяга» – досвідченого номенклатурщика з інших регіонів країни, що не буде пов'язаний з «одеським колоритом» та з одеськими «тіньовими» ділками). З таким завданням ЦК КПРС направила Синицю до Одеси, але він так і не спромігся виконати «вказівки». Він був типовий керівник, для свого часу (подібний до одного зі своїх попередників на посаді керівників Одещини брутального І-го секретаря обкому О. Кириченка). З собою до Одеси він привіз свій «почет», серед якого виділявся «ставленик» на посаду обласного управління внутрішніх справ

Венічка Гайдамака, він поділяв та палко підтримував всі захоплення Синиці, охороняючи його персону від можливих «провокацій» [25].

Про Синицю казали, що він малограмотний «вижига», любитель випити та закусити, грошей та дівчат, гучних компаній, підлабузників [26]. Під час п'янок Синиця рясно лаявся, матюкався, обличчя наливалася кров'ю... він не сприймав іншої точки зору, крім своєї, був справжнім «волютаристом». До ЦК йшли попередження: «Сьогодні вночі, повертаючись з чергової п'янки, М. Синиця дорогою на дачу (на 16 станцію Вел. Фонтану) на ходу з машини стріляв з револьвера. Така поведінка мала місце не один раз!», про нього казали, що він «перебував в інтимних зв'язках з дружинами» підлеглих. Одна з керівниць тодішнього одеського обкому Лідія Гладка залишила про нього такий спогад «Синиця був дуже самолюбний і дуже честолубний. Питанням кар'єри надавав великого значення, вважав, що його недооцінюють, затискають. ...Ставку він робив на М. Підгорного (М. Підгорний у 1957-63 рр. – перший секретар ЦК компартії України, у 1963-65 рр.- секретар ЦК КПРС, був одним із організаторів усунення Хрущова у 1964 р. та основним претендентом на владу в СРСР. Але у 1965 р. він був підданий критиці Брежнєвим та задовольнився «церемоніальною посадою» Голови Президії Верховної Ради СРСР). Була така ситуація, коли звільнилося місце у ЦК КПРС зав. орговідділом. Підгорний, мабуть, протезував Синицю на це місце. І Синиця вже казав: «Ну, ми їм покажемо!...» М. Підгорного прибрали, після чого він зламався... Навколо Синиці та його особистості нагромаджено масу всяких небилиць та капо-сних розмов. На жаль, деяким із них він давав привід...» [25]. «Тіньова еліта», виявивши основні слабкості вождя, оточила його «увагою і турботами» і не випускали з свого кола – «Одеса перетравила птичку». Кажуть, що вже після звільнення Синиці до партійних органів почали надходити листи прозрівших ветеранів з пропозиціями «виключити з партії», «віддати під суд» Синицю [25].

«Епоха Синиці» пов'язана з частими змінами – каруселлю «мерів» Одеси – голів Виконкому міськради [26]: в 1960-62 рр. це був такий собі Олександр Коваленко, в 1962-64 рр. Павло Цюрюпа [27], далі в 1964-69 рр. Лазар Зяярний [28], в 1969-79 рр. Володимир Шурко... Були у Синиці і впливові вороги... Сам Петро Шелест (1-й секретар ЦК КПУ) був невдоволений «московським креном» та особливими

якостями Синиці. Шелест, «через дзюб Синиці», «особисто» признав одеським «мером» В. Шурка. Конфліктував Синиця і з командуючим Одеським округом (у 1959-67 рр.) Амазаспом Бабаджаняном. КГБ скаржилося на «одеські настрої»: «...відкрите існування партійної еліти... Одеса є невеликим /у центральній частині/ містом, де будь-який вчинок офіційної особи стає негайно відомим. Тому існування «радянської буржуазії» не може пройти непоміченим... ..студенти, які прийшли купити подарунок на студентське весілля, чують горду заяву продавчині: «Сьогодні весілля у дочки СИНИЦІ, і він скупив квіти у всіх магазинах. Можете не шукати» [15].

Після зняття Синиці, з травня 1970 року, Одеський обком компартії очолював Павло Козир. Одеські гострослови не забули прокоментувати: «на Одесу кинули останній козир». І дійсно, Одеса 60-х була для влади певним «блатним Ельдорадо», де будь які партійні «варяги» застрягали у багнюці місцевого «бізнесу». Але, з приходом Козиря почалося «велике чищення» Одеси від корупції (у 1971-73 роках засуджено до 300 управлінців, господарників та «теньовиків»). На руках у мене (дякуючи судовому архіву) була справа №2-40/73 про розкрадання та корупцію «часів Синиці» – справа голови Виконкому Жовтневої райради Одеси, голови Одеського обласного комітету профспілок Миколи Павлова (володаря двох медалей «За доблесну працю») та його «друзів». Йому інкримінували розкрадання державної власності шляхом службових підробок і «дали» 13 років з конфіскацією (попри допомогу слідству та «щиросердечне каяття»). Саме він виявився «паханом» для групи шахраїв, до якої входили: начальник відділу постачання Одеського виконкому, голова будівельного кооперативу та ін.). З 1967 по 1972 рр. ця група брала хабарі за надання ордерів на безкоштовне житло (500 руб., з кожної квартири, отримував Павлов, ще 1 500 руб. ділилися іншими учасниками групи) [29]. Знайшов ще одну справу – «закритий» суд. На лаві підсудних голова одного з райвиконкомів Одеси Булавко, якого засудили до розстрілу, перший заступник голови міськради В. Баленков (7 років таборів із конфіскацією). На 5-8 років засудили групу керівників управлінь міськради, фінвідділів райвиконкомів, тресту ресторанів, директорів фабрик, кількох завідувачів магазинів. Так у 1972 році на лавах підсудних опинилися: керуючий Трестів ресторанів області, директора ресторанів

«Глечик», «Прибій», «Братислава», «Перлина», завідувач «нового» («Таїровського») кладовища, директори фабрик, завідувачі магазинів та складів. «Принципи капіталізму теж мають певний ґрунт в Одесі. Численні процеси «гешефтмагерів», спритних ділків» [15].

У 60-х, завдяки своєму порту та заповзятливості місцевих ділків, Одеса перетворилася на один із центрів контрабанди, нелегальної торгівлі імпортними товарами, «цехового» виробництва, фальсифікатів («всі імпортні товари робляться в Одесі на Малій Арнаутській» як писали Ільф та Петров). Прошарок «радянських громадян», який незаконно збагатилися почав таємну колаборацію з кланом перекупників – «фарці»... біля Торгсину аферисти-ломщики влаштовували «кидки» – спеціалізувалися на «зламах» чеків Внешторгбанка, на обміні чеків на звичайні рублі за завищеним курсом. У лавах «ломщиків» того часу починали «кар'єру» багато відомих кримінальних авторитетів, серед яких був і В.П.К. – «Карабас». Головною ареною «фарци» став одеський «Толчок» – промтоварний ринок, який тоді перебував у передмісті Одеси «Бугаївка». Біля стін III-го єврейського цвинтаря... продавці стелили на асфальт старі газети, розкладали на них свій крам – старі речі. Але це було тільки для відводу очей. На «Толчке» можна було купити будь-яку контрабанду, казали, що там можна було «дістати» і атомну бомбу, і орден «Перемога» румунського короля! Ціни були «кусючі»: джинсова куртка та штани коштували 230 руб. – дві зарплати початківця фахівця, нейлонова сорочка – 50 руб. [30]. Не дарма про одеських спекулянтів писали в газетах: «у нашому працюютому радянському вулику зустрічаються часом люди, які своєю поведінкою нагадують прихлібників-трутнів» [31].

«Антисоціальні, паразитичні елементи» вешталися поруч: волоцюги, карткові гравці, кишенькові злодії, цеховики... У «мережу» бізнесу того часу були включені бармени, офіціантки, працівники готелів, гіді, повії (частина «обслуговувала іноземних гостей» або з'їжджалася до Одеси на заробітки у літній сезон), «на обліку» штатних повій знаходилося до 600 жінок, що зробило Одесу лідером за цим показником в УРСР. В Одесі завжди було багато багатих чоловіків «на відпочинку» з усього СРСР, радянських та іноземних моряків. В той час стартанула «компанія» з розгрому кубла розпусти, повії виселялися з Одеси у віддалені сільські райони, за дивною

іронією долі, до села Париж Арцизького району, де вони мали працювати в місцевому колгоспі.

В Одесі, в той час, часто «наказували» відпочивальників... втрата пильності на пляжі чи в ресторані, закінчувалася втратою не тільки гаманця, а іноді і «престижних» джинсів або фірмових «шуз». Пляж та море було головною гордістю одеситів. Про нього окрема «пісня». «Вся Одеса» тоді ходила на пляж, пляжна культура передбачала спортивну фігуру, вільний час та вальяжність. І ще, щось одеське, чого не було ніде: солена шкіра, засмагле обличчя дуже пасували для одеського архетипу «веселого та незламного морячка». Влітку до Одеси з'їжджалося по 300 тис. відпочивальників, більшість з яких своїм «аканьєм» та особливостями поведінки «не вписувалися в ландшафт». Одесити зверхне дивилися на всіх цих «блідно-гнойних москвячей» та визнавали рівними собі тільки якийсь Марсель, Геную, Полермо... Про пляжну культуру Одеси яскраво написав А. Добролюбський [32].

* * *

Коли ми, з родиною, переселилися з Одеси до Києва влітку 71-го, мене оточили «старожитності», яких бракувало Одесі. Батько тягав нас, з мамою, історичними, тоді ще напівзанедбаними місцями; Кирилівська церква, Видубицький монастир, маленькі церкви на Подолі та фортеця Печерську, проте історія, ще раніше шукала собі місце в моїй дитячій уяві про світобудову в уривчастих оповіданнях батька про наш родовід... було ясно що він не хотів все розповідати... адже він був не просто радянською людиною, але й членом КПРС, «номенклатурою», помполітом... від своєї бабусі Марії він взяв уяву про свого далекого прадіда на прізвисько «Легень», що був козаком Запорізької Січі, потім оселився на Пересипу, його онук, вже на прізвище Легенченко, переїхав на Великий Фонтан [33].

Батько мій, Анатолій Олексійович, що бачив себе «одеситом у шостому поколінні», був «молодим чоловіком епохи відлиги», людиною з мрією ... і не однією... Є спочатку він мріяв про далекі країни, морську романтику (моряком був і один з його дідів). Він поступив в середню мореходку на Канатній, але, «о, часи!», він, зі своєю «біографією людини, що буда в окупації» (сталінське тавро «був в окупації» та син репресованого) висіло над батьком, вказувалось в усіх

анкетах) міг поступити тільки на факультет, який не передбачав поїздки за кордон. Внаслідок чого він задовольнився становищем «сухопутного моряка» (але в гарній морській формі). Румунська окупація Одеси 1941-44 років для батька була незагоєною раною... хлопчик 13-15 років увібрав увесь біль того часу, як губка... коли ми гуляли по вулицях Одеси він згадував «тут румуни повісили багато людей прямо на гілках дерев проспекту... тут був «стовп позору», до якого румуни прив'язували звинувачених у хабарництві, недбалості чи дрібному злочинстві, тут стояла шибениця, де вже радянські «судді» вішали людей, що «співпрацювали з фашистами» [34]. На все життя він став «антисталіністом», бо коли вийшов на екрани фільм-епопея «Освобождение», він скаржився на кухні матері: «Знову підіймають на героя цього усатого вбивцю, нас чекають нові часи закручування гаек». Він все життя пом'ятав жакливу долю своєї матері Катерини Андріївни, що померла від наслідків голоду 30-х років в «квітучий» радянський Одесі, бо більшість ерзац-їжі, що вона отримувала «по карточки», віддавала сину, якому тоді було шість років.

Після одеської мореходки батько працював інженером у морському порту Таллінна... Це був його закордон, крихітна республіка, що стала остаточно захоплена Москвою за десять років до появи батька... як він згадував, прості докери в талліннському порту, крізь зуби ще кидали «окупант». Там у батька «прорізався» літературний талант, а в роки «відлиги» супермодним стала професія журналіст (може тому, що чоловік доньки Хрущова – Аджубей, був журналістом). Батько вступив на журналістський факультет Ленінградського університету і закінчивши його повернувся до рідної Одеси, став працювати в легендарній газеті «Моряк». Батько писав оповідання, новели, кіносценарії, статті, тоді в його кумирах ходили «дядечко Хем» та Паустовський, з яким він особисто розмовляв, коли письменник завітав до любимої Одеси. Батько, Анатолій Олексійович, обожнював книги... в цей час він вибивав на старій друкарській машинці 1912 року свою чергову книжку. Він тільки-тільки отримав посаду кореспондента «Робітничої газети» по Півдню України і в родині з'явилися знайомі журналісти (один з них – журналіст газети «Труд» виявився вітчимом мого шкільного друга).

Одеса «відлиги» шуміла танцмайданчиками, темними алеями парків, криноліновими сукнями, прагнула щирості та свободи, після

років сталінського брутального контролю. На танцмайданчику моя мама зустріла мого тата, який тільки повернувся з Таллінна. Мама ж була донькою червоного офіцера, що «брав» у місцевих Хіву та Красноводськ, на початку 20-х. Цікаво, що один мій дід міг вбити іншого у 18-му, 19-му... Через тридцять років цього протистояння їхні діти полюбили один одного. Моя мама, Маргарита Гаврилівна Купріянова – закінчила географічний факультет одеського Педагогічного університету, але вчителем пропрацювала лише три роки, далі працювала в бібліотеках інститутів та університетів. Красива, легка та товариська, театралка та начитана «дама» (так в Одесі в XX столітті називали жінок) вона була душею компаній і її численні подруги наповнювали нашу одеську квартиру легким щебетом.

Радянський час в Одесі був територією «кланів», які не підпускали до «годівниць» і з десятка книг ним написаних, батько зміг опублікувати у 1969-1970 роках лише дві книги новелів про свої морські мандри (в одеському видавництві «Маяк» на рубежі побачили світ дві збірки батьківських оповідань) [35]. Він завжди писав... статті в газети, нотатки, вірші, записував сни... Його цікавила історія, географія, лінгвістика, психологія, він вивчав багато мов, його мрією було захистити кандидатську дисертацію з соціології «західної» реклами... він їздив до Ленінграда затверджувати тему, але згодом, йому сказали, що тема дуже «буржуазна» і «їм такого не треба».

У 1965 році батько пішов «плавати» на судна Чорноморського флоту, першим помічником капітана, обмеження на «лишенців, що були в окупації» були зняті після XX з'їзду КПРС, а батько, в цю пору ще «записався» до партії, яка намагалася позбутися свого недавнього сталінського минулого. Пам'ятаю, як ми з мамою пишалися його морською формою, зустрічали його з «плавання», їздили в інші порти на зустріч судна. Від нього віяло нетутешнім життям, курильним тютюном «Амфора», запахом віскі і чогось особливо іноземного... пам'ятаю, коли «він припливав» до Одеси з Японії чи Італії, до нашої однокімнатної квартирки збивалися сусіди з усієї парадної, знайомі, з дітьми... вимикалося світло и по полу пускався японський робот, у нього на грудях горіли й оберталися пластикові шестірні, він не тільки з гуркотом ходив по підлозі, але й видавав якісь іноземні звуки, крутив головою та руками... Маленькі діти верещали від страху, дорослі цокали «Техніка! Японія!»

...шоу тривало і батько діставав якісь чарівні «американські пігулки» кидав у склянку з водою ... і о чудо, вода перетворювалася, з шипом і вируванням, на справжнісіньку кока-колу! Діти були в захваті!

Потрапити у «Задзеркалля» – у закордоні країни було мрією майже всіх мешканців «совка»... Я тоді розглядав моряків, як людей, що бачили «потойбічний світ», який був для простих радянських людей повністю закритий. Але моряки «загранплавання», це ще престиж, прилучення до радянської «еліти», ресторани, повага та любов одеситок, це достаток, кооперативні будинки, імпорتنі «шмотки». Моряки, за свою працю у «капіталістичних країнах», крім платні у «дерев'яних» рублях, отримували ще чеки – «бони», на які можна було купувати дефіцитні імпорتنі товари в одеських спецмагазинах «Торгсин» за низькими цінами. Дружини моряків продавали бони під «торгсинами» і мали добрі статки («робили школу»). Але основним грошовим джерелом для «морських родин» був перепродаж імпорتنих товарів, дефіцитних у СРСР. Перепродуючи такі товари, можна було отримувати до 300% прибутку (в 60-х: плащі «болонья», кримплен, люрекс, мохер, електронні годинники, ручки, майки з іноземними принтами, парасольки, сигарети, жувальна гумка, джинси!). Мама трошки «фарцовала», продаючи закордонні речі на «Толчку», але це було небезпечно (могли притягнути до відповідальності за «спекуляцію» і позбавити батька «візи»). Батько забороняв їй такі «вояжі» і надлишок іноземних товарів вона продавала подругам і сусідам.

Пом'ятаю, що батько згадував суховантажні судна ЧМП на яких «ходив – плавав»: «Єйськ», «Медногорськ», «Комуніст», «Ялта»... (його «плавстаж» 1964-69, 1975-1980 рр.). Він пишався, що працював з легендарними капітанами, прізвища яких часто лунали в нашій оселі... Лежава! Авадовський! Часто лунало й прізвище «Данченко!». Ще й пак у 1956-72 роках ЧМП керував Олексій Данченко – улюблений моряками «начальник пароплавства», у якого «на першому місці був плавсклад». Данченко, ще у 1925 році на пароплаві «Батум» таємно перевозив болгарських революціонерів із Туреччини до Одеси. У 1934-56 роки він працював капітаном, був «морським вовком», що пройшов війну... був ініціатором створення портів «Чорноморськ» та «Южний», реконструював судноремонтні заводи... У 60-ті був одним з самих впливових одеситів.

До популярності Данченка мріяв долучитися герой соцпраці Олексій Соляник (капітан-директор китобійної флотилії «Слава» – «Радянська Україна»). Його підтримав сам Синиця! Але у 1965 р. після публікації А. Сахніна в «Комсомольской правде» з різкою критикою на адресу Соляника (загибель у рейсах китобоїв, створення неврахованих бригад та ін.). Але рішенням Секретаріату ЦК КПРС його було знято з усіх посад, казали, що його проблеми почалися з того, що він покинув родину, заради двадцятирічної студентки політеху [29]. В радянські часи журналісти мали велику вдачу та силу і одною статтею в «центральної» газеті могли знищити кар'єри «великих людей».

Від батька в мене тяга до історії та соціології. ...я відчував, що він (батько) так само був причетний до чогось – то історичного – адже тоді він працював заступником редактора центральної газети «Робітнича газета» (ЦК КПУ) і ввечері з кухні долинали його тихі розмови з мамою, наповнені, тоді для мене, загадковими прізвищами осіб з верхніх радянських небес. Для мене вони всі зливалися в портрети похмурих пик у піджаках і при краватках, що висіли в кабінетах школи і виносилися на демонстраціях на свіже повітря. Лякали батьківські розповіді про підклимну боротьбу в газеті, яка, як я зараз розумію, відбивала підкомерну боротьбу в ЦК між партійними кланами. Тоді в 1972-73 роках проходила малопомітна, для більшості народу, запекла боротьба «за кадри», у центрі та на місцях точилася гризня між «групою Шелеста» та «групою Щербицького». «Робітнича газета», яка тривалий час намагалася бути «форпостом Шелеста» (всі газетяри підкреслено розмовляли лише українською та обережно та точково питалися критикувати «русифікаторів»). Одного разу батько прийшов додому схвилюваний і пошепки повідомив мамі: «Пальчика вбили...» – він підозрював, що в цій внутрішньопартійній сварці ворожі сторони пішли на вбивство члена редколегії газети... Потім ще одна негативна новина, шепотом «Лазебника з'їли» [36]. Згодом і для батька «створили умови» для звільнення «за власнім бажанням». Цікаво, що йому пропанували перейти на більш впливову роботу – стати головою головного цензурного комітету України (Главліту). Главліт дбав не тільки про цензуру, він на цей час, був ще аналітичним центром для аналізу суспільного та інтелектуального життя. Завдяки йому ЦК КПРС,

отримувала, не тільки інформацією з КГБ, але й «особливий» пласт соціальної інформації, уявлення про те, що «в дійсності» відбувається в середовищі інтелігенції [37].

У 12 років у мене почався вік протесту... проти сімейної опіки, піонерської організації і «стабільності». А тут молодіжна революція... я читав Мерля «За склом» і уявляв себе бунтівним студентом в паризьких кварталах 68-го. Час тоді тягся повільно і здавалося Брежнєв назавжди. Пом'ятаю куцй підручник Історії Української РСР 2/3 загальні фрази «апофеозу» про радянський період, 1/3 – потік вирваних з історії фактів про «слов'ян», Богдана Хмельницького, революцію 1905 року... Такий підручник не міг не викликати ознобу та жагучого бажання закинути кудись його подалі. У той час діяли приховані закони внутрішньої радянської політики, фактично приховані закони колоніалізму. Виходячи з них, «українську ідею» мали представляти виключно фольклорні шароварні добродії, сільська етнографія. На жаль цьому підігравали і багато уславлених «шістдесятників», що уявляли українців тільки свідомими сільськими вуйками. Але в 70-х роках міського населення в Україні вже було значно більше, за сільське, існували потужні інтелектуальні та богемні центри: Одеса, Київ, Львів, Харків..., міська українська культура, яка відповідала буйним 70-м, штучно підмінялася нафталінними зразками прилизаної сільської глибинки! Це не просто прорахунки, це була єзуїтська політика, яка «з панського плеча» дарувала «сільсько-господарському» Києву якісь вільності «в області гопака».

Пам'ятаю, як батько мені вперше розповів, що першим редактором «Робітничої газети» (я вникав, тому що цього не було в жодному підручнику) був «націоналіст, емігрант і борець проти радянської влади» – письменник Володимир Винниченко... Потім у наших розмовах промайнув вислів, що в радянській традиції вважалося, що кожна згадка, навіть негативна про «ворогів», це «пропаганда їхнього імені» (такі «діячі» як С.Петлюра, В.Винниченко зазвичай взагалі не згадувалися владою). Заборонена історія поступово просочувалася, крізь марево піонерського примітиву, до моєї критичної свідомості.

На нас дітей кінця 60-х магічно впливало кіно та телебачення – від плачу на «Шербурських парасольках»... до щирого здивування на фільмі про індійських йогів... На початку 70-х я бачив образи

так званих «ворогів» по телевізору... у фільмах випущених чи знятих «за Шелеста» («Мир хижинам – війна палацам» (1970), «Стара фортеця» (1973). Хоча яскраві історичні постаті «неугодних влади» подавались... в лубочних фільмах, проте, заборонений плід був привабливий, мене почали цікавити саме вони – «вороги», а не нав'язуванні піонерам «Павлики Морозови». А ще захоплював радянський вестерн «Невловимі месники» та інший вал кіношної продукції 1967-68 років, яка була присвячена «громадянській війні в СРСР» (все одно що пітекантроп – перший житель СРСР). Романтика «громадянської» тоді поступово переросла в романтику «білих» та «чорних» ворогів соціалізму, з «білогвардійськими» піснями біля піонерського вогнища, з «вашим благородієм» чи «батьком-отаманом». «Ваші превосходительства» на кіноекрані були такі виховані та елегантні (не в приклад портретним «рожам» партайгеноссе), а махновці такі безшабашні та щирі..., ну прямо як пірати (пірати були в моді у підлітків).

А тут ще в Києві, чутки зими 1972 року про «володарів українських дум» – контреліту, яка пустила себе на заклання... шепіт про арешти українських поетів та художників, про розгін та арешти інтелігенції, що мирно збиралася біля пам'ятника Шевченку в Києві. У колах «партійної еліти» їх називали спрощено-спотворено «бендерівці» (чи то від Бендера, чи міста Бендери). Ще одне слово було мною підхоплено із затаєних схованок «історичної пам'яті» – «бендерівці» у «совку», це слово намагалися використати для позначення головних ворогів, «гірше за фашистів», які «пили кров немовлят» і «розпинають хлопчиків у трусиках». Чомусь, це слово мене заворожувало своєю таємністю та заборонами. У 73-му, перейшовши зі школи додому, я, жартома, заявив мамі, що в школі «таємно агітували якісь дядьки» і я записався «до молодіжної групи бандерівців». Що тут почалося мама, побігла до батька, почався скандал, батько погрожував зателефонувати до КГБ і все про мене розповісти... Я виявився переконливим, проте жарт окропом ошпарив моїх батьків, які встигли пожити у сталінському СРСР і бачили 37-й рік.

Може тоді на мене тоді вплинула київська «атмосфера», що значно відрізнялася від одеської, жива українська мова на вулицях... а може книжка, яку я тоді прочитав і яка запала мені в підсвідомість на довгі часи – «Меч Арея» (авторства Івана Білика, доречі, син

цього автора вчився тоді в одному зі мною класі). Мене вразила національна ідея цього твору, бо вже тоді мене цікавило історична минування. Автор, намагався довести, що українці жили, ще в четвертому столітті з Різдва Христова і тоді вони створили свою величезну імперію, розгромили легіони римського війська – звалися тоді українці гунами, а їхній вождь Атілла насправді Богдан Готіла – український «протокозак-характерник». Дивна ідея (оговорюся, що поділяв цю ідею тільки в 12-15 річному віці) але яскрава, прокативна... Книгу «із'яли» з бібліотек та крамниць, хоча автора не посадили як «націоналіста» (часи були вже «вегетаріанські»).

Знали б мої батьки, що через двадцять два роки я житиму в Парижі, в самому лігві ОУН(м), у кімнаті, де мешкали «націоналісти» («сам Кубійович!»), публікуватимуся в паризькій газеті «Українське слово», товаришуватиму з «мельниківцем» Аркадієм Жуковським, познайомлюся із дисидентами (В. Чорновіл, Л.Плющ), заарештованим у Києві 1972 р. Може, й справді мене тоді, підлітком, «записали» в таємну організацію, про що я тільки здогадувався? Може усвідомлення свого шляху прийшло у дванадцять років, коли до нашої квартири прийшла скаржитися на мене класна керівниця на прізвище «Доля». Пам'ятаю, що вона вимовляла мамі: «якщо не візьметься за розум... ваш син буде двірником». Я сидів насуплений у сусідній кімнаті, але не витримав і вибігши зі свого укриття твердо сказав, топнувши ногою: «Ні, я буду істориком і письменником!», на що «Доля» зауважила, що для цього потрібно «закінчити УНІВЕРСИТЕТ!», натякаючи, що не бачити мені того університету... Ангел-охоронець почув. Якимсь увімкнувши радіо я почув нудну і довгу промову на якійсь конференції самого «товариша Шелеста» і сказав батькам, що цього «дядька скоро знімуть». І справді, не минуло й кількох місяців, як та сама «точка» повідомила про відхід на пенсію цього «товариша». Пророцтво «про Шелеста», було результатом інтуїції...

Після падіння «небожителя» Петра Шелеста, наша родина, опинившись на печерському Олімпі, відчула глобальні історичні зрушення... зникли особистий шофер з машиною, спецмагазин з чорною ікрою та фінськими товарами для еліти... батько і мати тепер мріяли повернутися в домашню Одесу. У 1973 року до Одеси, ми з батьком, приїхали по скорботних справах. Помер мій дід

Олексій Михайлович Савченко, котрий років тридцять служив актором у театрах, і не лише одеських, блищачи на сцені під псевдонімом «Олексій Зорін» [33]. Він жив у комуналці в розкішному будинку дев'ятнадцятого століття, з «п'ятиметровими стелями» по Пушкінський, 8. Перебираючи «дореволюційні» книги, старі фотографії, що залишилися «від діда», я почав замислюватися про час його молодості... про ті роки великого зламу... Дід виявився загадковою людиною зі своїм Ангелом-охоронцем, який рятував його в найважчих моментах... Він вирвався офіцером з окопів Першої світової, опинився в армії ясновельможного гетьмана, а в 19-му в армії Денікіна... з 20-го постійно ховався, змінював документи, адреси... але все ж таки потрапив до концтабору (дід приховував своє «сидіння» і я дізнався про його арешт у 1922 р. лише з книги Я. Тинченка). Він потрапив в лапи чекістів, як колишній білогвардійський офіцер. Його протримали майже рік у катівнях ГПУ, вибиваючи зізнання «в змові з метою десанту білих до Одеси». Якимось дивом йому вдалося не лише вирватися з в'язниці, а й через рік вступити до інституту. Дивом був швагер «товариш Яків» Легенченко (секретар одеської міськради), перед яким у котре стояла на колінах його молодша сестра Катерина, вимолюючи заступництво та допомогу для чоловіка. Олексій Михайлович завдячував життям і свободою своєму швабру, що мав великі зв'язки (і тоді він також звався «блат») завдяки друзям у революційних справах і в одеському ГПУ. Після в'язниці Олексій працював актором, куплетистом, читцем. У вересні 1925 р. Одеська консерваторія стала Музично-драматичним інститутом імені Людвіга ван Бетховена з двома факультетами – музичним та театральним (Муздрамін, існував до 1934 р.). За виправленими документами у 1928 р. Олексій Михайлович примудрився закінчити театральний факультет та вступити актором до одеського українського театру (держдраму), з цього часу він починає іменуватися своїм артистичним псевдонімом «Зорін».

Київ виявився чужим для моїх батьків, всі знайомі та родичі залишилися в Одесі... Там ще тліла їхня молодість, там були друзі, подруги, доморощені гумористи... там було море... хоча щоліта, з Києва, ми як «приїжджі» поверталися до рідної Одеси, грітися на пляжі і ловити її автентичні запахи, тинятися по розпечених вулицях... Влітку 1976 року наша родина повернулося до Одеси!

Трикімнатну київську квартиру на Печерську ми продали, щоб предбати двокімнатну квартиру в одеський «сталінке» на Бебеля. Тоді Одеса цінувалася не менше ніж Київ. Через десять років під, час Чорнобильської катастрофи Одеса знову стала «більше котируватися». Батько став знову «плавати» на судах ЧМП, першим помічником капітана... Батько особисто знав нового начальника пароплавства ЧМП О. Томаса, «Олежку» як він його заочі звав, підкреслюючи його «надзвичайну» молодість [38].

Я навчався у трьох різних радянських школах, усі вони були однаковими за формальним і пихатим відношенням вчителів до своїх вихованців. Але повернення до Одеси було пов'язано із здивуванням «новими правилами»: в Одесі учнів середніх шкіл «звільняли» від української мови «за станом здоров'я» (достатньо було заяви від батьків або довідки від лікаря). Цікаво звільняли не від «російської», «труда» або «фізкультури», а саме від української мови, «дуже важкої, яка може підірвати здоров'я». Так влада, проводячи русифікацію, намагалася поставити в принизливий стан українську мову, поступово знищуючи її у «м'якій формі». Деякі шкільні вчителі заглядали «в кишені» батьків, маючи атестати залежно від їхніх впливовості та багатства. Радянська школа асоціювалася в мене з карболковими запахами, огидними їдальнями, продажем анаші, вічними бійками на перервах. Влада тоді проводила «Боротьбу з хіпі» забороняючи юнакам носити широкі штани та довге волосся. Комсомольські патрулі на Соборці різали «патли» та «кльоши». У ці роки ще продовжувалася «бітломанія» і я теж завів справжні «патли», край яким положила вчителька школи, що відстригла мені клок волосся.

Напроти нашого будинку височіла величезна споруда обласного управління КГБ, від якої ісходили флюїди небезпеки. Виходячи з ворот домуя намагався навіть не дивитися в бік цієї споруди... біль мене приваблював тодішній Проспект Миру та Кіровський сквер, де юрилися ватаги підлітків. Кожен хлопець того часу шукав собі «мазу» – групу тодішніх друзей-хуліганів, котрі тобі допоможуть у протидіях іншим «маазам». Спочаткуна проспекті я познайомився з «мазою» «Твердого», потім в школі мій приятель «Мудя» став формувати свою «мазу», з якою товаришувала авторитетна маза «парк Шевченка» («Жаркій», «Алегатор»), «Єф»...

Нажаль, ці відчайдушні хлопці не змогли зупинитися і майже всі пройшли місця позбавлення свободи, померли ще молодими.

В той час від «тлетворного впливу вулиці» мене стримували книги (переважно історичні) та тяга до малювання. Я малював всюди, на учбових зошитах, на парканах, вдома на ватманських листах... У 1978 році я ще сумнівався, куди піти вчитися далі: на історика, художника... або найвища «хотелка» – кіносценариста. Якось, ми з мамою їхали по справах на тролейбусі і до нас достібався черговий одеський «сумашедший»: він пристав до мене, ще дев'ятикласника та став умовляти мене і всіх оточуючих, що я справжній «редактор» (редактором наукового журналу я стану через 30 років у 2006).

Тоді я не знав, що в кварталі від нашої оселі у 1976-79 роках проходилися андерграудні квартирні виставки. Квартира (на Бебеля,19) належала одеському джазовому музикантові Володимиру Асрієву, який у середині 70-х років надав художникам стіни власної квартири для виставок. Житло перетворилося на постійний виставковий простір, де відбувалися персональні та групові виставки одеських нонконформістів. Ці колишні студенти одеського художнього училища: Олександр Ануфрієв, Володимир Стрельников, Валерій Басанець, Віктор Маринюк... Вони були на 12-20 років старше за мене, інше покоління, інша «тусовка», але в мене тоді теж було неприйняття панівного офіційного соцреалізму та намагання долучитися до сучасного мистецтва (тільки через 20 років я познайомлюся з майже всіма художниками «квартири Асрієва»). Безсистемне читання формувало в моїй свідомості вільну боротьбу ідей. В моїй голові тоді юрилися давні історичні постаті часів Трояна, поети «срібного віку» (Бальмонт, Ахматова, Хлебников), «лівацькі» ідеї хіпі та Кон-Бендіта, якась одеська «блатна романтика»... і десь поруч, ще не проявлений але укорінений у підкірці головного мозку «український інтерес». В той час у велике життя прийшло нове покоління «розчарованих» соціалізмом, покоління «джинсово-рокової революції». Молодь кінця 70-х вже тільки вдавала, що вірить у піонерську, комсомольську ідею, у КПРС, вірить, відірваним від життя гаслам. Молодь відійшла від «світу батьків» намагаючись стати «неформальною» і в той же час, зберігаючи інфантильне прагнення затримати дитинство. Вона почала наслідувати заборонені стандарти західної цивілізації, духовно пов'язувавши своє майбутнє з «згубним впливом» Заходу,

модним світом сучасної музики, з інформаційно-звуковою революцією та революції джінс!

Одесу жартома називали «козирна Одеса» (з 1970 – по липень 1977 р. Одеський обком очолював Павло Козир) [39]. Цей керівник, на відміну від «попередника», визивав батьківську повагу. У 70-х Одеса стала «великим будівництвом», було розпочато будівництво житлових масивів Таїрова та Котовського, ... ліквідована «знаменита» канава на вул. Фрунзе, Балківська почала формуватися як район новобудов... (у 1975 р. житл. фонд міста складав 12 мил.кв.м, вдвічі більше, ніж у 1940 р.). Тоді пройшли величезні берегозміцнювальні роботи та були створені нові пляжі, збудовані: сучасний палаць театру Музичної комедії, Палац спорту, підземний перехід з'явився на Дерибасівській. Мріяв Козир збудувати в Одесі своє метро! Як писав дослідник «партійної» діяльності Козиря, що той: «...демонстрував повноту своєї влади, відкриваючи окремим керівникам перспективи кар'єрного зростання... йшов на необхідні компроміси, «заплющуючи очі» на компрометуючі факти чи непристойні вчинки деяких секретарів. При неможливості їх приховати покарання з боку першого секретаря обкому було мінімальним». Відомо, що Козир ходив по «своєму» місту без охорони, часто його бачили на «Привозі». До нього зверталися перехожі і він міг без зверхності підтримувати розмову, що було для радянських часів «надзвичайним лібералізмом». Але у середині 1977 році Козиря відправили «на заслужений відпочинок» у 61 рік. Хоча він був здоровий, енергійний, повний нових планів... можливо підсуєтилася «місцева мафія», який він заважав, може нові люди «в Кремлі» рахували його «місцевим автономістом». За кілька тижнів до зняття Козиря, був знятий з посади і одеський мер Шурко («визнав» свої помилки, отримавши догану «по партійній лінії»). Позбулася своєї посади і «королева ідеології» – секретар обкома Лідія Гладка [40], кудись зникла «королева одеського телебачення» Неллі Харченко... «Епоха Козиря та Шурка» закінчувалася сильним підземним гулом та землетрусом, що стався в Одесі 4 березня 1977 року. В результаті підземних поштовхів, потужність яких доходила до 6 балів, у будинках обсипалася і відвалилася штукатурка утворилися тріщини.

До нашої одеської квартири в цей час стала часто «заходжувати» нова подруга моєї мами «київська професорка» Галина Мезенцева

[41]! Дуже приємна, освічена та спокійна людина, з величезним багажем знань. Вона вміла подавати себе, ще б пак: корінна киянка з інтелігентної української родини, професор, керівник численних археологічних експедицій, колишня дружина головного архітектора Києва і, як вона довела зрозуміти, «коханка самого академіка Рибаківа». У 1977-80 роках вона керувала археологічними розкопками Білгород-Дністровської фортеці (Інституту археології АН УРСР), разом з археологічними дослідженнями, вона «читала» археологічні курси на історичному факультеті Одеського держуніверситету. Тоді вона казала, що їй набрид Київ і вона мріє придбати «домик» у Білгород-Дністровському, який щиро полюбила... і кататися до Одеси в театри і до друзів. Її розповіді ввели мене в «кухню» археології та «факультету», вона піднімала завісу таємності з наукових сварок та кар'єрних кульбтів. Вона розповідала, про «гоніння» на істфаці на доцентів Петра Воробья, Наталю Калюшко, Алексеєва-Попова, за їхній «націоналізм» і читання «забороненої літератури». Студенти істфаку, які написали дипломні роботи з невинної книги Шелеста «Україна наша радянська», змушені були рік бовтатися з незакінченою вищою освітою, а потім захищатися з новими темами. Розповіла, що студента Гліба Павловського «затаскало» КГБ [42]. На Південь вона приїхала, щоб знайти «слов'ян»... Напевно, починаючи з ХІХ ст. цих «слов'ян» шукали всюди, а за часів Сталіна слов'янська автохтонна версія стала основою радянських археологічних фальсифікацій (30-х-80-х рр.). Енергія Галини Георгіївни була спрямована на пошук «давньоруських матеріалів», яких в Аккермані не могло й бути... Але було потрібно їх знайти!

Влітку 1978 року моя мама домовилася з Мезенцевою, що вона візьме на три тижні на розкопки Білгород-Дністровської фортеці двох одеських школярів: мене та мого тодішнього друга Юру Лугового. Сама експедиція складалася з 15 київських студентів, професора Мезенцевої і «допоміжного» доцента. Кожного ранку і до 13 годин ми, озброївшись лопатами, капали невеличкі ями у дворику Цитаделі фортеці. Але «слов'янські старожитності» відмовлялися вилазити з під землі, вилазили уламки турецько-татарської кераміки, залізні гачки «без роду і племені» і більш нічого... Я тоді засів за книги і з'ясував для себе, що фортецю побудували або під час Молдавського князівства, або під керівництвом генуезьких куп-

ців..., але Олегом та Ігорем тут не пахло. На мої обережні зауваження по атрибуції залишков давнени, аргумент був такий: «Академік Рибак так вважає!» Експедиція роздмухала в мене бажання «розібратися з історією та археологією»... я відчував, що слов'яни «липові» і вже тоді почав шукати шлях до альтернативної точки зору. Найбільш мене цікавила епоха Великого переселення народів, етногенез народів, археологія залізного віку в степах України. Я отримав перші свої 30 рублів платні, як дорослий, саме за археологію, почався як археолог!

Додатки та література

1. «Південний захід. Одесика» – «Юго-запад. Одессика». Історико-науковий альманах видається в Одесі з 2006 р.

2. Урсу Д. Факультет: воспоминания, разыскания, размышления. Одесса, Оптимум, 2006; Добролюбский А. Одессея одного археолога /Ред.-сост. А.Красножон. СПб.: Нестор-История, 2009; Крайний А. Красный переулоч (воспоминания)// Південний захід. Одесика. Одеса. 2009, №8. с. 227-261; 2010, №9. с. 215-249.

3. Коленко Т. Одесса и одесситы. История повседневности 1950-1970. Одесса, Астропринт. 2024.

4. У 1960 р. Колодязний провулок отримав назву провулка Віце-адмірала Жукова. організатора оборони Одеси (серпень-жовтень 1941 р.). Гаврило Васильович Жуков (р. н.1899), у 1936-37 — воював в Іспанії, як рад. війск. радник, 1939-40 — ком. загону навч. кораблів Балт флоту, згодом — комендант Північно-Захід. укріпрайону Чорномор. флоту. У 1940 призначений командиром Одес. військ.-мор. бази, контр-адмірал, з 19 серпня 1941 — ом. Одес. оборон. району. Під час оборони Одеси керував діями Приморської армії, кораблями ВМ бази. З грудня 1941 — заступ. ком. Чорномор. флотом по сухопутній обороні Севастополя, віце-адмірал. У 1948-51 — нач. Чорномор. вищого військ.-мор. училища, нач. Одес. вищого мор. училища. Помер в Одесі у 1957. Провулок Івана Луценка з 2025 р. // Іван Митрофанович Луценко (1863-1919), громад., політ. та військ. діяч України. Закінчив СПб. універ. Військ.-мед. Академію. З 1893 жив в Одесі на вул. Херсонській, працюючи лікарем, застосовував нетрадиційні методи лікування гіпноз, гомеопатію, член Тов. одес. лікарів, один з керівників Укр. народ. партії, брав активну участь у створенні в одес. «Просвіти», виступав проти євр. погромів, у 1906

видавав першу в Одесі укр. газ. «Народна справа». У 1910 – голова Укр. клубу в Одесі. Під час I-ї світової — полковник мед. служби. У 1917 заст. голови Укр. партія соц.-самостійників. входить до складу Центральної Ради, член Укр. ген. війск. комітету. Під час повстання Директорії УНР— голова цивіл. управління Херсон. округ., керівник Одеси грудня 1918. Загинув у квітні 1919 у бою з більшовиками біля Старокостянтинова.

5. кінотеатр ім. Котовського був Одесі з 1927 по 1996. На поч. 1919 в приміщенні був «Інтимний театр» // Про життя Г. Котовського: Савченко В. Авантюристы гражданской войны. Харьков: АСТ-Фолио. 2000. 380 ст.; (первидання 2010); Савченко В. Мишка Япончик и атаман Адский. Одесса: «Оптимум», 2005. 226 с.; Савченко В. Котовский. М.: Эксмо. 2010. 256 с.; Савченко В. «Майорчик» знайшовся. «Справа» вбивці Г. Котовського Мейєра Зайдера // Південний захід. Одесика. Вип.32, 2022. с. 187-203.

6. кабачок «Взяття Дарданелл» (локація з фільму «Інтервенція»): «Мішель Воронов увечері буває в кабачку «Взяття Дарданелл» (танцювально-пісенний номер з цього фільму «Нальотчики»). Мався на увазі дійсно існуючий ресторан «Відкриття Дарданелл», який відкрив член її «Іноземної колегії» Лоладзе для проведення в ньому рев. агітації серед моряків та солдат франц. окупац. сил. Згодом солдатам Антанти було заборонено відвідувати це місце; ресторан був закритий франц. штабом.

7. «Гамбринус» – пивний зал, прославлений письменником О. Купріним, існував з 1866, у великому склепінчастому підвалі будинку по вул. Преображенській, 32, за іншими даними знаходився на вул. Дерibasівській, 31 (буд. Маюрова) з 1966 у приміщенні підвалів колишнього трактиру «Париж» Колодязний пров.

8. «Чорна кішка» – ресторан в Одесі в 1942, під час румунської окупації, був місцем збору бандитів, військових та комерсантів. Інколи його адрес. вказ. Олександр. пр. 43б, але мій батько, казав, що цей ресторан знаходився у Колодязному пров. на розі з Дерibasівською. З цім закладом пов'язана легендарна історія – одного разу у ресторані почали сваритися румунські та німецькі військові, сварка переросла в бійку, під час якої румуни були вимушені відступити. Вибігаючи з ресторану, вони помстилися за своє побиття – закидали зал ресторану гранатами.

9. «Проспект з рибками» – у 60-ті рр. на початку Проспекту Миру стояв великий кам'яний акваріум з рибками, які до кінця десятиріччя поздыхали, і за склом акваріума колихалася мутна зелена жижа, в 70-х рр. акваріум знесли, згодом на цьому місті з'явився пам'ятник Адаму Міцкевичу. Про кінотеатри Одеси того часу рапсодована книга А. Малиновський «Кино в Одессе». Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

10. Савченко В., Гончарук Т. Повсягденне життя Одеси на зламі епох. Одеса Ланжерона – Воронцова (1819 – 1839 рр.). Харків: «Фоліо», 2022. 380 с.

11. Возняк Т. Феномен міста. Львів: вид. «І», 2009.

12. Савченко В., Филипенко А. Оборона Одессы. 1941. М.: «Центрополиграф», 2011. 448 с.; Савченко В., Михайлуца М., Урсу Д., А. Филипенко Очерки истории обороны Одессы. Одесса: «Оптимум», 2011. 226 с.

13. Синиця Михайло Софронович (1913–85) – перший секретар Одес. обкому КП України (1961–70). Інженер, нач. констр. сектору заводу, директор заводу, з 1950 – на парт. роботі. У 1950-60 – Перший секретар Київ. Міськкому, у 1960-61 – голова Укр. Рада профспілок, у 1952-71 – член ЦК КП України, у 1961-71 рр. – член ЦК КПРС. Нагород. трьома орденами Леніна, Орденом Труд. Червоного Прапора. «Тещин міст» був зведений 1968 над Військ. Узвозом, зв'язав між собою Примор. і Комсомол. бульвари (є копією мосту герцогині Шарлотти в Люксембурзі. Ця дорога конструкція не мала комунаційного значення, тому виникла така легенда, що зять Синиця, що тоді жив на Приморському бульварі, побудував міст, заради того, щоб зручніше добиратися до дому своєї тещі – на вул. Гоголя, 1.

14. в рад. часи – площа ім. Жовтневої революції. Має назву початкову «Кулікова», по пану Куліковському, що на поч. ХІХ ст. володів землями навколо Одеси. У пер. пол. ХІХ ст. цей терен знаходився за межею міста, поруч з міською в'язницею. Там таємно ховали тюремних небіжчиків, в цьому районі був «обладнаний» Стовп позору, до якого на добу прив'язували дрібних злодюжок (до судової реформи). У 1918-28 К.П. перетворилася на престижний цвинтар для «старих більшовиків – героїв революції» (загиблі під час січневих боїв 1918 в Одесі, згодом, т. Красний, дід Трофім та ін.), у квітні 1944 тут хоронили рад. воїнів, які загинули під час штурму Одеси. Згодом всі

могили були знищені, а на К.П. збудований монументальний («сталінський ампір») обком КПУ (згодом відомий як «будинок профспілок»). Перед будинком обкому у 1967 поставили величезний десятиметровий, гранітний пам'ятник Леніну. На цій площі в рад. часи влаштовували паради та трибуни для парт. еліти.

15. Бажан О. Одеське студентство: повсякденний вимір // Південний захід. Одесика. Одеса. 2009, №8. с. 199-226.

16. Урсу Д. Зарубежная печать о событиях в Одессе летом 1970 Г. // Південний захід. Одесика. 2011, №11. с. 146-173.

17. Володимир Михайлович Шурко (1926-1995) – одес. мер у 1969-1977. Закінчив. Москов. фін.-економ. інститут. У 1960-62 – директор заводу підйомно-транспорт. обладнання у Комсомольську-на-Амурі. У 1962-66 – директор Воронеж. верстатобудів. заводу. У 1966-69 – директор Одес. заводу радіально-свердл. верстатів. У 1969-77 – голова виконкому Одес. міської ради. Був знятий з посади та виведений зі складу членів бюро Одес. міському КПУ, згодом працював директором одес. заводу «Продмаш».

18. Воспоминания В. Швеца // Смирнов В. Реквием XX века. Одесса: Астропринт. 2007. Т.4, с. 521-523

19. Згодом я напишу дослідження про інтервенцію // Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918 -апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции // Південний захід. Одесика. 2012. №13. С. 120-185.

20. «Пригоди» курсантів Одес. вищого морського училища ОВІМУ (вищій мореходки)... Якось, у парку «Перемога» (Дюківському парку) «блатні» побили курсантів. Про побиття своїх товаришів дізналися курсанти з екіпажу. 40 курсантів, озброївшись палицями, арматурою, ремнями зі свинцевими бляхами, кинулися до парку «Перемоги». Вони нишпорили парком б'ючи молодих хлопців, яких зустрічали на своєму шляху, переслідували групу «хуліганів», ганяючи її через весь парк. Побили і постового міліціонера, що намагався припинити неподобства. Викликаний наряд міліції заблокував вихід з парку та заарештував кілька курсантів. У відповідь на це група курсантів зупинила машину патруля і намагалася силою звільнити заарештованих, курсанти побили та затримали сержанта міліції та ще одного міліціонера, привели їх «під конвоем» до чергової частини ОВІМУ. «Полонених» курсанти тримали у себе до приїзду

начальника міліції Одеси, який дав обіцянку не переслідувати курсантів за їх дії та випустити затриманих курсантів. Справу зам'яли.

21. Савченко В. Борьба органов МВД с распространением наркомании в Одессе в 60-е-80-е гг. XX века // Південний захід. Одесика. 2017. Вип. 23. с.186-196. Розквіт наркоманії в Одесі стався після знаменитого землетрусу в Ташкенті (Узбекистан). Тоді тисячі одеських хлопців були відправлені на будівництво столиці союзної республіки. У Середній Азії вони зіткнулися із культурою споживання легких наркотиків. Багато одеситів втягнулися і приїхали до Одеси вже наркоманами... найбільш заповзятливі, освоїли «джерела сировини та ринки збуту». У вигляді плати за роботу та як бізнес вони привозили до Одеси валізи набиті середньоазіатським «чуйською» анашею, опіумним маком.

22. Плющ Леонід Іванович (1939-2015) — публіцист, літературознавець, правозахисник, дисидент, член Закорд. представництва Укр. Гельсінкської групи. Випускник Одес. (1959) і Київ. універ. (1962). Співробітник Інституті кібернетики АН УРСР, написав листа до ЦК КПРС, у якому висловив свої погляди на демократизацію в СРСР. З 1966 почав писати статті для самвидаву, збирати інформацію й передавати її в «Хроніку текущих событий». У 1969 став членом Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. 15.01.72 заарештований, звинувачений за «антирад. агітацію і пропаганду з метою підризу Рад. влади». У 1973 суд визнав, що Плющ вчинив злочин у неосудному стані, відправлений на примусове лікування в Дніпропетровську спецпсихлікарню з діагнозом «м'явотічна шизофренія», у 1976 був звільнений, емігрував до Франції.

23. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Декабрьские (1960 г.) «беспорядки» на Молдаванке // Південний захід. Одесика. 2007. Вип.4. с. 122-139; Савченко В. Декабристы с Молдаванки // Кореспондент. К., 2009. 11 сент. с. 46-48.

24. Тригером «молдаванських подій» на суді було названо «буйство» п'яного солдата Одес. гарнізона частини №3011 Є. Беляєва, що влаштував п'яний дебош в магазині №30 (Дальницька кут Степової), побивши працівників магазину. Солдат став обурюватися «паленою» горілкою, бо він випив пляшку «з горла» і не сп'янів. Низька якість «фальсифікованої» горілки виявилася відразу. На скандал прибіг директор магазину, який намагався вгамувати солдата, але

потім визвав міліціонерів Г. Пилипенка та Г. Шипіта. Вони виволокли солдата з магазину та біля входу до магазину його брутально побили. Через деякий час навколо магазину утворився натовп, що вимагав припинити побиття «солдатика». Деякий час тіло «солдатика» залишалося лежати в калюжі крові і люди вирішили, що «солдатика вбили». Згодом міліціонери затягли «солдатика» до магазину, але місцеві юнаки увірвалися до магазину і «відбили» солдата у міліціонерів, завівши Беляєва, що обливається кров'ю, во двір дому по вул. Іванова та сховали його там. Перших двох міліціонерів було побито і вони поспіхом ретирувалися з місця події. На суді міліціонери показали, що Беляєв зривав з них погони... Ці події спровокували натовп на напади на міліціонерів, на розгром відділення міліції на Михайлівській, штабу народних дружин, суду, юридичної контори. Близько десятка міліціонерів намагалися розігнати натовп, але «молдаванські» об'єдналися... До натовпу під'їжджали дві пожежні машини. Пожежники розкочували шланги, що б холодною водою розігнати натовп, але «протестувальники» розрізали ножами шланги. Приблизно о 19.00 натовп почав «бунт» з розгону загону з 20 міліціонерів, що прибув на вул. Мізікевича, міліціонерів закидали камінням та палицями. Натовп нападав на міліцейські машини і спробувавши їх підпалити, зупиняв транспорт. «Активісти» з натовпу прорвали заслон міліції, побивши до напівсмерті міліціонера С. Романенка, якого хибно звинувачували у вбивстві солдата. Побиття не оминув дільничний міліціонер І. Лук'янченко, натовп зірвав з нього погони і намагався вилучити зброю. І. Лук'янченко вихопив пістолет і зробивши попереджувальний постріл у повітря, другим пострілом вбив одного з нападаючих – М. Драбського. Міліціонеру вдалося втекти і сховався у квартирі. Але до цієї квартири вдерся натовп, побивши і обеззброївши Лук'янченка. Його витягли на вулицю, намагаючись переїхати тролейбусом. Натовп вдерся до квартири дільничного міліціонера Гордієнка, розбили йому голову камінням, вимагаючи револьвер. Влада направила на місце полії кілька взводів курсантської Одес. школи міліції. Беззбройні курсанти спробували відбити Романенка та Лук'янченка, але самі були побиті та розігнані під крики натовпу «Бей гадів!». Побитими та обеззброєними були: майор міліції Ентін, капітан Лойко, старшина Недєлев, міліціонер Солошенко, та ін. міліціонери, всього постраждало до 50 міліціонерів, курсантів

і кілька солдат військового патруля. Приблизно до 11:30 ночі район бунта було оточено силами 400 військових та міліціонерів на чолі з підполковником Журавльовим, але на застосування зброї проти населення чекали наказу Хрущова. Події припинилися до 2 годин ночі 19 грудня самі собою після умовляння «парламентарів» – працівників Одеського обкому. Влада зразу ж дала цьому виступу характеристики «хулігансько-бандитський безлад». Вивівши свої дії із законодавчого поля, бунтарі проти беззаконня, виявилися самі носіями беззаконня, бунт знову виявився безглуздом і потворним. Головними організаторами було визнано двох молодих амністованих хлопців: Д. Сапожнікова (тричі судимого), О. Матрічко (судимого); 33-річний, три рази засуджений В. Мішурін – їм трьом «дали» по 15 років строго режиму, двічі судима жінка на прізвище Блайвас «отримала» 13 років за «політичні підбурювання». По 12-10 років строго режиму «отримали» ще 6 хлопців (тільки двоє були ранені несудимі). Секретар Одеського обкому В. Солдатенков відписав до міської газети «Знамя коммунизму» (25.12.60) статтю «Посилити охорону громадського порядку».

25. Каменый А. Кто есть кто. Одеса.: ОКМФ.1999. с. 105

26. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1920-1965. Люди... События... Факты... Одесса: Наука и техника, 2008. 503 с.

27. Цюрюпа Павло Андрійович (1927-2010) у 1962-64 голова виконкому Одес. міської ради (міськ. голова). Випускник Одес. інституту інженерів мор. флоту. Трудову діяльність почав у ЧМП, заст. керівника пароплавства, відповідав за берегову інфраструктуру мор. портів на Азовському та Чорному морях. У 1962 обраний депутатом Одес. міськради, головою виконкому міськради. У свої 35 років став «мером» Одеси. Згодом повернувся до ЧМП, вступив на факультет економістів-міжнародників Академії зовнішньої торгівлі СРСР. У 1982 р. очолив Інститут підвищення кваліфікації керівників та спеціалістів Міністерства морського флоту. Почесний громадянин Одеси (2005).

28. Заярний Лазар Олексійович (1914-99) «мер» Одеси – голова Одес. міському (1964-69), директор проектного інституту «Укрюжгипрокоммунстрой».

29. Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Мошенники брежневской эпохи // Порто- Франко. Одесса, 2001.16 ноября. с.4; Савчен-

ко В., Файтельберг-Бланк В. Цитрусовая панама // Порто-Франко. Одесса, 2002. 18 января. с.4; Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Бандиты в погонах и при табельном оружии // Порто-Франко. 2002. 1,7 марта. с. 4; Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Горькие плоды Теневой экономики //Порто-Франко. Одесса, 2003.10 января. с.4. У 1961 р. одеському «бізнесу» було завдано удару – справа проти 35 «спекулянтів контрабандними товарами іноземного виробництва «фарцівників». Після цього процесу морячки стали боятися торгувати імпортними товарами на ринку і вважали за краще збувати привезені з «плавання» речі «по знайомим». На поч. 70-х рр. в Одесі були виявлені масштабні розкрадання на взуттєвій, швейній, кондитерській і консервній фабриках, фабриці пластмасових виробів, м'ясокомбінаті, на цукро-рафінадному заводі, у порт. холодильнику, на заводі «Жовтневої революції», в санаторіях «Чкалова», «Дружба». На Канатному заводі викрадали капрон (розкрадань капрону виявлено на суму 900 тис. руб.). З викраденого капрону ділки організували виробництво жіночих блузок, шарфиків, хусток з претензією на імпорт, які здійснювалися через «своїх людей» у магазинах. Плодоовочеві бази стали «золотим дном» для шахраїв. Пересортиця, природний спад, псування, утряска стали заповітними словами – ключами до скарбів. Раціоналізаторський винахід технолога заводу безалкогольних напоїв привів до величезної «цитрусової афери». Цитрусові не перевозилися на завод, а доставлялися «ліваками» в магазини, при цьому списувалося велика кількість державного бензину. Було вкрадено 100 тонн апельсинів, 3 тонни лимонів, на суму 133 тис. руб. (по роздрібним держ. цінам). Суд був суворий – 10-ти учасникам «дали» терміни – 10-12 років строго режиму, за «розкрадання державної власності», незважаючи на те, що більшість була членами КППС. Зам. директора бази, що брав участь в афері, помер від розриву серця в залі суду. Справи ще 15-ти заарештованих були виділені в окреме судочинство.

30. Савченко В. Уголовно наказуемые продажи // Кореспондент. К., 2012. 10 февраля. С. 48-49.

31. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Трутни» в Одессе // Криминал-экспресс. Одесса, 2001. №243. С.5.

32. Добролюбский А. Одессея одного археолога...

33. Савченко В. Одесская семья в бурных событиях XX века // Південний захід. Одесика. 2017, Вип. 22. С. 220-232.

34. Савченко А. Из воспоминаний детства (июль-октябрь 1941). 2021, №31. С.50-59; Из воспоминаний детства (октябрь 1941-октябрь 1943) // Південний захід. Одесика. 2022, №32. С. 67-73.

35. Савченко А. Пеленг на дружбу. Одесса; Маяк. 1968. 80 с.: Савченко А. Между нами океан. Одесса; Маяк. 1971. 104 с.

36. Лазебник Юхим Антонович (1911-2006) — журналіст, літературознавець, редактор газет. Голова Спілки журналістів України (1965-66). Доктор філолог. наук, професор. У 1956-73 рр. — відповід. Редактор респ. газети «Робітнича газета». Одночасно, від 1953 викладав у Київ. університеті ім. Т. Шевченка: професор кафедри преси.

37. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. М.: РОССПЭН, 2009.

38. Томас Олег Костянтинович (1930-89). У 1953 закінчив Одес. інститут інженерів морського флоту. У 1962-71, 1973-76, 1978-79 — нач. Одес. мор. торгового порту. У 1976-78 — нач. Чорномор. мор. пароплавання. Грав у юнацькій баскетбольній збірній Одеси, яка завоювала Кубок України (1950). У 32 роки (1962) став наймолодшим в СРСР начальником порту. В нього не склалися відносини з деякими функціонерами Одеського обкому, комітету партійного контролю при ЦК КПРС. Був «знятий з посади» за випадком з весіллям доньки в «Адміральському будиночку» на території Міжрейсової бази моряків, за яке він не розраховувався. З 1979 був у круговій опалі, вигнаний і забутий, до 1987 працював в Одес. інституті інженерів морського флоту. Покінчив життя самогубством. У 2000-х на Італійському пр. був знесений пам'ятник учаснику революцій 1905 і 1917 Михайлу Томасу — діду О.К. Томаса.

39. Козир Павло Пантелійович (1913-99). 1935-37 служив у кав. полку Туркестан. прикордон. округу, 1938-41 — перший секретар Ашхабад. обкому комсомолу, Туркменська РСР. 1941-45 — в РСЧА (нач. політвідділу по комсомол. роботі 58 стр. корпусу, капітан). У 1952-54 — редактор обл. газети «Вінницька правда». У 1954-55 — секретар, 2-й секретар, у 1955-70 1-й секретар Вінниц. обл. комітету КП України. З 8 травня 1970 р. по липень 1977 — перший секретар Одеського обкому КП України. У 1956-71 — член ЦК КП України, 1961-71 — кандидат у члени ЦК КПРС. Герой Соц. Праці (1973).

40. Гладка Лідія Всеволодівна (1918-2009) у 1961-63 – директор Одеської кіностудії, у 1963-70 – секретар Одес. обкому КПУ з ідеології. З 1970 – зав. кафедри наукового комунізму Одеського інституту. Підтримувала одес. КВК, ходили чутки, що саме вона наказала замінити прутень статуї «Лаокоон» (тоді стояв на вул. Радянської Армії, зараз Преображенська) на фіговий листочок.

41. Мезенцева (Віницька) Галина Георгіївна (1923-1997) Автор понад 100 наук. та наук.-популяр. публікацій. У 1969 р. за матеріалами своїх археолог. досліджень на Канівщині захистила доктор. дисертацію «Давньоруське місто Родень: Княжа гора». Керувала 26 археолог. експедиціями (1977-83). Статті про Білгород-Д.: Мезенцева Г.Г. Иваненко И.А. Открытия в Белгороде-Днестровском // АО 1978. М., 1979. с. 369-370; Мезенцева Г.Г. Средневековый Белгород-Днестровский // Археология УССР. Т.3. К., 1986. с.513–518.

42. У 1976 в Одес. обласному суді слухалася справа В'ячеслава Ігрунова. Свідком повинен був бути Гліб Павловський, колишній студент істфаку Одес. університету. Павловський написав «заяву в органи», що Ігрунов давав йому книги Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» і номери забороненого журналу «Хроника текущих событий». Павловський дав почитати «Архіпелаг ГУЛАГ» своєму викладачеві, історику В. Алексєєву-Попову. На Алексєєва-Попова хтось доніс, була обшукана його дача, де і знайшли книгу (за ін. даними, він сам приніс її до КГБ). На допиту вчений назвав Павловського, як людину, що «розширює антирад. літературу», в той же час, на суді Павловський відмовився свідчити і відбився «легким іспугом». Ігрунов був запроторений до псих. лікарні. Згодом Павловський стане політтехнологом, плануватиме першу президентську кампанію путіна, попрацює його консультантом. З 2012 Павловський заявляв про свою «опозиції» до путіна.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД. ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 39

Підписано до друку 20.02.2026 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура LiberationSerif
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,60. Наклад 300 прим.
Зам. № 2008/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38(048)7001155
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02 2014

